

Jelena Šantić

Grupa 484

Sadržaj

- 5 *Jelenin otpor*
Ljubivoje Tadić
- 7 *U ogledalu jednog prijateljstva*
Mira Erceg
- 107 *Igra kao ostvarenje sopstvenog bića*
Marija Janković
- 145 *Mirta iz mesečevog zraka*
Milica Zajcev
- 161 *Jelenin izbor*
Vesna Golić
- 217 *Biografija*
- 235 *Bibliografija*
- 273 *Indeks imena*

*Jelenin otpor*¹

Ljubivoje Tadić

Devetog marta 1991. godine, negde odmah posle Mihizovog govora da treba lomiti i lomiti to drvo neslobode, policija pod punom ratnom opremom dobija naređenje da udari na građane. Jelena, mirno, lagano, prelazi Francusku ulicu ispred policije, te užurbane skalamerije ljudi, bornih kola, vodenih topova, koja ponosno hita da ispuni naređenje svog vrhovnog komadanta. Jelena prolazi kao da je na najlepšem korzou na svetu, kao da svojim mirom štiti i sad onaj trg i sve ljude na njemu, i kada je prešla ulicu, policajci su već dotrčali do nje. Tu počinje svađa: Jelena ih ubeđuje da ne smeju da biju narod. Ubeđuje one koji se ne mogu ubediti i dokazuje onima kojima se ne može dokazati, ali takav je možda i ceo naš život.

Ti milicajci, što bi rekao Brana Petrović, “umnoj patnji nestasali, sve brđani kršni, orni da pretuku”, ne znaju da pred njima stoji Mitra, Odilija, Nastasja Filipovna, Jelena Šantić, umetnik. Briga njih!

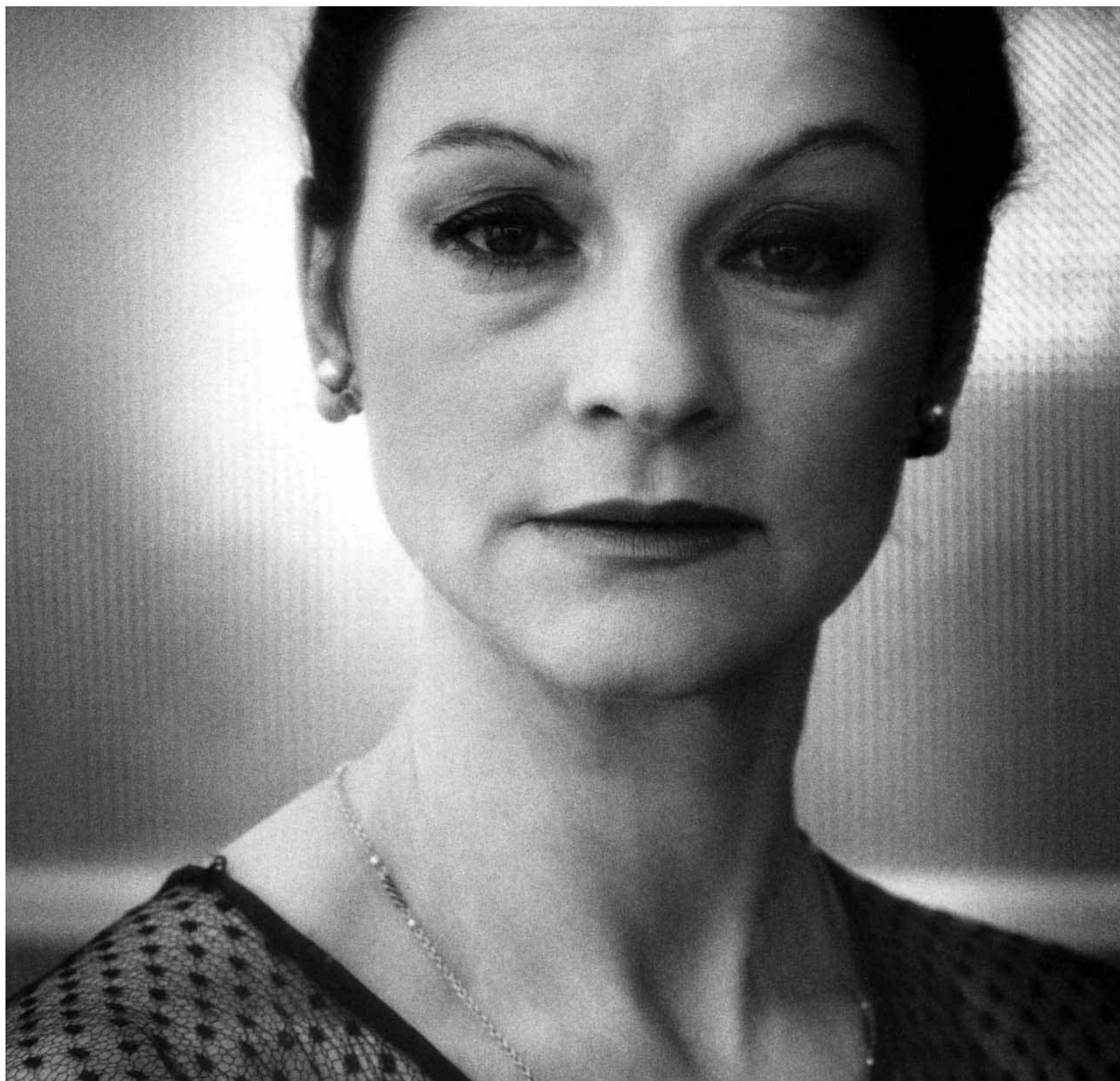
Delujući sa svojom Grupom 484 i kroz mrežu nevladinih organizacija, brojnim poduhvatima i naporima koje je preduzimala, Jelena je više uradila za srpskog čoveka i narod od onih interesnih ili profesionalnih rodoljuba, zato što je znala da je naša prva otadžbina čovečanstvo, i zato što se svakome obraćala, gledajući ga pravo u oči i dušu.

Umetnici i publika Narodnog pozorišta pamtiće Jeleninu igru, snove i učenje.

Vi, momci i devojke iz Otpora, koje je Jelena toliko podržavala i bodrila, morate znati da je Jelena Šantić, umetnik i stvaralac ogromog dela i zanimanja, svojim delom i sobom bila otpor onima bez zanimanja i dela, onima čije je jedino delo—nedelo koje su učinili protiv svih nas i čoveka uopšte.

Demokratska Srbija mora da bude svesna onoga što je Jelena učinila za nju.

¹ *Slovo o Jeleni, prijatelju*. Reč na komemoraciji u Narodnom pozorištu 20. marta 2000. godine. Objavljeno: *Јеленин ошйор. У сйомен, НИИ, Београд, 23. март 2000.*

Povodom 25 godina rada, 1985.

U ogledalu jednog prijateljstva

Mira Erceg

Kada sam odlučila da kao jedan od autora ove knjige napišem biografski tekst o Jeleni Šantić, nisam slutila da će iskrslje dileme povremeno kočiti tok pisanja. Nedostajala mi je objektivna distanca; kako pisati o nekome a da sećanja, koja još uvek nisu prestala da bole, ne prekriju melanholičnim velom priču o ženi koja se radovala životu, posedovala energičnu vitalnost, inicijalnu snagu i tri dara: da sebe ostvaruje kroz umetnost igre i u činu građanske pobune, i da na sebe zaboravi kada su u pitanju patnje drugih. Pojavio se još jedan problem: kako "literarno" domašiti zahtevnost preuzetog zadatka. Sve što sam do sada napisala ticalo se teatra, uglavnom su to bila rediteljska razmišljanja o predstavi koju trenutno radim. Kada sam shvatila da nisam u stanju da napišem relevantan biografski tekst, koji bi obuhvatio sve aspekte Jeleninog života, i da mogu da pišem samo na osnovu svojih sećanja koja sam u Berlinu počela da beležim, nedostajao mi je živ razgovor o Jeleni, jer se uz sagovornike najbolje osvežava pamćenje i u njegovim dubinama pokopana sećanja najbrže izlaze na svetlost dana. Od velike pomoći su mi bili kontakti preko Interneta s Jeleninom sestrom Irinom Subotić i Jeleninom kćerkom Irinom Ljubić. One su mi pomogle ne samo pri preciznom utvrđivanju hronologije Jeleninog života već i svojim dragocenim primedbama i predlozima. Irina Subotić mi je ustupila i porodične uspomene, pune čudesnih detalja, koje je zapisala u nameri da svojim dvema kćerkama, Jeleni i Ivani, i svojoj sestričini Irinici ostavi pisan trag o njihovom bližim i daljim precima. Prilikom pisanja uveliko sam koristila ustupljeni biografski materijal, vođena željom da plastično dočaram neobičnu i jarku ličnost Jelene Šantić, i istovremeno ophrvana strepnjom da u tome neću uspeti.

U jednom *e-mailu*, upućenom u Amsterdam, gde živi moja draga prijateljica i "najdraža spisateljica" Dubravka Ugrešić, pomenula sam svoje muke i dileme. Dubravka mi je, između ostalog, odgovorila: "Što se tvog pisanja tiče, možda je najbolje da se pokušaš opustiti, naprosto napiši svoj dio kao da ga pišeš za sebe. Sjeti se u kojim si trenucima voljela svoju prijateljicu i zašto si je voljela, možda će to biti dovoljno za jedan lijep tekst." Pokušala sam da uvažim njen savet; napisala sam svoj deo, kao da ga pišem za sebe, svesna da Jeleni dugujem neuporedivo više od ovih, njoj posvećenih stranica.

Park mira "Jelena Šantić"

Berlinski Park mira, koji od 22. marta 2003. godine nosi ime Jelene Šantić, nalazi se na teritoriji opštine Marcan–Helersdorf u kojoj živi 270 000 stanovnika. Po prvi put u istoriji grada jedna berlinska adresa ponela je ime ličnosti s naših prostora. Vest o visokoj počasti ukazanoj jednoj Beograđanki u Berlinu ostala je u njenom rodnom gradu skoro nezapažena. Beograd je još bio u šoku posle mučkog ubistva Zorana Đinđića. Zato i započinjem svoja sećanja pričom o Jeleninom parku.

Pozornica je prostor koji je Jelena Šantić savlađivala i oplemenjivala svojom igrom tokom dugogodišnje baletske karijere, beogradskim pločnikom još odzvanja bat njenog buntovnog koraka, a berlinski memorijalni park kao da nam najavljuje njen definitivni odlazak u sećanje; u tom imaginarnom prostoru ona nastavlja beskonačnu piruetu i, oslobođena straha od povrede meniskosa, podiže se sve više, udaljavajući se od nas koji smo je nadživeli, u maglu beskraja. Ali siđimo s metafizičkih visina na zemlju, među šetače, pse i decu koja na biciklima jure stazama realnog parka, čiji se centralni deo uzdiže na brežuljku iznad peskovite berlinske ravnice. Kao i većina berlinskih brežuljaka, i ovaj je veštački, podignut na ruševinama iz Drugog svetskog rata. Na padini brežuljka, koja se spušta na široku i prometnu ulicu, ucrtan je znak mira u kamenom reljefu, a u neposrednoj blizini se nalazi i spomen–obeležje žrtvama agresije NATO–a protiv Jugoslavije: parče zida, doneto iz jednog beogradskog zdanja porušenog 1999. godine. Na ulazu u park, u podnožju pošumljenog brežuljka, ulična tabla na kojoj piše Jelena–Šantić–Friedenspark. Iznad krupnih crnih slova na srebrnastoj leguri može se još pročitati *srpski borac za mir* (1944–2000). U mislima dopisujem: Žizela, Mirta, Odilija, Ase, Nastasja Filipovna, privatno Lela, Lelica, Lelka, Jeca, rođena Jovanović, po mami Lukašević, po baki ruska kneginja Hovanska, prva solistkinja Narodnog pozorišta u Beogradu, koreograf, teoretičar igre, esejista, žena s pištaljkom oko vrata, žena sa svećom u ruci, ličnost koja predstavlja simbol drske istinoljubivosti, radikalne plemenitosti i građanske neposlušnosti.

Jelena Šantić je dobila svoj park u Berlinu kako zbog zasluga u borbi za mir i toleranciju tako i zbog humanitarnog rada kome se posvetila u poslednjoj dekadi života, u vremenu obeleženom stigmom krvavih političkih lomova na tlu bivše Jugoslavije. Rečju i delom pružala je otpor govoru mržnje, šovinizmu, pošasti etno–ratova; na ulici, za govornicom, konferencijskim stolom, ali pre svega na terenu; između mržnji, frontova i minskih polja. U najtežim vremenima stizala je do Sarajeva, Prištine, Zapadne i Istočne Slavonije, iskazivala svoju solidarnost sa žrtvama rata, bez obzira na njihovu nacionalnost, sakupljala i nosila pomoć u hrani, odeći, lekovima. U okviru beogradskog Centra za antiratnu akciju, čiji je suosnivač bila, 1995. godine

organizuje grupu za prihvrat srpskih izbeglica iz Krajine. Grupa zbrinjava 484 izbegličke porodice koje su ostale bez smeštaja. Uz snažnu podršku evropskih mirovnih inicijativa, pre svega holandskih, ova grupa prerasta u nevladinu organizaciju pod imenom Grupa 484. Godinu dana kasnije Jelena upoznaje Holandanina Hansa Spulstru, socijalnog radnika koji živi i radi u Berlinu. Hans dovozi u Beograd konvoj pomoći za srpske izbeglice. To je njegov četvrti ili peti konvoj. Hans je već vozio pomoć i izbeglim Hrvatima iz Krajine i Muslimanima proteranim iz Republike Srpske i Srbima proteranim iz Federacije. On je autentična pojava; visok, plav, nalik na Vikinga, pesnik fajter, učitelj života kome polazi za rukom da fašistoidne skinhedse s periferije Berlina preobrati u tolerantne i miroljubive mladiće, koji zajedno s njim u Bosni grade kuće za bosanske beskućnike, u Mađarskoj organizuju letovanja za srpsku i romsku decu izbeglu iz Krajine i s Kosova, uređuju igrališta u izbegličkom kampu nadomak Beograda. Hans i Jelena, Viking i Balerina, koordiniraju zajedničke akcije, uspostavljaju humanitarni most između jugoslovenske i nemačke prestonice. Hans Spulstra osniva u Berlinu Grupu 485, nastalu iz solidarnosti s beogradskom Grupom 484.

Maja meseca 1999. godine Jelena Šantić stiže, na poziv berlinskog Senata, iz bombardovanog Beograda u Berlin. Istovremeno predstavnik demokratske, anti-miloševićevske Srbije, ali i svedok razaranja svoje zemlje, nalazi se u delikatnoj misiji. Nemačka javnost je podeljena na one koji su za NATO-intervenciju protiv Jugoslavije i na one koji su protiv. Elektronski mediji u Nemačkoj su listom za intervenciju. Neodoljivo podsećaju na televiziju u rukama SPS-a i JUL-a; propaganda na obe strane, samo s obrnutim predznakom. Berlinci koji znaju da u svakom ratu prvo strada istina, pune plenarne sale, tribine i pozorišne foajee u kojima nastupa gošća iz Beograda. Jelena podiže svoj glas protiv intervencije NATO-a, apeluje na savest Evrope, njoj se veruje kad govori o patnjama i stradanjima Albanaca i Srba, Srba i Albanaca. Gošća iz Beograda dobija poziv da devetog maja, na Dan pobede protiv fašizma, govori na velikom antiratnom mitingu u centru Berlina. Tog dana kiša lije kao iz kabla. Organizatori skupa nam saopštavaju da se na trista metara od naše lokacije održava protest nemačkih neofašista protiv NATO-a. Jelena je u šoku. Uveravamo je da nemačka ekstremna desnica ima neznatan broj pristalica i guramo je pod baldahin, razapet iznad govorničke tribine, da ne pokisne. Uprkos kiši, veliki trg se puni ljudima. Grupa "dežurnih" Srba s uzdignutim Miloševićevim portretima dotrčava po kiši iz "neofašističkog pravca" i zauzima busiju na našem trgu. Procenili su, valjda, da im masovnost našeg mitinga može biti od veće koristi. U međuvremenu pristižu i ostali govornici; među njima je i Gregor Gizi, popularni političar, protivnik intervencije NATO-a. Jelena Šantić govori posle njega. Govori staloženo i promišljeno, bez papira, pred šezdeset hiljada Berlinaca, kako sutradan saznajemo iz novina. Dok teče prevod na nemački, smišlja šta će da kaže u sledećoj rečenici; odmerena u tonu i precizna u nameri, podseća na nevine žrtve bombardovanja u Batajnici, Varvarinu, Beogradu, na tragičnu pogibiju 16 radnika RTS-a i putnika u međunarodnom vozu na Grdeličkom mostu. U delu govora u kome pominje stradanja Albanaca, oni dežurni Srbi počinju da skandiraju Sr-bi-ja!, Sr-bi-ja!... Taj navijački urlik, koji se s fudbalskih stadiona preselio u Knez-Mihailovu ulicu, da bi se odatle slio niz Srbiju kao vesnik nadolazećeg krvavog potopa, ovde u Berlinu ne deluje preteći već jadno,

pa ipak primećujem kako se Jelena kostreši. Govor njenog tela signalizuje unutrašnju tenziju; njena i inače prava leđa kao da su se još više ispravila i zategla, povišeni tonus se u deliću sekunde preliva u povišeni glas koji odjekuje najlepšim berlinskim trgom: "Milošević nije Srbija! Srbija nije Milošević! Zapamtite to!" Dok trgom odjekuje aplauz odobravanja, oni dežurni Srbi zvižde u znak negodovanja, spuštaju barjake i transparente i razilaze se neobavljenog posla. Berlinci okupljeni na našem mitingu protestuju protiv agresije NATO-a i antisrpske propagande svojih medija, ali se istovremeno distanciraju od pristalica beogradskog režima.

Jelenin instinkt da u pravom trenutku pronađe pravu reč ili donese pravu odluku i ovog puta je nije izneverio. Kao ni one davne, istorijski fatalne 89. godine, kad u antibirokratskom diktusu Miloševićeve retorike prepoznaje opasnog populistu. "Pogledaj ga samo! Srpski Musolini!", primećuje lakonski, dok ispijamo ruski čaj, gledajući TV-prenos mitinga na Gazimestanu. Postajemo svesne činjenice da aktuelna politička događanja skreću istoriju Jugoslavije u neželjenom pravcu. Jedanaest godina kasnije, ljubazni domaćini u Berlinu po završetku antiratnog mitinga nude čaj s rumom. Između ta dva čaja dogodila su se tri rata na Balkanu. A dok četvrti još uvek traje, Jelena, već vidno načeta neizlečivom bolešću, ne odustaje od svakodnevne borbe za mir, istinu i demokratsku budućnost svoje zemlje. U kratkom predahu prijateljski ćaskamo s gospodinom Gizijem, kome gošća iz Beograda očigledno imponuje. Ja se ponosim svojom drugaricom, koja na najlepši način reprezentuje "drugu Srbiju", i stavom i nastupom i izgledom. U jednom trenutku spomenem Jelenino porodično poreklo i prezime Hovanski. Gregor Gizi, neodoljivi intelektualni šarmer, inače vođa frakcije PDS-a (bivši komunisti) u Bundestagu, šeretski primećuje: "A ja sam po majci knez Dolgorukij!" "Stvarno, potomak osnivača Moskve?!" pitam ga iznenađeno. "Nažalost bez prava nasleđa", dodaje Gizi šaljivim tonom, "jer se moja baka udala za nemačkog Jevrejina. Što sam stariji, sve više se interesujem za svoje poreklo." Jelena obećava da će mu iz Beograda poslati rodoslovnu knjigu Dolgorukih. Srdačno se rastajemo s gospodinom Gizijem, pošto Jelena danas ima još jednu važnu obavezu – govori na otvaranju Friedensparka (Parka mira) u opštini Marcan–Helersdorf. Tamo nas već nestrpljivo očekuju mladi članovi buduće Hansove Grupe 485 koji su, uz podršku opštinskih vlasti, oplemenili zapuštenu zelenu površinu i u znak solidarnosti s bombardovanim Beogradom sagradili rotundu sa simbolom mira u kamenom reljefu i postavili spomen–obeležje. Berlinsko nebo razmiče svoju sivu zavesu; na kosmičkoj sceni se stidljivo pomalja majsko sunce, dok iz zvučnika zavijaju sirene koje tih dana upozoravaju ljude širom Srbije na vazдушnu opasnost. Te sirene puštene s razglasa u Berlinu zvuče upečatljivije od svakog antiratnog govora; toga je svesna i Jelena koja se posle nekoliko toplih rečenica zahvalnosti saginje i sadi cvet u memorijalnu rotundu spontano poniklog Parka mira. I okupljeni Berlinci pažljivo vade cveće iz plastičnih saksija i sade ga u razgrnutu zemlju, dok sirene ponovo paraju tišinu kasnog popodneva. Svi smo u mislima daleko odavde, tamo gde se gine i gde strepe majke; u Srbiji i na Kosovu. Ceo ovaj antiratni ritual podseća na paljenje sveća u Beogradu u vreme rata u Bosni. Samo što je ovde okupljen znatno veći broj ljudi, a obredni rekvizit nisu sveće već raznobojni cvetovi koji ispisuju mirišljivu reč *Peace*.

Četiri godine kasnije, u rano proleće 2003. godine na istom smo mestu; iz rotonde sa znakom mira u kamenom reljefu uzalud niču neki novi cvetovi jer opet je

Park mira "Jelena Šantić", Berlin,
Marcan-Helersdorf, 22. mart

rat, novi rat – samo su mu gospodari ostali stari. “Danas ponovo padaju bombe, ovog puta na Bagdad, ali danas Berlinci mogu da budu ponosni na svoju vladu”, ističe gradonačelnik Marcan–Helersdorfa u govoru na svečanom otvaranju Parka mira “Jelena Šantić”, “jer ovog puta nemačka vlada poštuje volju svojih građana i protivi se američkoj politici rata.”

Mir i demokratija nisu sinonimi, ali kada se spoje u političku praksu, u ljudima se budi nada u pozitivan ishod ljudske istorije, a san o mirnoj, demokratskoj i socijalno pravičnoj planeti čini se mogućim. Delić tog sna se 22. marta 2003. godine ostvaruje u Berlinu. Procedura oko preimenovanja parka najbolje svedoči o tome. Hans Spulstra i grupa građana, aktivista berlinske Grupe 485, podneli su svoj predlog, sačinjen neposredno posle Jelenine smrti, o preimenovanju Friedensparka (nezvanični naziv parka), u Jelena–Šantić–Friedenspark. Najjača stranka u opštini, PDS, prihvata njihov predlog i dostavlja ga na uvid i ostalim strankama, zastupljenim u opštinskom parlamentu. Krajem oktobra 2002. godine, na plenarnom zasjedanju apsolutnom većinom poslaničkih glasova usvaja se predlog grupe građana. Bazična demokratija na delu. Građani istočnoberlinske opštine su građanki s beogradskog Vračara simbolično poklonili park. Jelena je, razmišljam dok se smenjuju govornici na prigodnoj svečanosti, u stvari postala sinonim otpora svih onih Vračaraca, Beograđana, stanovnika Srbije, koji su građansku neposlušnost smatrali svojom prvom ljudskom obavezom u vreme šovinističkog jednonumlja i ratnog bezumlja. Taj osećaj odgovornosti je Jelenu izveo na beogradske ulice, bio motor njenog političkog angažmana. Ne sumnjam da bi i danas, da je živa, podizala glas protiv starih nepravdi i političkih marifetluka, zaodnutih novim demokratskim ruhom, ostajući dosledna u svojoj borbi za istinski demokratsko i socijalno pravedno građansko društvo.

Poslednji govornik na svečanosti tog martovskog popodneva 2003. je vidno uzbuđeni Hans Spulstra, Jelenin saborac i prijatelj, koji uz gitaru peva song nastao prethodne neprospavane noći, song posvećen Jeleni, balerini koja je sišla s dasaka što život znače u život kome je rat oteo značenje, da bi ga oplemenila umetnošću humanizma. “I humanizam je umetnost, kao i mir, jer treba umeti voleti ljude i poštovati njihovu različitost.” Ova se rečenica može naći u intervjuu koji je Jelena dala jednom dnevnom listu tokom svog poslednjeg boravka u nemačkoj prestonici.

Ako pod umetnošću podrazumevamo visoko umeće nadahnute kreacije, onda i Jelenin život potvrđuje duboku istinitost njene izjave date za novine. Izdići se na vrhove prstiju i estetizovanim pokretom oduhotvoriti prostor igre spada u nadljudsko umeće koje se opire silama zemljine teže i fizičkim predispozicijama ljudskog tela, kao što se i delatni humanizam opire moralnoj inerciji samožive ljudske prirode.

Jelena Šantić je bila umetnica koja je i na sceni i u životu uspevala da prekorači granice nemogućeg, kako bi dosegla granice mogućeg, umela je da lepotom ukrasi čovečnost, a čovečnost usaglasila sa svojim visokim estetskim kriterijumima. Zato je park njoj tako primeren prostor; umetnički oblikovani urbani fenomen, nastao u aristokratskoj Francuskoj sedamnaestog veka. Francuski park podvrgava prirodu svojim umetničkim zakonitostima: simetriji, obrezivanju i oblikovanju žbunja i drveća, obaveznom prisustvu skulpture, vizuelnom akcentovanju dvorca. Za razliku od njega, engleski park, kakav je i Park mira "Jelena Šantić", želi da bude samo (doterano) ogledalo prirode. Samoniklo šiblje i drveće nije uklonjeno, već je zaobiđeno stazama duž kojih su posađeni mladi drvoredi. Na očišćane travnjake se nadovezuju čupave i mirišljave livade, a obala rečice Kule, koja krivuda kroz park, pravi je biotop, raj za viline konjice. Tanušna stabla mladih breza, lipa, javora i platana rastu poduprta drvenim ogradama. Njihove krošnje će jednog dana natkriliti klupe u parku Jelene Šantić i sakriti nimalo sramežljive poljupce mladih hetero i homo-parova od poprekih penzionerskih pogleda.

Mira Erceg | 13

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

Irina Subotić i Irina Ljubić,
Park mira "Jelena Šantić", Berlin,
Marcan-Helersdorf, 22. mart 2003.

Vesna Golić, koordinatorka Grupe 484,
i Hans Spulstra, koordinator Grupe 485,
prilikom proglašenja Parka mira "Jelena
Šantić", 22. mart 2003.

Jelena – brest

Odлучila sam da iduće jeseni zasadim brest na ulazu u park, pored table s Jeleninim imenom. Prošlog marta, na svečanom otvaranju parka zasadila sam čičak, onaj s plavetnim cvetom u bodljikavom oklopu. Brest i čičak u mom simboličnom biljopisu asociraju na Jelenu, njen karakter i temperament.

U vaz i pored Jeleninog portreta na mom pisaćem stolu držim uvek svežu orhideju. Ta nežna lepotica čvrstih latica čuva tajnu Jeleninog erosa, duboko sakrivenu u cvetnoj duplji. Dugo sam razmišljala o tome koje drvo najviše liči na Jelenu. Da li je to plodonosna maslina s isprepletenim stablom, čije su čvornovate pletenice vidljiv dokaz da pod tlom razprostrti koren crpe svoju vitalnost iz mnogobrojnih žila, ili je to nesalomiva trska? Trska nije drvo, a maslina je često pogurena, jer ne ume, poput Jelene, da uspravna prkosi vetrovima. Osim toga, te biljke nisu autohtona flora na ovim geografskim širinama.

Moju dilemu koje drvo da zasadim u Jeleninom parku razrešio je slučaj, taj čudesni saputnik intuicije, koji u umetnosti, kao i u životu, ume iznenada da stavi tačku na jotu. Nedavno sam dobila jedan ezoteričan poklon: keltski horoskop, po kome se datumi rođenja jedne osobe povezuju s karakteristikama određenog drveta. Jelena je po tom horoskopu rođena u znaku bresta. Iako nisam sujeverna, poverovala sam, pročitavši njen keltski horoskop, da između Jelene i bresta postoji neka tajna veza. U želji da je što pre otkrijem, odšetala sam u stari park nedaleko od mog stana i posle duge potrage pronašla visoko drvo uspravnog stabla s tri krošnje – stari brest čije su raskošne grane žuto treperile na novembarskom suncu. Tri krošnje su se istog trenutka u mojoj svesti pretvorile u tri krune na Jeleninoj glavi: u krunu od crnog perja iz pozorišne modelarnice, u zlatnu pletenicu guste kose, koju nose carevne iz ruskih bajki, i u venac od brestovog lišća, trnja i orhideja, kojim moja infantilno–morbidna mašta posmrtno kruniše nepobedivu gubitnicu.

Brest ne čini šumu, već raste usamljen ili u manjim grupama, ali se rado druži s drvećem čija masovnost daje ime šumi: s bukvom, hrastom, borom... On poseduje i neke za njegovo okruženje atipične osobenosti i svojstva. Lišće mu je asimetrično, cveta pre nego što olista i nežnog je zdravlja, iako deluje moćno i stasito; planinski brest može da dosegne visinu i do 40 metara. Od početka dvadesetog veka brestovi nezaustavivo umiru. Devedeset posto evropskih brestova, tog i inače retkog drveta, već je iščezlo. Smrtonosnu epidemiju izaziva gljivica s latinskim nazivom *ceratocystis ulmi*. Njeni toksini onemogućavaju dovod vode u stablo bresta. Brestu što umire od žeđi prvo potamne listovi, koji se zatim uvrnu i skvrče, usahle grane se poviju, dok stablo, još uvek uspravno, truli u svojoj sredi i iščezava iz evolucije. Drvo čiji su krilati plodovi nosili kroz vazduh Hermesa, drvo koje je opevao Vergilije a

Mira Erceg | 15

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

Za naslovnu stranu *Bazara*,
septembra 1972.

Paracelzus proneo lekovitu slavu njegove kore, nestaje s lica Zemlje. Moja saznanja o tragičnoj sudbini bresta dugujem Internetu, najmlađem čedu naše civilizacije. Kompjuter digitalizuje naše emocije i pretvara nas u virtuelne zombije, jedva da ćemo i primetiti kada jednog dana iščeznu plemeniti i usamljeni brestovi, a za njima kedrovi, hrastovi, jasen, jova... A posle drveća izumreće ptice, jer neće imati gde da sviju svoja gnezda. A posle ptica? Ko je na redu posle ptica? Ima li uopšte izlaza iz ovog civilizovanog predvorja pakla ili treba i dalje tražiti nevidljiva vrata koja vode u *Newtopiju*? Vredi li uopšte pokušati? *Try*, poručuje mi Microsoft. Dobijam *error*. *Try and error*. "Pokušaj još jednom!", čujem Jelenin glas. "U našim godinama depresija je samo gubljenje vremena!"

Sedimo u kuhinji njenog vlažnog beogradskog stana krajem devedesetih. Ona istovremeno kuva najmanje tri jela, razgovara sa mnom, vodi razgovor telefonom s Veljkom Džakulom, hrani crnog besprizornog mačora koji joj je došao u goste, ispija u gutljajima gorku kinesku tinkturu za jačanje imuniteta, dok pod kuhinjskim prozorom džiklja bršljan. Mrzela sam taj halapljivi grobljanski bršljan koji je proždriao sve ispred sebe, čak i dvorišni beton. Krake zimzelenog polipa, koji bi dopuzili do ulaza u stan, Jelena bi počupala i nastavljala svoju trku s vremenom. Radom je stišavala bol u grudima, voljnim naporom slabila njegov intenzitet, preostalu životnu energiju štedro trošila na druge. Bila je iskren i strog prijatelj. I danas, duboko prisutna u mojim mislima i osećanjima, ume da me posavetuje u odsudnom trenutku, a ako treba i nagrdi. Eho njenih reči deluje još uvek kao lekoviti eliksir u trenucima u kojima me sustigne neka od mojih slabosti; rezignacija, neodlučnost ili lenjost. Razložne, a oštre kao prutić, njene reči me prenu i rasteraju nadolazeće simptome, reči koje isceljuju poput brestove kore. Prirodne osobine različitih vrsta drveća se očigledno podudaraju s njihovim ezoteričnim tumačenjima, kao što je to slučaj i s keltskim horoskopom. A unutrašnja potreba da se s voljenim bićima koja više nisu među živima i dalje ostane u vezi otvara mistična vrata sublimacije, u čijem mnogoznačnom prostoru brest postaje Jelena. Mnoge osobine koje keltski horoskop pripisuje ženama rođenim u znaku ovog drveta podudaraju se s Jeleninim. Citiraću taj horoskop u uverenju da šume ne čute i da drveće nije nemo; kada naučimo njihov jezik, i šume i drvo progovore. "Žena–brest izaziva sveopštu pažnju zbog svoje uočljive pojave i urođene elegancije. Drži do sebe, poseduje visoke i istančane vrednosne kriterijume, ne oprašta lako onima koji se o njih ogлуše. Živog je duha, uspešna je u svemu čega se lati, ljudi joj veruju i ukazuju poverenje. Ne pokorava se, već vodi. Naizgled otporna, nežnog je zdravlja. Kao partner je iskrena i odana. Odgovorno ispunjava svoje porodične obaveze. Voli da je u pravu i onda kada nije. Tvrdoglava je, a često i isključiva, oštrog jezika. Ali njeno okruženje joj lako oprašta neumerenu reč, izgovorenu u afektu, jer zna da je po prirodi blagorodna, velikodušna i požrtvovana osoba. Ima smisla za humor, praktična je, obdarena živom inteligencijom i visprenim duhom. Iako svoj život oblikuje i planira dugoročno, spremna je da rizikuje, pa čak i da se hazarderski poigra sopstvenom sudbinom."

Taj brest koji ću zasaditi u parku Jelene Šantić odoleće, nadam se, smrtonosnoj gljivici i, zahvaljujući biološkom inženjeringu, nadživeti i nas i naša sećanja; njegov plod će zreti pre nego što granje ozeleni, stablo, obloženo lekovitom korom, poneti tri krune od asimetričnog lišća, a koren s mnogo žila crpsti snagu iz nevidljivih dubina.

S majkom Tatjanom,
ocem Milivojem i sestrom Irinom
u stanu u Ulici Borisa Kidriča 51, 1962.

Koreni

Koren nosi i stablo i krošnju i plod, uzemljen u zavičajno tlo. Za razliku od drveta, čovek nosi svoj ukršteni i isprepletani koren sa sobom; u genetskom prtljagu, koferu s porodičnim uspomnama, u tajnom sefu svoje neponovljive individualnosti. Jedni ga doživljavaju kao teret, drugi kao nepresušni izvor životne snage. Jelena Šantić je imala čvrsto uporište u razgranatim korenima svog porekla. Iako samobitna i nekonvencionalna ličnost, čuvala je i negovala porodičnu tradiciju, puna životnog elana bila u stalnom dosluhu sa svojim precima. Imala je šta da čuva i ostavi svojoj kćerki Irini u nasleđe: povorku jakih i vitalnih žena, koja po maminoj liniji seže do u najdublju prošlost stare Rusije i Poljske. Snažno razvijen osećaj sopstvenog dostojanstva i hrabrost su najkarakterističnije osobine tog borbenog ešalona, kome se nažalost prerano pridružila Jelena. Tata joj je, za razliku od mame, umesto plave krvi doneo boje u miraz; u očima odraz plavih šljivika iznad rodnog Krupnja, a na zidovima, koji su okružavali Jelenino beogradsko detinjstvo, slike raskošnog kolorita među kojima je rasla i sticala siguran osećaj za lepo.

Po majci Ruskinja, po ocu Srpkinja, Jelena Šantić je rođena pod dramatičnim okolnostima, 18. jula 1944. godine, kao druga kći Milivoja i Tatjane Jovanović (rođene Lukašević)¹. Došla je na svet u Belom Potoku pod Avalom, gde su njena mama i trogodišnja sestra Irina², izbegavši iz bombardovanog Beograda, našle utočište u kući arhitekta Laleta Lazića. Istog dana kada je Jelena rođena, njen otac, zatvorenik u Banjičkom logoru, trebalo je da s konvojem logoraša bude prebačen u logor Mauthausen u Nemačkoj. Vredne pomena su okolnosti pod kojima je Milivoje Jovanović dospao na Banjicu. Viši inspektor policije, pravnik po obrazovanju, bivši šef obezbeđenja kneza Pavla, on pred sam početak Drugog svetskog rata postaje v.d. šefa policije pri Upravi grada Beograda. Po dolasku na novu dužnost počinje da sprovodi čišćenje policijskih kadrova, eliminišući one s profašističkom orijentacijom. Mnogi od onih koji su tada odstranjeni iz službe kasnije su prihvatili da rade u Specijalnoj policiji; među njima su Bećarević i Vujković (budući ozloglašeni upravnik logora na Banjici). Iz tog vremena postoji svedočenje o jednom događaju. Na putu za Sarajevo, agenti hvataju nemačkog špijuna Karla Krausa i sprovode ga za Beograd, gde Milivoje Jovanović odmah izdaje nalog za njegovo hapšenje, iako je znao da će zbog toga na njega biti vršen pritisak. Ubrzo potom dolazi žandar i obaveštava mladog v.d. šefa policije da ga čeka ministar unutrašnjih poslova koji zahteva da se Kraus odmah pusti, s obzirom na zategnute odnose s Nemačkom. Jovanović lično odlazi u zatvor i pušta Krausa s rečima: "Da je do mene, ja vas nikada ne bih pustio, ali tako mi je naređeno".

Mira Erceg | 19

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

¹ Milivoje Jovanović, rođen 18. februara 1905. u Krupnju, umro 18. maja 1984. u Beogradu. Tatjana Jovanović, rođena 20. avgusta 1913. u Sankt Peterburgu, umrla 6. maja 1983. u Beogradu.

² Irina Subotić, rođena Jovanović, istoričar umetnosti, bavi se savremenom umetnošću i muzeologijom, profesor Beogradskog i Novosadskog univerziteta, udata za akademika Gojka Subotića, istoričara srednjovekovne umetnosti.

U noći između 5. i 6. aprila 1941, godine, oko četiri sata ujutru, zvoni telefon; Milivoja budi prijatelj, kaže da nije mogao da spava, da je uključio Radio–Berlin i čuo Hitlerov govor koji najavljuje kažnjavanje nepoćudne Kraljevine Jugoslavije. Savesni policajac Milivoje Jovanović se oblači i odlazi na svoje radno mesto, gde s kolegom koji ga je te noći probudio spaljuje sva važna dokumenta i policijske dosije. Pola sata kasnije, 484 bombardera Vermahta, uz pratnju lovaca, već zasipaju Beograd tonama smrtonosnog tereta. Drugog dana od početka neobjavljenog rata, nemačke bombe ruše kuće u ulici Rige od Fere, u blizini zgrade u kojoj stanuje porodica Jovanović. Tata Milivoje evakuise porodicu kod kumova, na Dedinje, i kao rezervni oficir odlazi u rat, iz koga se, posle neslavnog sloma jugoslovenske vojske, vraća u Beograd. U junu 1941. godine nemačke okupacione vlasti izdaju proglas s imenima lica koja treba da se jave komandi na Tašmajdanu. Među prozvanima je i Jelenin otac koji se naredenog datuma pojavljuje ispred nemačke komande gde sreće veći broj poznanika. Niko ne zna zašto su pozvani. U jednom trenutku nailazi crni mercedes iz koga izlazi Kraus u uniformi visokog oficira Gestapoa, poziva Milivoja Jovanovića da pođe s njim. U kolima Kraus kaže: “Mi veoma cenimo vaše ponašanje tokom mog hapšenja. Ono rečito govori o vašem profesionalizmu”. Zatim mu nudi da bude šef Specijalne policije. Kraus traži odgovor do sutra. Kada su sledećeg jutra Nemci došli po Milivoja, on odbija ponudu s obrazloženjem da ima malo dete i suprugu Ruskinju i da nije u stanju da odgovori visokim zahtevima ponuđenog mu radnog mesta. Nemci ga zatvaraju na mesec dana, zatim ga postavljaju za inspektora za obilazak kvartova. Na tom položaju, koji mu omogućava da održava predratne veze, on pomaže ljudima informacijama, izdavanjem lažnih ličnih karata i sličnih dokumenata. O tome su, između ostalih, pisali poznati vajar Stevan Bodnarov, u svojim sećanjima pod nazivom *U životu i u umetnosti*, i Milan Đoković u svojim memoarima *Onaj stari Beograd*. Naša velika glumica Rahela Ferari je za vreme rata dobila preko Milivoja Jovanovića lažnu ličnu kartu i zahvaljujući tome ostala živa. Kad god bi kasnije srela njegove već odrasle kćerke Jelenu Šantić ili Irinu Subotić, pričala im je o tome. Mnogi ljudi kojima je bila potrebna pomoć obraćali su se tokom rata Miletu Jovanoviću. O tome postoje i dokumenti Gestapoa, sačuvani u arhivima Srbije i Beograda. Svestan da se mora pružiti otpor nemačkoj okupaciji, Jovanović pristupa grupi patriota koja se tajno okuplja i nastoji da svojim delovanjem zaustavi građanski rat koji je u okupiranoj Srbiji počeo da se razbuktava između partizana i četnika. Gestapo saznaje za te sastanke i krajem 1943. godine hapsi, između ostalih, Jeleninog oca i njegovog bliskog prijatelja Zariju Vukićevića, oksfordskog đaka i profesora mladog kralja Petra. U samici, u podrumima Gestapoa bez svetla i vazduha (vazduh je cevima ubacivan u ćeliju), Jovanović, iako tučen i mučen elektro–šokovima, nikoga ne odaje. Kasnije je to svojim kćerkama ovako objašnjavao: “Ako izdaš, ode glava i tebi i drugima. Ako ćutiš, postoji mogućnost da se izbaviš. Najbolje je nikad i ništa ne priznati i uvek govoriti ‘Ja ništa ne znam’”. Nemci zaista puštaju Jovanovića iz zatvora, da bi ga nakon nekoliko meseci ponovo uhapsili. Osamnaestog aprila 1944. prebacuju ga u logor na Banjicu, gde je zaveden pod logoraškim brojem 21276. Upravnik logora, Vujković, posebno se okrutno ponašao prema novom zatvoreniku, svom nekadašnjem šefu koji ga je oterao iz policijske službe. Milivojevoj supruzi Tatjani, koja je, trudna, svaki dan pešačila do Banjice s hranom koju su pri-

jatelji sakupljali da bi Milivoje mogao da preživi, nije dozvoljavao da vidi muža, a pakete s hranom je bacao psima. Osamnaestog jula, na dan Jeleninog rođenja, jedna bliska porodična prijateljica, Slovenka Helena Požlep odlazi u banjički logor i moli Nemce da puste Mileta da poslednji put vidi suprugu koja na "porođaju umire". Nemci pod stražom sprovode zatvorenika 21276 do kuće pod Avalom da vidi ženu i tek rođeno dete i vraćaju ga u logor, odakle iste noći treba da bude otpremljen u koncentracioni logor Mauthauzen. Taj transport nikada nije krenuo iz Beograda: saveznici su u međuvremenu bombardovali Mauthauzen. Rat se bližio kraju. Tako je Lela "spasila" tatu. Razvoj ratne situacije se menjao i Nemci su rešili da raspuste logor na Banjici. Preostale Jevreje i većinu komunista su poubijali, a Mileta Jovanovića pustili kući, isprativši ga rečima: "Na vas, gospodine Jovanoviću, nećemo trošiti metak. Vas će ionako komunisti odmah streljati". Komunisti ga nisu streljali, ali su ga povremeno hapsili i ponovo puštali. U zatvoru je bio nekoliko puta, po dva do tri meseca, iako su postojali dokazi da je zajedno s još jednim kolegom spasao mnoge ljude za vreme okupacije. Poslednji put ga hapse 1949. godine, ali ga ovog puta neuobičajeno dugo drže u zatvoru. Starija kćerkica Irina, koja je već pošla u školu, ispisuje prva slova na maggi-kockama za supu, koje je mama Tatjana stavljala u mesečne pakete, a tata Milivoje pravi za svoje devojčice šahovske figurice od hleba; bele, dobro sažvakane, i crne, pomešane s malo čađi.

Tatjana Jovanović radi za Crveni krst; šije odeću i posteljinu. Ono malo novca što zaradi potroši na hleb koji se kupuje na parče, dva puta dnevno; parče hleba za ručak, parče za večeru. Deca su više gladna nego sita. Tatjana se odlučuje da rasproda porodično srebro, porcelan, knjige. Ponekad proda i poneku sliku, ali samo s muževljevom dozvolom – zna koliko on voli te svoje slike koje sakuplja od rane mladosti, i samo kad joj on javi iz zatvora šta da proda, to i učini. Pare su bile neophodne, koliko za hranu toliko i za učenje. Mlađa devojčica Lelka uskoro počinje da uzima časove baleta, a starija Ira uči francuski. Priroda daruje razum i dušu, a obrazovanje ih oplemenjuje; to je njihova mama naučila od svojih baka–plemkinja u najranijem detinjstvu. Osim toga, Tatjana veoma želi da se Jelena posveti baletu i tako produži porodičnu tradiciju. Pre udaje za Milivoja Jovanovića, Tatjana je živela u Italiji gde je studirala opersko pevanje, a njena dve godine starija sestra Irina Lukašević–Formenti, tragično nastradala u saobraćajnoj nesreći 1935, bila je poznata balerina, kasnije i jedna od prvih glumačkih zvezda ranog italijanskog filma. Mala sestričina u Beogradu je, na svu sreću, nasledila ne samo tetkinu lepotu već i talentat za igru. Zatvor u kome je čamio Jelenin tata, ozloglašena Glavnjača, nalazio se tačno preko puta kuće u kojoj je stanovala porodica Jovanović. Lelka i Irina su se s mamom svakog petka pele na krov kuće, a kada bi zatvorenike izveli u kružnu šetnju zatvorskim dvorištem, devojčice su mogle ne samo da vide tatu već i da sa njim razgovaraju, koristeći umesto reči – pokret. A tata im je odgovarao pantomimom, praveći neke smešne vežbe rukama koje nisu ličile na zatvorsku gimnastiku.

Jednog dana je udbaša koji je ispitivao Milivoja Jovanovića odlučio da se useli u stan svog uhapšenika. Gospođa Tatjana dobija nalog da se u najkraćem mogućem roku iseli iz stana u ulici Braće Jugovića. Novo prebivalište porodice Jovanović, dve prolazne sobe u nekomfortnom, zajedničkom stanu, nalazi se u Beogradskoj ulici broj 51, tada ulici Narodne Republike. To prinudno preseljenje živopisno opisuje Jelenina

sestra Irina Subotić: "Sele smo na kamion pun stvari, s maramama na glavama, i vozile se od Braće Jugovića Vasinom ulicom, kada nas je zaustavio milicionar, neko važan je ulazio u Narodno pozorište. Sećam se maminih reči kao da ih sada čujem: 'Zapamtite šta znače reči *tempora mutantur*³. Pre rata, ovako su se kola zaustavljala kada smo vaš otac i ja ulazili u pozorište, a sada ulaze neki drugi, pa nas zaustavljaju'". Tatjana Vjačeslavovna Lukaševič, udata Jovanović, je dobro znala o čemu govori.

³ Vremena se menjaju – latinska izreka

Tempora mutantur

Mira Erceg | 23

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

Njen život je bio obeležen epohalnim istorijskim lomovima. Rođena u izobilju, iskusila je u najranijem detinjstvu šta znači gubitak privilegija. Oktobarska revolucija zatiče četvorogodišnju Tatjanu, zajedno s dve godine starijom sestrom Irinom i njihovom bakom po mami, Sofijom Aleksandrovnom fon Pomer Eše na porodičnom imanju na Volgi. Mama Jelisaveta je ostala u rodnom Sankt Peterburgu, a tata, pukovnik Vjačeslav Lukaševič, je 1914. otišao u rat, iz koga se više nije vratio. Baka se s unukama, zajedno s vojskom, povlačila prema Sibiru, čak do Irkutska. Punih šest godina trajala je ova bežanija. Često su menjale mesta boravka, a sela i gradovi u kojima bi našle privremeni smeštaj još češće su menjali gospodare. Naišla bi bela, pa zatim crvena vojska, i obrnuto. Kada bi boljševici preuzeli vlast, terali su baku da seljake podučava klaviru ili francuskom jeziku, a dešavalo se da ti seljaci, često azijskog porekla, ne znaju ni ruski. Pisma koja su devojčice pisale roditeljima i slale ih preko Crvenog krsta putovala bi i po dve godine. Svog rodnog grada devojčice se nisu sećale, niti su ih ikakve lepe uspomene vezivale za Rusiju. Nikada kasnije Tatjana Vjačeslavovna nije pokazivala želju da se vrati, pa ni da kao turista upozna svoju otadžbinu. Čak je i ruski podredila drugim jezicima, koje je kao mala učila i lepo znala – poljskom, na kome je kasnije učila školu, francuskom, nemačkom, pomalo engleskom, a posebno italijanskom koji je najbolje govorila. Tek je sa svojim kćerkama ponovo progovorila na maternjem jeziku, ali je i to kratko trajalo.

Bojeći se represalija, 1948. godine, posle Titovog raskida sa Staljinom, prestala je da sa svojom decom govori ruski. Srpski, koji je govorila s jakim ruskim akcentom, bio je i ostao deo njenog neodoljivog šarma. Za Sibir, u kome je kao dete provela sve vreme Revolucije i građanskog rata, vezivale su je malobrojne lepe uspomene. Rado se sećala proslava svog imendana 25. januara, praznika koji je oduvek volela i do kraja života proslavljala u porodičnom krugu. Zavoledela je i sibirski jela, naročito peljmene – kuvane taške s mesom, začinjene prženom slaninom i sirćetom, koje su se tokom cele godine čuvale zamrznute u dvorištu, pokrivenom večitim ledom. Pravila ih je kasnije i u Beogradu, a kćerke Irina i Jelena su taj sibirski specijalitet uključile u svoje jelovnike. Po okončanju građanskog rata u Rusiji, 1922. godine, baki i unukama je dopušteno da napuste Sibir i krenu put Poljske, čuvenom transibirskom železnicom. Tamo su ih nestrpljivo čekale mama Jelisaveta, koja se u međuvremenu udala za kneza Vladimira Gagarina, i njena sestra, famozna tetka Sonja s jednim od svojih prebogatih muževa, poljskim veleposednikom i poznatim pilotom Janom Nagurskim koji je preleteo Severni pol. Na stanici u Volinju, u Istočnoj Poljskoj, danas Ukrajini, devojčice iz voza su dugo oklevale kojoj od dveju dama, što

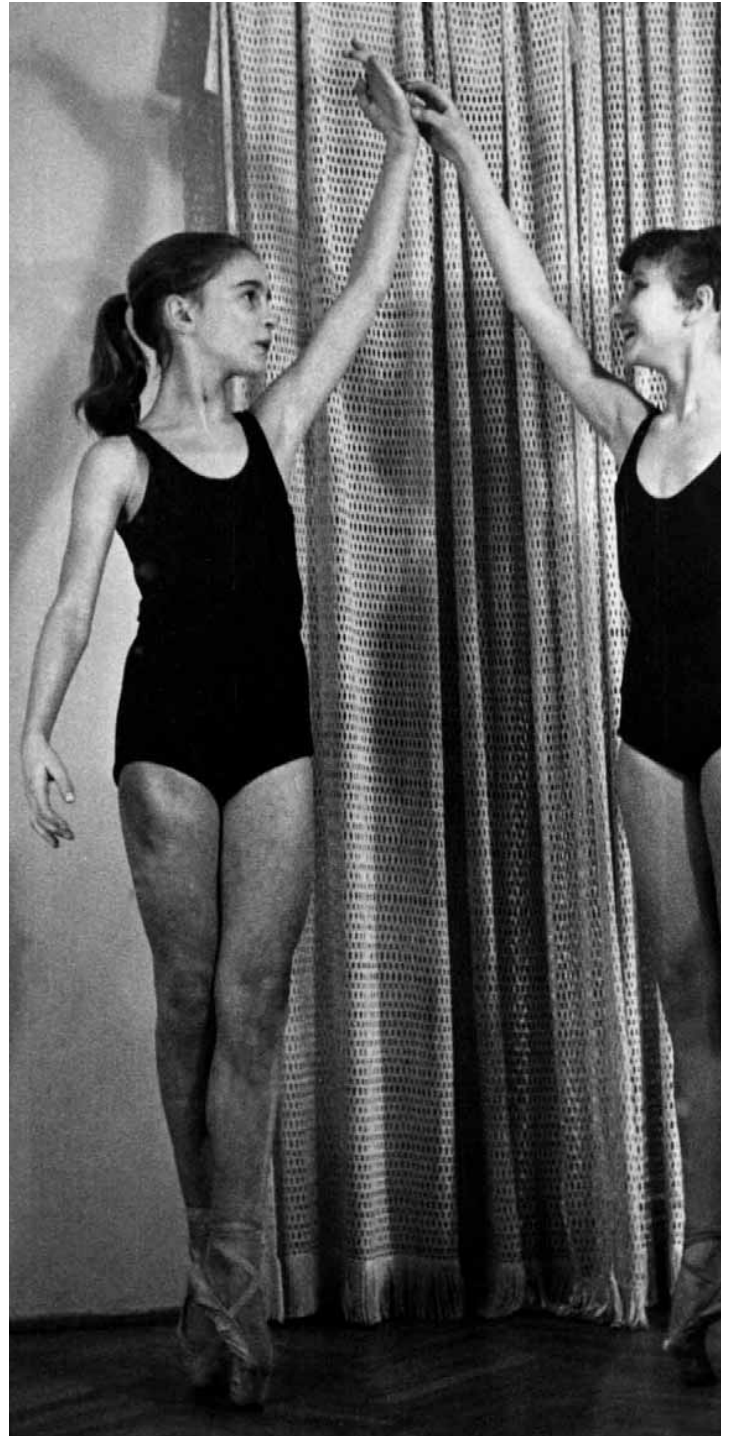
su su stajale na peronu, prvo da priđu; nisu znale ko im je majka, a ko tetka. Život im se ponovo osmehivao. Dovezli su ih u dvorac, pod čijim se krovom nalazilo čak i zorište. U novom, raskošnom domu ih je čekao porodični lekar Nagurskih, koji je po obavljenom pregledu konstatovao skorbut i propisao im tečnu hranu, jer su im zubi bili meki kao sir. Devojčice su još dugo jele samo kašikom. Pošto u Sibiru nije bilo soli, toliku su potrebu osećale za solju da su i so jele kašikom. Okružene guvernantama, počele su da uče strane jezike i trče po okolnim šumama u društvu tetka Sonjinih ljubimaca, prelepih ruskih hrtova. Starija od sestara Lukašević, graciozna Irina, pokazivala je dar za igru, dok je mlađa, Tatjana, važila za džambasa. Irina je uskoro nastavila školovanje u Varšavi, u baletskoj školi. Iz tog vremena sačuvane su romantične fotografije na kojima igra na Šopenovu muziku u varšavskom parku Łazienki, ispred spomenika Šopenu. Tatjana je zavolela Volinje i kasnije se rado sećala njegovih gustih šuma, mirisnih pečuraka (na srpskom ih je zvala pičurci), jezera, jevrejskih naselja kojima su odrasli plašili decu (i katoličku i pravoslavnu), pravih mangupskih šala koje je zbijala ne samo sa svojim vršnjacima već i s profesorima. Donela bi živu žabu u školu i stavila je krišom u đaćki sendvič, ili bi sipala mastilo na stolicu iza katedre... Karakter, šarm, preduzetnost, spremnost na šale, ali i druželjubivost, Jelena je nasledila od svoje nestašne mame Tanje. Uz nju je naučila da šije, veze, izvrsno kuva, da i u vreme oskudice maštovito obeleži praznike: ruske imendane, tatinu slavu, Božić, Pashu... U najtežim vremenima praznici ulivaju nadu u život, zato za njih ima mesta i kada se slave u najskućenijem prostoru, kakav je bio vagon transibirske železnice, na putu iz bede u volinjsko izobilje. Svojim većito gladnim i promrzlim unučicama Tatjani i Irini, njihova baka, kneginja Sofija Aleksandrovna je na jednoj od mnogobrojnih usputnih stanica, a put je trajao više od dva meseca, nabavila šaku bombona, a na drugoj granu jelke, koju je za Božić ukrasila. Tatjani je ta božićna jelka u vozu, okićena sa samo nekoliko bombona, ostala u nezaboravnom sećanju i postala neka vrsta životnog simbola. Nikada se nije dogodilo, za njena života, da u kući nije bilo jelke okićene za Božić, da nisu bili podeljeni pokloni ili napravljeni specijaliteti, pripremani uvek samo za tu priliku.

Ali najradosniji praznik u porodici Jelene Šantić bio je i ostao Uskrs ili Pasha (na ruskom). Tome je svakako doprineo jedan radosni događaj koji se zbio u Lelinom najranijem detinjstvu. Na Veliki petak ujutru, godine 1951, dolazi iznenada u posetu Milivojev najbolji drug, već pomenuti Zarija Vukićević, i saopštava domaćici, koja mesu pashaljni kulič, kako je prethodne noći sanjao da mu prijatelj izlazi iz zatvora. Istog dana, po povratku s bogoslužjenja u Ruskoj crkvi, Tatjana i njene kćerke zatiču sivu priliku pred kućnim pragom; siva kosa, sivo lice, sivo odelo, siva torba, samo oči – šljiva-plave. Milivoja Jovanovića su pustili bez objašnjenja, isto kao što su ga bez objašnjenja i uhapsili gotovo dve godine ranije. Istina je da je pre rata radio u antikomunističkom odeljenju beogradske policije i da je to mogao biti razlog hapšenja. Irina Subotić mi je ispričala da je njen otac, kad god bi ga upitala šta su od njega tražili u zatvoru, odgovarao da ne zna, a kada bi insistirala na tome da bi morao da zna, govorio bi da istražitelji nisu umeli da pitaju i da se tako spasavao. Tek 2002. godine se saznalo da je OZNA 1948–49. pohapsila veći broj ljudi, očekujući od njih informacije o predratnim komunistima koje je htela da kompromituje i poveže s IB–om. Srećom, tata je pušten iz zatvora i to na Veliki petak, a mama je te noći

plakala pošto je dočekala muža u kući sa stenicama. Ili je tata doneo stenice iz Glavnjače... To se nikada nije saznalo.

Ubrzo po očevom izlasku iz zatvora, došli su i po Jeleninu majku. Razlog njenog hapšenja bio je poznat: Tatjana Jovanović je u nekoliko navrata tražila od vlasti novi pasoš da bi posetila majku koja je tada živela u Francuskoj. Redovno bi bila odbijana. Milivoje je, iako neosuđivan, bio prognan iz Beograda; radio je u rudniku u Crljanima i samo nedeljom dolazio da obiđe porodicu. Živelo se u nesnosnoj bedi. U takvim okolnostima Jelenina mama započinje rizičnu igru s đavolom: prodaje šivaću mašinu i uplaćuje preko tajne veze avans nekim nepoznatim slovenačkim krijumčarima, koji ilegalno prebacuju ljude preko granice. Nameravala je da i decu, Lelu i Irinu, povede sa sobom, a da im se tata pridruži u drugom krugu. Njena najbolja drugarica, Dušica Čorović, koja je uspostavila vezu s krijumčarima, bila je otkrivena i uhapšena. Mučili su je tako što su je danima držali u ledenoj vodi do struka. Umirući od bolova (od zapaljenja jajnika), priznala je kome je sve bila "oficir za vezu". Po mamu su došli dok su deca bila u školi. Čim je uhapšena, priznala je da je odista htela da beži jer je želela da vidi svoju majku. I pitala je inspektora zašto ne sme da je vidi? Pitala ga je još da li on zna šta znači ono što njene devojčice već znaju, naime šta znači latinska izreka *tempora mutantur*? "Pogledao me je belo", pričala je kasnije, "a onda sam mu ja objasnila. U istoj kancelariji, u kojoj sam nekad sedela kao dama, sada sedim kao uhapšenica, a u fotelji, u kojoj vi sada sedite i mene ispitujete, nekada je sedeo moj muž. To su *tempora mutantur*." I zaista, nju su ispitivali u onoj istoj kancelariji u kojoj je u noći između 5. i 6. aprila 1941. njen suprug spaljivao dokumentaciju, posebno vezanu za komuniste, za koju nije želeo da dođe do ruku Nemaca. Milivoje Jovanović nikada nije bio simpatizer komunista, ali je bio patriota. Znao je da je zauvek prošlo njegovo vreme, ali je isto tako znao da ni njihovo neće trajati večno. Tatjana Jovanović je konačno dobila pasoš. Majku nije videla od 1944, u Belom Potoku, kada je baka Jelisaveta došla da se oprosti. I ona i njen muž, knez Gagarin, belogardejski pukovnik i ljuti protivnik Sovjetskog Saveza, imali su razloga da strahuju od Crvene armije koja je napredovala ka Beogradu. S tek rođenom Jelenom u naručju, Tatjana se dugo i bolno rastajala od majke, koja je avionom Crvenog krsta s mužem odlazila u neizvesnost. Gagarini su proveli izvesno vreme u izbegličkom kampu u Beču, da bi se kasnije nastanili u Parizu. Jelenina baka je radila kao bolničarka u Ruskoj bolnici i Ruskom staračkom domu u Neiju. Negovala je stare, a kada bi umrli, oblačila ih je za sahranu. Mukotrpno zarađenim novcem, baka Jelisaveta je sve do svoje smrti, 1969. godine, štedro pomagala porodicu svoje kćerke u Beogradu.

U leto 1953. Tatjana je konačno otputovala sa starijom kćerkom Irinom u Monte Karlo, gde su ih sačekali baka Jelisaveta, baka-tetka Sonja i njen novi muž, *oncle* Pjer Prevo. Jelena nije smela na put. Morala je s tatom da ostane u Beogradu, kao talac. Nekako u to vreme počelo je i moje druženje s Jelenom. Vremena su krenula nabolje.

Sa časa u Baletskoj školi, 1957.

Ruska igra, 1957.

Školske uspomene i porodične relikvije

28 | Jelena ŠANTIĆ

U komisionima su se pojavile prve američke žvake, lakirane sličice i farmerke. Gledano iz dečje perspektive, to su bili prvi vesnici boljitka. Moja se porodica u leto 1953. godine doseljava iz Zemuna na Vračar. Roditelji me upisuju u treći razred osnovne škole "Aleksa Šantić", na uglu Njegoševe i Svetozara Markovića. Bila sam tiho, povučeno dete i u novoj školi sam se osećala nelagodno; nedostajale su mi stare zemunske drugarice. U klupi iza mene sedela je živahna devojčica sa šiškicama, imale smo istovetnu frizuru; obe smo bile podšišane à la princ Valijant, samo što je ona imala svetle, a ja kao zift crne šiške. Neprestano me je čupkala za kosu, golicala po vratu ili olovkom bockala u leđa. U želji da na novu učiteljicu ostavim što bolji utisak, trpela sam ta začikavanja, nisam reagovala čak ni onda kada bih osetila bol u korenu kose. Jednog dana me je moja "mučiteljica" uštinula za vrat i prosiktala: "Baš si ti prava drvena Marija!" Ovog puta sam se okrenula, a Jelena me je podrugljivo pogledala i počela da se došaptava s Dunjom, drugaricom iz klupe. Tako sam dobila svoj prvi nadimak koji mi je, za divno čudo, i pristajao. Moja stidljivost je delovala kao krutost dok sam, stojeći po strani, posmatrala kako devojčice iz razreda igraju školice ili preskaču konopac u školskom dvorištu. Učiteljica je bila postarija punačka žena, zvala se Leposava (prezime sam zaboravila), a od učenika je zahtevala da je oslovljavaju s "gospođo učiteljice". Imala je svoje ljubimce i ljubimice među koje ja, nažalost, nisam spadala. Iako sam bila odličan đak, primernog vladanja, uvek besprekorno čistih ruku i opranih ušiju (prvi čas je započinjao higijenskim pregledom učenika), stalno mi je nešto zamerala, nikad me nije pohvalila. To je ranjavalo moju detinju dušu. U to vreme su po školama deljeni Unrini paketi, koje su dobijali najsiromašniji đaci, otprilike polovina razreda. Ni Jelena ni ja nismo bile na tom spisku. Jelenu su izostavili, iako su njeni tada teško živeli. Na taj način su kažnjavali oca Milivoja koji je i dalje važio za politički nepodobnu osobu. Mog imena nije bilo na spisku, jer su moji roditelji, naročito tata, najmlađi pukovnik JNA, imali za to vreme dobre plate. Pamtim slatkasti ukus narandžastog sira iz Unrinih paketa, koji je moja mama kupovala na Kalenićevoj pijaci ili trampila za tačkice, ne sećam se više, da bi svojoj deci i ratnoj siročadi (mojoj braći stričevićima) koja su s nama odrastala razbila monotoniju doručaka i užina s uvek istim repertoarom – "leba–masti" ili "leba i pekmeza". I danas rado jedem engleski čedar, koji od svih sireva najviše podseća moja nepca na jednu od zavodljivih aroma detinjstva...

Bilo je to u četvrtom razredu. Jelena i ja smo se već uveliko družile i zajedno preskakale konopac. Tog dana, kada su prispeli Unrini paketi mala Drita, koja je sa mnom delila klupu, nije se pojavila u školi. Gospođa Leposava je pri kraju poslednjeg časa zatražila da se prijave svi oni koji primaju pomoć od Unre. I ja sam podigla

ruku, umesto odsutne Drite, kako ona ne bi ostala bez svog paketa. Učiteljica je naglo prekinula prebrojavanje ruku i okomila se na mene rečima: "Sram te bilo, hoćeš hleba preko pogače! Nulo jedna, gnjido, uštvo, ništice komunistička...". I sve u tom stilu, da bi na kraju, sva zajapurena od uzbuđenja i u potrazi za pravom reči, izvalila nezaboravnu besmislicu: "Krompiriću jedan!" U razredu je zavladao tajac, a ja sam prvi put u životu poželeva da me nema. A onda se Jelena javila i upitala učiteljicu zašto me grdi kad vrlo dobro zna da sam podigla ruku umesto Drite. "Svi su oni, dušo, alavi na tuđe." "Nije tačno, i među njima ima poštenih!" Možda je mala Jelena to rekla drugačije, to sada nije važno, ali ono što pamtim do danas je činjenica da me je branila od nepravednih učiteljičinih optužbi. Nikad nisam saznala kakva je to lična drama ili tragedija, koju su očigledno skrivili komunisti, naterala iskusnog pedagoga da mrzi nedužno dete.

Devojčice s kojima sam počela da se družim u novoj školi bile su listom kćerke predratnih Beograđana. Vesna Trbić, devojčica s najlepšim plavim očima u razredu, imala je dedu koga sam obožavala: kad god bih zanoćila kod Vesne, deda Vasilije bi nam pripremio ukusan doručak – tanko nasečene režnjeve domaće slanine i pirotskog kačkavalja u, obično još toploj, kifli iz pekare na Cvetnom trgu. Taj nežni i fini deka, uvek besprekorno odeven i obrijan, bio je u mladosti komitski vojvoda iz Balkanskih ratova, Vasilije Trbić, nadaleko čuven po hrabrosti i prelosti. U Dininjoj kući slušala sam priče o njenom pradedi Jovanu Ristiću, po kome je ulica u kojoj sam stanovala nosila ime pre nego što je preimenovana u ulicu Svetozara Markovića. U Jeleninjoj kući sam po prvi put saznala za poznata slikarska imena čija su platna, često ogromnih dimenzija, prekrivala zidove tesnog stana u Beogradskoj. Goca je po tati, koga nisam upoznala, nosila staro zemunsko prezime Naumov, ali je zato njen očuh, reditelj Bruno Begović, sin hrvatskog književnika Milana Begovića, bio prvi pozorišni profesionalac koji je u meni probudio interesovanje za moju buduću profesiju – režiju. Roditeljima mojih drugarica nije smetalo što sam oficirsko dete (mama mi je bila učiteljica i vanredno studirala na Filološkom fakultetu), a moje drugarice su u našoj kući punoj topline i knjiga mogle da upoznaju ne samo "poštene" već i tolerantne "komuniste", čija su deca rasla slobodno i bez zabrana.

Na Vračaru su tada skoro sve majke želele da im kćerke postanu balerine. Tako su i mene jednoga dana odveli u baletsku školu koja je kasnije dobila ime "Lujo Davičo". Nisam stigla ni do prijemnog ispita. Bila sam odbijena s obrazloženjem da ne posedujem fizičke predispozicije. Jelena, koja je već uveliko pohađala baletsku školu, to mi je "stručno" objasnila: "Nemaš vrat, a ruke su ti prekratke!" Počela sam

Sa školskog koncerta u Narodnom pozorištu, maja 1960.

Na kraju baletskog školovanja, 1962.

da treniram plivanje, bezuspešno pokušavajući da izdužim vrat i udove, a balet je prestao da me zanima onog trenutka kad sam bila primljena u dečju dramsku grupu pri Radio Beogradu. Ponekad sam odlazila da gledam ispite u baletskoj školi i iskreno se divila Lelinom umeću.

Jelena je izrastala u pravu balerinu labuđeg vrata. Pustila je kosu i najčešće je nosila sakupljenu u konjski repić koji je nestašno mlatarao levo–desno; podivljali metronom njenog burnog temperamenta. Žurila je, u svakom pogledu, da odraste; brinulo je što njene grudi presporo pupe i zavidela devojčicama koje su pre nje dobile menstruaciju. Veoma rano, sa sedamnaest godina, postala je devojka s naslovne strane. Imala je već prelepu bistu, kada je pored Đorđa Marjanovića i Jovanke Bje-gojević zaigrala u filmu *Zvižduk u osam*. Počela je da osvaja muška srca, a uskoro i srca beogradske baletske publike. Od svog filmskog honorara kupila je roditeljima prvi televizor.

Kao i brest, drvo iz njenog keltskog horoskopa koje procveta i razvije plod pre nego što ozeleni, i Jelena je rano počela da rasipa svoje prirodne darove i da uživa u plodovima svog uspeha, i pre nego što je u potpunosti sazrela kao ličnost. Bistre pameti, brzog jezika, nestrpljiva i znatiželjna od najranijeg detinjstva, brzo je hodala kroz život i prerano odjurila iz njega, upravo u trenutku kada je kao već sazrela ličnost počela sebe da nadrašta, poput brestova s tri krošnje. Kao odrasle osobe, Jelena i ja smo retko kad imale vremena za uspomene iz detinjstva i rane mladosti, zaokupljene projektima, često i zajedničkim. Samo bi se za Uskrs zaustavilo vreme, pa bismo, u prolećno popodne, uz kulič i pashu, rusku uskršnju poslasticu od mladog sira, tonule u sećanje... Mama Tatjana i tata Milivoje, čije je minijature fotografije Jelena držala na stoliću među ostacima rasparenog porodičnog srebra, oživljavali su u njenim uspomenama, najčešće na moje insistiranje. Jelena bi s dna ormara izvlačila veliku kartonsku kutiju, skidala prašnjavi poklopac i iz hrpe nesređenih porodičnih fotografija, novinskih isečaka, dokumenata i pisama izvlačila materijalne dokaze postojanja prošlosti koja u našim sećanjima često poprima domaštanu, mitsku dimenziju. Jednom bi to bio požuteli pozorišni program opere *Hovanščina*, čiji glavni akteri nose imena Jeleninih predaka, drugi put fotografije s venčanja roditelja, kiti-ca svilenog nezaboravka ili italijanski filmski časopis iz tridesetih godina prošlog veka *Cinema Illustrazione*, čiju je naslovnu stranu krasila fotografija Jelenine tetke Irine Lukašević...

Hovanščina: pozorišni program opere Modesta Musorgskog *Hovanščina*, izvedene na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu, nosi datum: ponedeljak, 28. januar 1957. Nikada nisam pitala Jelenu odakle joj taj stari program. Da li su je te zimske večeri roditelji povelu u operu ili je ona možda kao učenica baletske škole igrala u velikoj baletskoj masovki četvrtog čina? U svakom slučaju, trinaestogodišnja devojčica je te večeri imala priliku da o svojim precima sazna mnogo više nego što je to mogla iz maminih šturih i sporadičnih kazivanja. U operi za koju je sam Musorgski napisao libreto, knezovi Ivan i Andrej Hovanski, predvodnici povlašćene vojne formacije "strelaca", optuženi su da pripremaju državni udar protiv cara Petra Velikog kako bi se domogli njegovog prestola. Na fonu dvorske spletki, Musorgski razvija dramski sukob između konzervativnih feudalnih snaga stare Rusije, koju simbolizuju braća

Sa snimanja filma
Zvižduk u osam,
marta 1962.

Hovanski, i kneza Galicina, pristalice reformatorskog kursa cara Petra Velikog. U operi su knezovi prikazani kao tragični junaci, koji zajedno s Dosifejem, vođom raskoljnika, pripadnika religioznog pokreta ruskih staroveraca, završavaju na lo- mači.

Naslov svoje opere Musorgski je pozajmio od samog cara Petra Velikog, koji je pod hovanščinom podrazumevao spletke i pobune u kojima su glavnu reč vodili knezovi Hovanski. Mnogo godina kasnije, Jelena u Moskvi upoznaje Askoljda Hovan- skog (rođenog 1947), poznatog matematičara i, po muškoj liniji, direktnog potom- ka osnivača srednjovekovnog Letonskog kraljevstva kralja Gedemina (umro 1341). U geneološkom stablu ovog prastarog plemićkog roda – koji se vodi po muškoj liniji, a ona nije bila jača strana porodice – zabeležene su 22 generacije Hovanskih. Ženska linija Hovanskih se preplela s velikim brojem poznatih ruskih porodica – od bojara do careva, uključujući i porodice Tolstoja, Turgenjeva, Levickih, Ljapunovih, Hercena i dr. Jelena mi je često i s puno ljubavi pominjala i svoju blisku rođaku, tetka Irinu Silinu, s kojom se redovno dopisivala i koju je posećivala u Moskvi. Tetka Irina Silina je nosila zvanje heroja Sovjetskog Saveza. Kao oficir Crvene armije, ušla je u Berlin sa čuvenom 725. regimentom, čiji su vojnici 30. aprila 1945. godine osvojili Rajhstag i na njegov vrh poboli sovjetsku zastavu. U vreme “glasnosti i perestrojke”, tetka Iri- na počinje da se interesuje za plemstvo, da sakuplja preostale retke porodične reli- kvije, da po ruskim arhivima pabirči dostupne podatke o porodici Hovanskih, koje re- dovno šalje svojim rođakama u Beograd. Jedno vreme su se i ona i Askoljd zanosili iluzijama da će povratiti deo nekadašnjeg porodičnog bogatstva, gajili nadu da će dobiti bar neki novac za nepregledne komplekse letonskih šuma, koje su pre Okto- barske revolucije pripadale kneževskom rodu Hovanskih. Nova vlast u Rigi je 1991. donela zakon o denacionalizaciji, obećavši starim vlasnicima povratak imovine, jer to je bio jedan od uslova za ulazak Letonije u Evropsku zajednicu. No, nade osiroma- šenih potomaka su se uskoro izjalovile: stare katastarske knjige su bile uništene, a niko od potencijalnih naslednika, ni u Moskvi ni u Beogradu, nije bio u stanju da po- nudi bilo kakav pisani dokaz, tako neophodan u postupku povraćaja imovine. Tako su porodične šume Hovanskih, koje su nekada prekrivale pola Letonije, ostale Leton- cima, a heroj Sovjetskog Saveza, Irina Silina, sahranjena je 2002. godine pored svoje bake, Jelenine prabake, kneginje Sofije Aleksandrovne. Tempora mutantur, vaistinu!

Fotografija s venčanja: izrezana iz *Vremena*, nosi datum 29. februar 1940, a na njoj se mogu videti gospodin i gospođa Jovanović ispred crkve; on u smokingu s cilindrom, a ona u dugoj venčanici, zaogrnutu bundom od sibirske veverice *petit-gris*. Jelenini roditelji su se upoznali davne 1939. godine na Svetog Nikolu. Kul- tivisani policajac sreće na slavi kod prijatelja gošću iz Milana, lepu i elegantnu Ruskinju Tatjanu Lukaševič. Samo nekoliko dana pre nego što će upoznati svog budućeg muža, Tatjana Vjačeslavovna je došla u Beograd da poseti svoje roditelje, majku, kneginju Jelisavetu Nikolajevnu Gagarinu, i očuha, carskog pukovnika – kneza Vladimira Nikolajeviča Gagarina. Oni su se, ne sluteći ponovnu bežaniju, 1937. godine skrasili u Beogradu, a emigrantska odiseja njihove kćerke i poćerke se iznenada i neočekivano zauvek završila pred oltarom crkvice Sv. Petra i Pavla u Topčideru. Venčanje, zakazano u Sabornoj crkvi, tajno je prebačeno u topčidersku bogomolju, pošto je mladoženja dobio informaciju da se njegova bivša velika ljubav,

izvesna unesrećena beogradska dama, sprema da baci živu sodu na novu izabranicu njegovog srca. Ta melodramatična epizoda bi uveseljavala Jelenu kad god bi se setila, pogotovo kriminalistička dimenzija ljubavne afere: dotična dama je na dan venčanja odista viđena kako se šunja oko Saborne crkve. Svakog narednog Uskrsa bih od moje prijateljice saznala još poneki novi i jarki detalj iz njene porodične sage. Poput kamičaka u mozaiku, oni se, dok pišem ove redove, sklapaju u biografski background Jelene Šantić, na čijem se fonu njen karakter i sudbina, iako neponovljivi, mogu čitati i kao šifrirana poruka psihološke matrice generacije žena koje su joj prethodile. Neobičnih žena, čiji su životi bili prepuni dramatičnih obrta, socijalnih padova i uspona, neočekivanih susreta i bolnih rastanaka.

Buketić svilenog nezaboravka: ukrašavao je žaket koji je Jelena nosila preko haljine na hol–falte, na dočeku 1957. godine. Materijal za haljinu je bio poklon od bake iz Pariza, a cveće na žaketu skinuto s mamine predratne, balske haljine. Tu novogodišnju žurku kod Jelene pamtim iz još nekoliko razloga. Njeni roditelji su bili odsutni, što je bilo neuobičajeno za ono vreme: trinaestogodišnji kinci nekontrolisano prepušteni svojim hormonima. Najveći deo vremena proveli smo u mraku, igrajući fote; uzbuđenje je raslo iz fote u fotu, pogotovo kada bi red došao na jednog od dvojice dečaka prisutnih na žurci, prelepog plavokosog efeba, čija je fota redovno glasila: "Neka Goca *filmski* poljubi...!" Sve prisutne devojčice su te novogodišnje noći došle u priliku da od sramežljivog dečaka iskamče bezobraznu filmsku fotu. Dejan Bekić, prva žrtva na oltaru probuđenog ženskog erosa, kasnije je postao prvotimac fudbalskog kluba Crvena zvezda. Umro je u 23. godini od leukemije. Te večeri sam prvi i poslednji put osetila i slast kocke. Od tetka Sonje, u međuvremenu udate za bogatog francuskog bankara, stigao je Jeleni na poklon iz Monte Karla rulet–igračka: crvena i crna polja s brojevima na plastičnoj podlozi, raznobojni žetoni i kuglice, pravi rulet, kao u Grand Casinu, samo en miniature. Brzo smo savladali pravila igre. Jelena nam je podelila bombone koje su nam služile umesto novca i bila krupije te nevino grešne večeri.

Kitica svilenog nezaboravka – ulaznica u bioskop sećanja?! Nekoliko devojčica iz razreda je uspešno nagovorilo svoje majke da im sašiju ili naruče kod šnajderke iste onakve haljine kakvu je nosila naša domaćica na dočeku Nove godine.

Niko nije umeo tako lepo da nosi odeću kao što je to umela Jelena, a kada su je sustigle i bolest i besparica, i u haljini od 20 dolara izgledala je svetski. Urođenu gracioznost, godinama brušenu baletskim drilom, Lela je sačuvala do kraja života. Ali to nije bila gracija košute, već tigrice. Elegantno je vladala prostorima koji su joj pripadali i neustrašivo osvajala nove.

4 *Irina*, rad italijanskog vajara Franka Askoa (1903–1970), izlagan, prema nekim podacima, na Bijenalu u Veneciji 1937, u vlasništvu je porodice.

5 *Lela*, portret u ulju četrnaestogodišnje Jelene Jovanović, udate Šantić, rad slikara Sabahadina Hodžića, sada u vlasništvu Irine Ljubić, bio je prvi put izložen 1958. na samostalnoj izložbi umetnika u Galeriji ULUS i više puta reprodukovao u novinama. Poslednji put je prikazan na retrospektivnoj izložbi Sabahadina Hodžića u Galeriji Beograd februara 2004.

Cinema Illustrazione iz 1933: na naslovnoj strani eteričan ženski portret, a na iskrzanim stranicama italijanskog filmskog časopisa slike iz filmske komedije *Un cattivo soggetto* (*Loš karakter*), u kojoj glavne uloge tumače Vitorio de Sika i Irina Lukašević, tetka Irina – tragična protagonistkinja porodičnih saga. Njenu glavu od mermera⁴ Jelena je držala na ormanu u spavaćoj sobi; sablasno bele tetkine oči zurile su u zid preko puta, gde je visio portret sestrice, balerine s konjskim repom⁵, koji na slici za divno čudo miruje, dok se tetka Irini, isklesanoj u mermeru, pramičci kose poigravaju na vetru – dve balerine čiji su životi i smrti bili povezani nevidljivim ali neraskidivim nitima, sudbinskom tajnom, danas, možda, samo njima znanom.

Lela, rad Sabahadina Hodžića, ulje na platnu, 1958, vl. I. Ljubić

Irina Vjačeslavovna Lukaševič je ubrzo po završetku baletske škole u Varšavi dobila poziv da igra u trupi Kolonela de Bazila⁶, kojoj su se posle smrti Djagiljeva pridružili mnogi čuveni igrači i koreografi iz poznog razdoblja *Ballets Russes*: Leonid Mjasin, Žorž Balanšin, Serž Lifar. Trupa je imala svoju bazu u Monte Karlu, rasadniku baletskih vedeta u tridesetim godinama XX veka. Irina Lukaševič, jedna od "balerina-beba" kojima je de Bazil podmladio ansambl, napušta posle nekoliko meseci svoj prvi angažman jer ne želi da pođe na jednogodišnje gostovanje po Americi i Australiji. Potom prihvata poziv Ije Ruskaje-Boreli⁷ i odlazi u Italiju gde uskoro postaje baletska zvezda. Imala je sve kvalitete kojima se tada merio uspeh: bila je talentovana, izvanredno lepa, idealne građe, elegantna. I bila je Ruskinja. Njenom ruskom šarmu nije mogao da odoli ni njen budući muž, šarmantni industrijalac Anđelo Formenti, koji svojoj balerini gradi u Milanu kuću s baletskom salom, bazenom, parkom. Irina poziva mlađu sestru da se iz Volinja preseli kod nje u Milano. Tatjana prihvata poziv i dolazi u Milano, gde živi sa sestrom i zetom, a od 1932. godine studira pevanje u La Scali. Mladi trio vodi mondenski život; smenjuju se balovi, skijanja, krstarenja po severnim i južnim morima... Volinje se prazni. Baka Sofija Aleksandrovna se vraća u sovjetsku Rusiju, tetka Sonja će na izložbi pasa u Parizu upoznati svog drugog muža, Pjera, iz bankarske dinastije Prevo, a knez i kneginja Gagarini će se posle Irinine smrti i Sonjinog razvoda od Jana Nagurskog preseliti iz katoličke Poljske u pravoslavnu Srbiju. U Milanu Irina Lukaševič-Formenti započinje svoju filmsku karijeru. Posle uspešnog debija kao partnerka Vitorija de Sike, dobija glavnu ulogu u filmu *Fanny, ballerina della Scala*, po scenariju inspirisanom njenim životom. A onda se ruši još jedan svet; u pauzi snimanja novog filma, Irina i Anđelo (Tatjana je u Engleskoj na učenju jezika) polaze kolima na skijanje u Kortinu d'Ampeco, uoči Božića, decembra 1935. žure da što pre stignu. Njihov šofer se žali na umor. U Torinu prave pauzu za ručak, prelaze ulicu da bi ušli u restoran i u tom času iz šina iskače tramvaj i na licu mesta ubija Irinu Lukaševič. Njoj su u trenutku smrti 24 godine. Film, koji je započela da snima, ostao je nezavršen, a njegova glavna junakinja Fani i dalje živi u porodičnim sećanjima, u Jeleninoj mašti, u mojoj glavi dok pišem ove redove: u duploj ekspoziciji izbledele kadrata pretapaju se dve balerine, sestričina i tetka; Fani igra Mirtu u beogradskoj *Žizeli*, a Jelena varijacije na muziku Šopena u varšavskom parku Lazenjki.

U Londonu 1935, Tatjana dobija telegram u kome piše da joj se "sestra teško razbolela" i da što pre dođe. Nije stigla na sestrinu sahranu, obavljenu na Centralnom groblju u Milanu. Tu je Anđelo podigao velelepni spomenik *La ballerina caduta*, rad u sivom mermeru u to vreme popularnog vajara Milanija. Statua pale balerine u hitonu i s harfom u rukama prebačena je s groblja u milansku Galeriju savremene umetnosti 1956. godine, kada je u Galeriji otvorena sala ovog umetnika. Na groblju je, umesto nje, bronzana kopija koja bolje odoleva zubu vremena.

Tatjana je posle sestrine smrti prekinula studije na milanskoj Skali, godina-ma nosila crninu ili crno-bele kombinacije i nastavila da stanuje pod istim krovom sa zetom. Povremeno je putovala u Jugoslaviju, u Dubrovnik i Sremske Karlovce, gde su po dolasku iz Poljske živeli majka i očuh. A kada je decembra 1939. došla u Beograd da ih ponovo obiđe, njenom ruskom šarmu nije mogao da odoli ni njen budući muž, šarmantni komesar beogradske policije.

⁶ Kolonel de Bazil, pravo ime Vasilij G. Voskresenjski (1888–1951), bivši general carskih kozaka, koji u emigraciji postaje baletski impresario.

⁷ Ija Ruskaja-Boreli (1902–1970), koreograf, osnivač i dugogodišnji direktor Nacionalne baletske akademije u Rimu. Kao koreograf spaja neoklasični baletski izraz s elementima antičkog teatra u stilu Isidore Dan-kan.

U kostimu Žizele, 1972.

1962.

Prvo inostranstvo

Jelena je u leto 1960. prvi put otputovala u inostranstvo. U Parizu je posetila baku i deku Gagarine, a zatim nastavila za Monte Karlo, gde joj je baka uplatila letnji kurs u Internacionalnoj baletskoj školi profesorke Marike Bezobrazove. Tu je mogla ne samo da usavrši tehniku igre već i da stekne svoja prva znanja iz istorije i razvoja zapadnoevropskog baletskog teatra. Stanovala je kod baka–tетка Sonje i *oncle* Pjera, u bogato opremljenom stanu s pogledom na more, i uz njih progovorila ruski i francuski. Jednom prilikom je tetka Sonja povelu svoju mladu rođaku iz Beograda u *Grand Casino* da je pokaže svom dokonom, kockarskom društvu, verovatno procenivši da taj beogradski devojčurak poseduje trofejnu vrednost. Uživala je da svoj skupoceni nakit ili svoje hrtove pokazuje pred svetom, trošila nemilice muževljevo bogatstvo na sebe, a bila škrtka prema drugima. Jelenina baka Jelisaveta je platila ne samo školarinu već i boravak svoje unuke u Monte Karlu. Okružena luksuznim enterijerom i umetničkim raritetima neprocenjive vrednosti, Jelena je tog leta često imala na umu mamine reči: “Sve će to tetka Sonja prokockati”. To se proročanstvo na žalost kasnije i obistinilo. Iza tetka Sonje, koja je umrla 1977, ostali su samo dugovi, pehari i medalje, koje su na izložbama pasa širom Evrope dobijali njeni ruski hrtovi.

Zahvaljujući bakinoj velikodušnosti, Jelena je u ranoj mladosti, u još dva navrata, tokom boravaka u Francuskoj pohađala letnje škole čije su lekcije ostavile trajan pečat na njen budući život i karijeru. U Kanu je učila od Rozele Hajtauer⁸, u Nici od Serža Lifara⁹. Sačuvan je isečak iz francuskih novina s prvom kritikom u kojoj se pominje njeno ime. Igrala je na baletskom koncertu *Initiation à la danse avec Rosella Hightower*, koji je izveden u kanskom Grand Théâtre–u pred prepunom salom od 2000 mesta. Posebno interesovanje publike je izazvao nastup velikih baletskih zvezda iz trupe Markiza de Kuevasa¹⁰. Jelena je igrala u drugom delu tog baletskog spektakla: u *Pas de quatre*–u, na muziku Punjija, u koreografiji Antona Dolina. Kritičar hvali ne samo “sjajnu postavku” već i četiri balerine–početnice, svaku poimenično, koje su pokazale “izuzetnu gipkost i gracioznost”. Jedna od tadašnjih Jeleninih partnerki, Mejna Gilgud, kasnije je u Londonu postala partnerka Rudolfa Nurejeva, a po silasku s baletske scene bila je dugogodišnji direktor australijskog i danskog Nacionalnog baleta. Ovaj sam podatak dobila na Internetu. Kada ukucam ime i prezime Jelena Šantić dobijam dvadesetak strana sa sajtovima, koliko ima i nekadašnja Jelenina partnerka iz kanskog *Pas de quatre*–a Mejna Gilgud. Otvaram prvi sajt na prvoj Jeleninoj strani. Adresa – u slobodnom prevodu – “Berlin odaje počast”. Na sajtu se mogu dobiti, po azbučnom redu, imena i kratke biografije svih ličnosti čija imena nose berlinske ulice, parkovi, trgovi, institucije. Čitam na monitoru: *Jelena Šantić, 1944, Jugoslavija, † 18. 03. 2000, Srbija, srpska primabalerina i mirovni aktivista. Vlas-*

Mira Erceg | 39

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

⁸ Rozela Hajtauer (rođena 1920), primabalerina, nastupala s *American Ballet Theater*–om (1940–45), posle rata igrala u Velikom baletu Markiza de Kuevasa.

⁹ Serž Lifar (1905–1986), baletski igrač ruskog porekla, igrao kod Djagileva, kao koreograf negovao “napar-fimisani” francuski neoklasicizam.

¹⁰ Markiz de Kuevas (1885–1961), američki dendi čileanskog porekla, ljubitelj klasičnog baleta, oženjen praunukom Džona Rokfelera, osniva 1939. u Njujorku *American Ballet*, 1951. kupuje *Ballet de Monte Carlo*, koji od tada nastupa pod imenom *Grand Ballet Marquis du Cuevas*. Rudolf Nurejev u njemu 1961. započinje svoju internacionalnu karijeru.

S jednog od koncerata Baletske škole, 1961.

nik sajta, obrazovno društvo Luisenhof–Berlin, se korisnicima Interneta izvinjava zbog nepreciznih i nepotpunih podataka: u odeljku o Jeleni Šantić nedostaju datum rođenja, mesto rođenja i smrti, biografija. Počinjem da mrzim Mejnu Gilgud samo zato što je živa. Eno je, radi! Trenutno je direktor Američkog baleta u Hjustonu, Teksas. I to sam saznala kopajući po Internetu. Zatvaram Mejnin *web-site* i vraćam se Jeleninom životu, na *word*. Ukucavam svoju tugu u tastaturu od plastike. Jelena me je naučila da rukujem kompjuterom. Naučila me je kako se pravi ruski boršč. I da na demonstracije treba poneti flašu s vodom i maramicu, jer nakvašena maramica prilipljena uz nos ublažava dejstvo suzavca. I sve što sam naučila o klasičnom baletu, naučila sam zahvaljujući Jeleni, koja je, posедуjući temeljan uvid u istoriju klasičnog i modernog baleta i teoriju igre, umela da ono što zna prenese i na druge i tako obogatiti ne samo moj skromni kompendijum baletskih znanja.

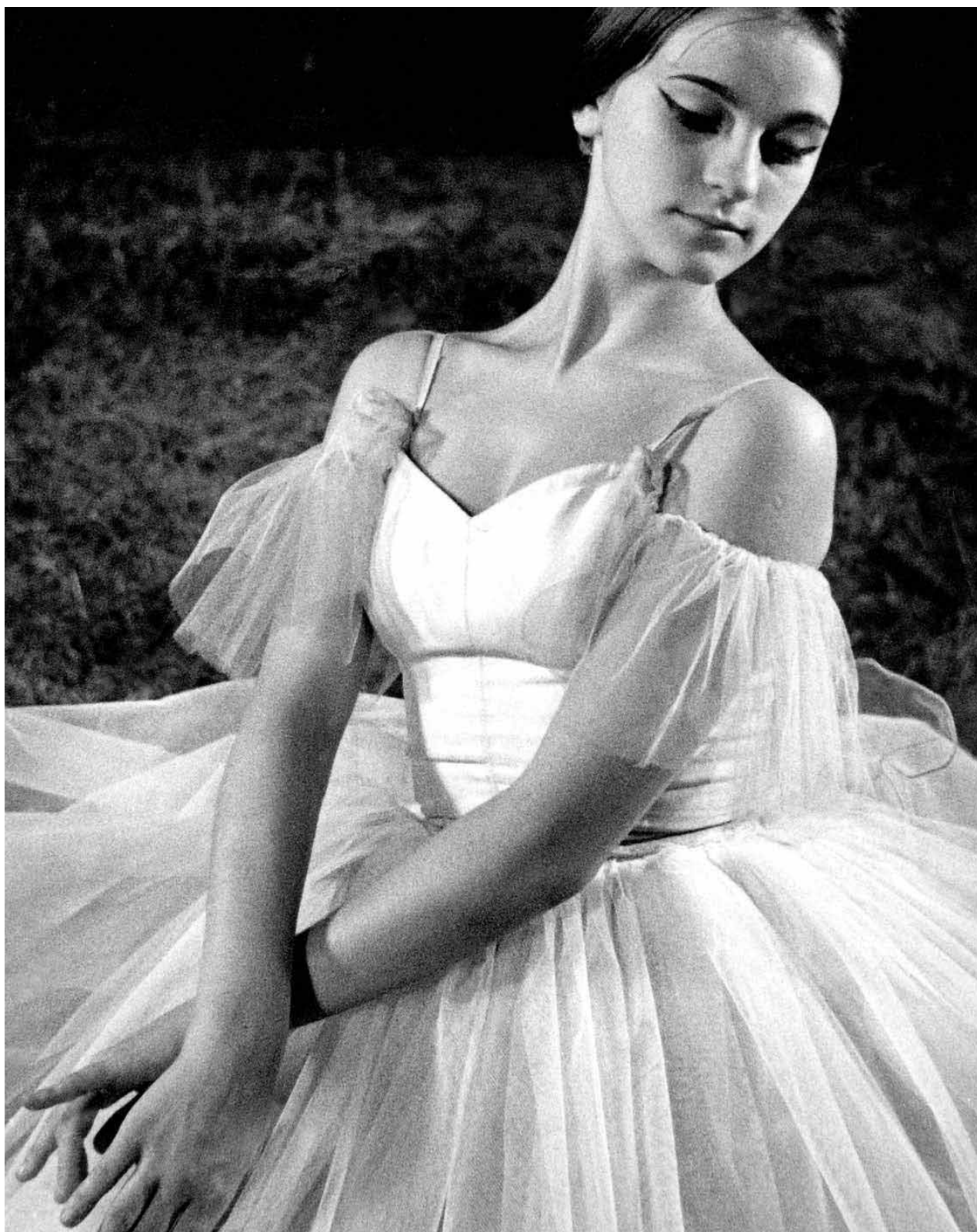
Neobično uporna i znatiželjna od malena, ona je i te davne 1960. godine, otisnuvši se po prvi put u “veliki svet”, štreberski upisivala u svoju sveščicu sve što bi naučila od svoje profesorkе. Školovanje kod Marike Bezobrazove, a kasnije kod Rozele Hajtauer, bilo je dragoceno iskustvo i u tehničkom smislu, jer je od njih Jelena naučila kako da osveščuje i savlađuje problematične zone svog fizisa. Rado je citirala Rozelinu krilaticu: “Moraš biti čvrsta ko čelik, a laka ko perce”, ali nikada nije prihvatila njen umetnički kredo: “Balerina mora da poništi sebe kao ličnost, jer samo telo bez ega može da postigne savršenu harmoniju”. Prelistavajući ponovo monografiju posvećenu životu i delu Duška Trninića, koju je Jelena Šantić napisala pred kraj svog života, nailazim na rečenicu kojom učenica Rozele Hajtauer staje u odbranu igračevog ega: “Balet, kao vrhunska estetika igre, nametnuo je stroge kanone, ali su najhrabriji i najtalentovaniji uspevali da pređu granice tih principa i svojim kreativnim zamahom obogate baletsku umetnost”.

U godini svog punoletstva, 1963, svršena učenica Baletske škole u Beogradu, Jelena Jovanović postaje član Narodnog pozorišta, za koje će ostati trajno vezana i po završetku baletske karijere. Ali pozorište je samo jedna od uporišnih tačaka u njenom životu. Svestrana i kreativna ličnost, imala je sposobnost da svakom poslu kojim se bavila priđe posvećenički i studiozno, da inspiriše i motiviše i prijatelje i saradnike; zahtevala je mnogo i od sebe i od drugih.

Nisam imala prilike da je na sceni Narodnog pozorišta gledam ni u manjim, ni u većim, pa ni u glavnim ulogama klasičnog i savremenog baletskog repertoara, osim u *Baštama Granade* i *Per Gintu*. Nisam prisustvovala njenom venčanju, a ni ona mome. Samo sam čula da se udala za glumca Gojka Šantića, a pet godina kasnije do mene je stigla vest da su se u međuvremenu i razveli. A takođe nikada nisam upoznala oca njene kćerke, ni išla Jeleni na babine. Naši su se životni putevi razdvojili još početkom šezdesetih, da bi se dvadesetak godina kasnije ponovo ukrstili. Labave spone dečjeg druženja počele su da se kidaju već po završetku osmogodišnje škole: ona je krenula u Četrnaestu, a ja u Petu beogradsku gimnaziju. A onda sam ja otputovala u Moskvu, pa u Istočni Berlin. U nekoliko navrata, prilikom mojih letnjih boravaka u Beogradu, videle bismo se na ulici, proćaskale, a zatim odjurile svaka na svoju stranu sveta. Kad smo se ponovo srele, bile smo žene u najlepšim godinama, majke i iskusne profesionalke, svaka u svom poslu. U trenutku ponovnog susreta, obe smo se nalazile na životnoj prekretnici. To nas je zbližilo, pa spojilo neraskidivim vezama zrelog prijateljstva.

1961.

1961.

1981.

Nastasja Filipovna

Nisam je odmah prepoznala kada je početkom januara 1985. ušla u crni, teskobni prostor Magaze¹¹, načičkan mnogobrojnim gostima. Slap nemirne crvene kose slivao joj se niz dugi vrat i ramena. Sjaj vatrenih uvojaka privukao je moju pažnju pre nego što me je lepa neznanka oslovila sa: "Srećna ti Nova godina!" Ne znam koliko je potrajao onaj svima znani trenutak nelagode kada gledaš u osobu koja tebe poznaje, a ti ne možeš da je se setiš. U svakom slučaju predugo. "Zar me ne prepoznaješ?!" Crvena boja Jelenine kose je zbunila moj hipotalamus i u njemu smešten odašiljač memorije. U magnovenju prohujale su godine. Zagrlile smo se: Drvena Marija i Vragolanka s plavo-smeđim konjskim repom, dvadeset godina starije, ali još uvek u mladalačkoj svežini zrelog doba. Nova 1985. godina je započela srećno. Jelena me je pozvala da dođem 10. januara u Narodno pozorište, na jubilarnu predstavu baleta *Per Gint*, upriličenu povodom svečanosti *Dvadeset godina umetničkog rada Jelene Šantić*, a ja nju na otvaranje Magaze, 23. januara.

Jelena je polako pripremala svoj silazak s baletske scene, na kojoj je ostala mnogo duže nego što je nameravala, a ja sam upravo pokušavala da u životu izvedem ono što je bio deo Lelinog baletskog umeća: da napravim špagu između Istočnog Berlina i Beograda.

U Berlinu su živeli moj muž i sin, u Beogradu je pulsirala živa matica maternjeg jezika. Jedan od presudnih činilaca mog identiteta, srpskohrvatski jezik, počeo je, poput cveta koji se dugo ne zaliva, da vene i kržlja. Nije reč o gramatici i sintaksi, niti o pristojnom rečniku, koji sam posedovala pre nego što ću se sa sedamnaest godina otisnuti u tuđinu, već o duši idioma, bogatstvu razlika i sinonima, žargonskoj sinkopi koja čini damar jezika. Dok sam, krajem sedamdesetih godina, intervjuisala čuvenog nemačkog reditelja Petera Štajna, u jednom trenutku došlo je do neočekivanog obrta. Štajn je počeo mene da propituje. Interesovalo ga je moje rediteljsko iskustvo, kako kao ruski đak jugoslovenskog porekla uspevam da postignem komunikaciju s nemačkim glumcima. Njemu je kao diplomiranom filologu jezik bio opsesija. Govorio mi je kako se nikad ne bi usudio da radi, na primer, s italijanskim glumcima, iako je vladao italijanskim, jer jezik je, kako je govorio, "duša glume". Kasnije se predomislio. Radio je u Italiji, pa čak i u Moskvi, iako nije znao ruski. Moj problem je bio druge vrste. S nemačkim glumcima sam vrlo dobro sarađivala, ali sam strahovala da ću, ukoliko se ponemčim, izgubiti sebe. Zato sam odužila boravak u Beogradu i ostala na jugoslovenskoj pozorišnoj sceni mnogo duže nego što sam to planirala. Da nije bilo Jelene možda bi sve bilo drugačije. Naše obnovljeno prijateljstvo imalo je dalekosežne i ljudske i umetničke posledice.

Mira Erceg | 45

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

¹¹ Magaza, pozorište-knjižara; osnivač Trajna radna zajednica, direktor glumac Ljuba Tadić, izvršni producent glumica Snežana Nikšić. Pored Ljube i Snežane, TRZ su činili pisci Dragoslav Mihajlović i Aca Popović, izdavač Slobodan Mašić, režiseri Želimir Žilnik i Mira Erceg. Knjižara i pozorišni prostor su se nalazili u adaptiranom skladištu u dvorištu nekadašnjeg Starog suda, u Knez-Mihailovoj ulici 48. Jelena Šantić se pojavila na pres-konferenciji, na kojoj je bilo najavljeno otvaranje Magaze.

U *Per Gintu* je Jelena Šantić bila Ase, majka glavnog junaka. Dramska dubina i psihološka slojevitost njene interpretacije ostavili su na mene snažan utisak. I kao balerina posedovala je individualnost koja zrači, uverila sam se u to dok sam je gledala. Slavljenica je, zasuta cvećem, po završetku predstave još dugo izlazila na poklon. Sačekala sam je u garderobi, gde je sedmogodišnja devojčica anđeoskog lica nestrpljivo iščekivala mamu. Tada sam prvi put videla Irinicu, Jeleninu kćerku. Plavooko anđelče sa svetlo plavom, skoro belom kosom, ličilo je na tetka Irinu više nego na mamu. U stvari, Irinica je ličila na svoga tatu, ali to sam kasnije ustanovila na osnovu fotografija. Proslava jubileja je okončana velikom žurkom u ulici Ivana Milutinovića 86 (danas Zorinoj). U meni nepoznatom stanu prepoznala sam slike koje sam pamtila iz detinjstva. Većinu ljudi koji su bili pozvani na kućno slavlje nisam poznavala: Jelenine kolegice i kolege iz baleta Narodnog pozorišta, prijateljice iz XIV beogradske, Mirušku Otašević, Miru Adanja–Polak, Ljilju Brajović, kumove Mimu i Mikija Vasića, filmskog kritičara Milana Vlačića i njegovu suprugu, novinarku Dušku Maksimović, reditelja Gorana Markovića. Tom prilikom upoznala sam i dva posve različita likovna umetnika, koje sam od ranije veoma cenila – apokaliptičnog anatomska Vladu Veličkovića i maštovitog homo ludensa Duška Otaševića. Jelena je prvi put posle majčine i očeve smrti širom otvorila vrata svoje gostoljubive kuće, na drugi dan tatine slave Svetog Stefana Prvomučenika. Volela je da joj kuća bude puna ljudi. Okupljala je oko sebe zanimljiv intelektualni svet, negovala porodične rituale, uspostavljala nove (na primer ruski obed koji je godinama priređivala povodom otvaranja Bitefa). Na jednom od tih ručkova, na kojima su služeni isključivo boršč i kiselj¹², upoznala sam i Jovana Ćirilova, koji je dugo godina bio Jelenin blizak prijatelj, a kasnije i moj. Maliciozni jezici beogradski su podsmešljivo govorili o “salonu Jelene Šantić”, ne sluteći da se taj “salon”, naročito od početka devedesetih, sve češće pretvarao u prihvatilište prognanih, ne retko i gladnih novih beskućnika. Na proslavi jubileja 1985. služene su đakonije mirnog i sitog doba, kreacije “Erosa u kujni”, kako je Jelena volela da naziva svoj omiljeni hobi – kuvanje.

Magaza je otvorena u znaku Reči. Kamerni pozorišni prostor, jedva nešto veći od sobe, bio je prepun radoznalaca koji su došli da vide “novu Ljubinu igračku”, kako je beogradska kulturna čaršija prozvala ovaj off–teatar, kojim je rukovodio veliki i čudljivi dramski umetnik Ljuba Tadić. Premijeri *Poetese* (u podnaslovu *Hommage à Desanka Maksimović*) prisustvovala je i nekolicina dobronamernih gledalaca, među njima i Jelena Šantić. Dijalog između pisane i žive scenske reči bio je jedna od programskih odrednica našeg “džepnog” pozorišta, a scenske biografije pesnika su, na moj predlog, trebalo da čine jednu od budućih okosnica repertoara Magaze. Desanka Maksimović nikada nije bila moj omiljeni pesnik, ali sam u polifonom dramaturškom pristupu, koristeći njene stihove, biografske podatke, mitove i tekstove iz praktičnog života (recepte, novinske i radio–vesti) pokušala da otkrijem tajnu njenog životnog oportunizma i večite potrage za harmonijom, koja se lajtmotivski provlači kroz njenu poeziju. U predstavi su igrali Snežana Nikšić, koja se posle dugogodišnje pauze vratila na scenu, i Pjer Rajković, baletski igrač Narodnog pozorišta, istovremeno i koreograf *Poetese*. Sintetički spoj Reči i Tela, verbalnog i non–verbalnog teatra veoma se dopao Jeleni. Ona do tada nije videla nijednu moju predstavu. “Imam tekst za tebe, a možda i za mene!”, saopštila mi je posle premijere. Nekoliko dana kasnije donela mi je *Nastasju Filipovnu*.

¹² Kiselj – ruska poslastica od želatiniranog voća.

Ne sećam se kako je Jelena uspeła da dođe do te adaptacije *Idiota* F. M. Dostojevskog, koju je napisao čuveni poljski filmski i pozorišni reditelj Andžej Vajda; u svakom slučaju zamolila me je da što pre pročitam tekst, uz napomenu da je, posle *Poetese*, uverena u to da ću pronaći ključ kako da se oživi Nastasja, koja se u Vajdinoj adaptaciji pojavljuje samo kao leš u ćošku Rogožinove sobe. Nikada mi, ni tada ni kasnije, nije ispričala da je tih dana svratila kod Snežane Nikšić, da bi se, uz kafu, detaljno raspitala o meni i mom radu. Morala je sve da zna, što ne znači da je svačije mišljenje uzimala zdravo za gotovo. Kasnije su mi njena obaveštenost i poznavanje beogradskog mentaliteta bili od velike pomoći, jer sam, socijalizovana u protestanskoj Nemačkoj, gde se zna šta je belo a šta crno, teško izlazila na kraj s mentalitetom: "jedno misli, drugo govori, treće radi", s kojim sam se često suočavala u Beogradu. Kada Berlinci tvrde da "Balkan počinje u Beču", oni pre svega imaju na umu upravo tu levantinsku osobinu, bolje reći filozofiju opstanka. A od Norvežana sam imala prilike da čujem, kada bi se poveo razgovor na istu temu, da "Balkan počinje u Kopenhagenu".

U jednom dahu sam pročitala *Nastasju Filipovnu*. Andžej Vajda započinje svoju dramatisaciju *Idiota* poslednjom scenom iz romana: knez Miškin zatiče Rogožina pored mrtve Nastasje koju je prethodne noći zaklao. A onda Vajda, u *flash-back-u*, niže najvažnije scene iz romana koje su prethodile ubistvu, vešto montirane sekvence u kojima se kroz dijaloge između hristopodobnog kneza Miškina i njegovog antipoda, sirovog trgovca Rogožina, razotkriva protivrečna priroda njihove ljubavi prema Nastasji koja kulminira njenim ubistvom. Dvojica muških protagonista putuju kroz vreme prošlo, ali se pri tom ne miču iz prostora sadašnjeg, koji postepeno biva ispunjen sve jačim vonjom Nastasjinog leša. Vajdi je uspelo da, zahvaljujući modernom, redukcionističkom dramaturškom postupku, prodre do suštine romana Dostojevskog. Jelena je dobro poznavala *Idiota*. Knjigu je, davno, dobila na poklon od svog druga iz mladosti, filmskog reditelja Gorana Markovića, a i ja sam je do tada pročitala tri puta: prvo na srpskom, zatim na ruskom, a kasnije i u prevodu na nemački. Osećale smo se kao ribe u vodi dok smo tonule u mračne dubine Dostojevskog, tragajući za ključem Nastasjinog uskrsnuća. Iz naših razgovora počeli su da izranjaju obrisi predstave, u kojoj su se organski preplitali elementi verbalnog teatra i plesa. *Nastasja Filipovna* je stavljena na repertoar Magaze i pre nego što je bila gotova dramaturška obrada Vajdine adaptacije, u kojoj duh Nastasje oživljava (balerina) dok njeno mrtvo telo (lutka) i dalje leži na krevetu. Zbog već ranije ugovorenih obaveza, dogovorile smo se da rad na *Nastasji* započnemo početkom iduće jeseni.

U proleće 1985. Jelena je prepuna novih životnih i profesionalnih planova. Priprema se za život posle silaska s baletske scene, počinje da objavljuje svoje prve teorijske tekstove i baletske kritike, rukovodi timom za reformu baletskog školstva i priprema emisiju *Istorija ruskog baleta*, za Televiziju Beograd. Neposredno posle premijere *Poetese*, ja započinjem da radim *Nalog* Hajnera Milera¹³, u prevodu Slobodana Glumca, koji "izlazi" u Magazi 14. marta 1985. Ova predstava je pobudila veliko interesovanje publike i dobila sjajne kritike. Bard našeg glumišta Ljuba Tadić je odigrao glavnu ulogu bravurozno, koristeći glumačka sredstva modernog teatra, a upečatljive kreacije su ostvarile i Snežana Nikšić, Vesna Čipčić, kao i njihove mlađe ko-

¹³ *Nalog ili sećanje na jednu revoluciju* je delo istočnonemačkog dramskog pisca Hajnera Milera (1929–1997), koji se u svetu smatra ocem pozorišne postmoderne; izvršio je snažan uticaj na moje poimanje teatra.

lege Danica Ristovski, Elizabeta Đorevski, Milenko Zablačanski i Ljubivoje Tadić. Jelena je došla na premijeru *Naloga*, ali su se naši susreti i razgovori o *Nastasji* razredili. Ja sam se uhvatila u koštac s projektom koji je prevazilazio finansijske i organizacione mogućnosti Magaze. Počele su probe *Radničke opere* po tekstu Želimira Žilnika, a na muziku Peđe Vraneševića. Projekat je okupio ogroman broj saradnika, glumaca, pevača, plesača, filmađžija. Radilo se danonoćno. U Art-filmu su montažeri sekli i spajali filmske inserte koji su bili sastavni deo ovog multimedijalnog spektakla. Pjer Rajković je radio s plesačima, ja s glumcima. Generalna proba s publikom odigrana je u dvorištu ispred Magaze početkom leta, zatim je bila premijera u Fabrici vagona "Goša" u Smederevu, pa repriza na stadionu Tašmajdan, koja je bila pravi fijasko; ozvučenje nije radilo, glumci su nervozni preskakali scene, sve u svemu opšti haos. Improvizacija nikad nije bila moja jača strana, a svaka od te tri izvedbe tehnički komplikovane predstave rađena je u potpuno različitim ambijentima, bez proba ili samo s jednom probom. Godina koja je tako lepo započela, kulminirala je tog leta nepredviđenim katastrofama. Meni je bio doveden u pitanje rediteljski opstanak u Beogradu, a Jeleni život. Tada sam se prvi put zastidela pred Jelenom, jer sam ja svoju katastrofu umislila, a njena je bila stvarna.

U leto 1985. lekari s VMA konstatuju kod Jelene karcinom jetre. To je bio šok za sve nas. U pratnji dr Bobice Radojkovića, svog školskog druga, ona putuje u London gde im se nekoliko dana kasnije pridružuje i Jelenina sestra Irina. Jelenin životni optimizam je nesalomljiv, što je ne sprečava da bude i realna. Zaveštava svoje organe londonskoj bolnici Hamersmit, za slučaj da ne preživi tešku operaciju. Jelena je operisana 10. jula, a nedelju dana kasnije proslavlja svoj četrdesetprvi rođendan u bolničkom krevetu, uz šampanjac i kolače. Spasonosni zahvat je izveo hirurg svet-skog glasa profesor Leslie H. Blumgart. Njegova pacijentkinja iz Beograda se brzo oporavlja. Sledećih godina Jelena će redovno odlaziti na kontrole u London, a zatim u Cirihi, gde se čuveni hirurg kasnije preselio. Njena jetra se regeneriše i pet godina nakon operacije Jelena važi za osobu izlečenu od raka. Operator i njegova pacijentkinja su se u međuvremenu sprijateljili i povremeno dopisivali. Sačuvana su nežna i lepa pisma profesora Blumgarta i njegova fotografija s posvetom "Yelena, My love, Leslie".

Nisam bila na aerodromu da dočekam Jelenu i Irinu po njihovom povratku iz Londona. Otišla sam iz Magaze, ostavila na cedilu Ljubu i Snežanu i otputovala u Istočni Berlin da u krugu porodice vidam svoje nevidljive rane. Jelena, s još nezace-ljenim ožiljcima na stomaku, počinje da vežba u baletskoj sali Narodnog pozorišta. Čujemo se ponekad telefonom. A onda iz Beograda stiže ponuda Narodnog pozorišta. Tadašnji direktor drame Miodrag Ilić me poziva da radim *Nastasju Filipovnu*. Jasno mi je da Jelena stoji iza te ponude.

Probe Nastasje su počele marta 1986, malo više od pola godine nakon Jelenine operacije. Intenzivne pripreme koje su prethodile probama odvijale su se uglavnom u Jeleninom stanu, koji je uskoro postao moj drugi beogradski dom. Tu sam upoznala i kompozitorku Ivanu Stefanović, kasnije dragocenog saradnika i prijatelja. Obris predstave dobijali su prepoznatljive konture. Pronađen je dramaturški ključ koji je otvarao prostor buduće koreodrame *Nastasja Filipovna*. Nastasja je u Vajdinoj adaptaciji samo lež u uglu sobe, nemi svedok Rogožinovog zločina, dok u libre-

tu za plesni deo naše predstave oživljava svaki put kada Miškin dobije epileptični napad, koji istovremeno označava i vremenski rez između činova. Rad na *Nastasji Filipovnoj* ostao mi je u divnom sećanju. Ansambl je uživao u razgovorima s psihijatrom prof. Vladetom Jerotićem, koji je bio stručni konsultant predstave. Glumci Predrag Ejodus i Danilo Lazović, tumači kneza Miškina i Rogožina, istraživali su i isprobavali u dosluhu sa mnom najrazličitije fasete svojih likova, prihvativši neobični koncept predstave i njen obredni karakter.

Jelena je bila prisutna na svim čitaćim probama, a kad smo prešli u prostor, stizala je da, i pored svojih svakodnevnih igračkih proba s koreografom predstave Vladimirom Logunovim, posećuje i glumačke. A ja sam, kad god sam mogla, svraćala u baletsku salu Narodnog pozorišta. Iako još uvek rekonvalescent, Jelena je besomučno vežbala, sve dok jednog dana njen ožiljak na stomaku nije počeo da puca i krvari, sedam meseci nakon operacije. "Nije to ništa, kroz dva dana nastavljamo probe", tešila je Vladu, koji je zajedno sa mnom bespomoćno zurio u crvene inicijale hirurškog noža, dok je neko iz Baletske direkcije, ne sećam se više ko, jodom dezinfikovao ranu. "Nemoj slučajno da za ovo sazna Irina!", pripretila mi je i nastavila da vežba. A onda joj je pozlilo. Mrzela je sažaljenje, nije trpela ničije tutorstvo, smetala joj je i opravdana briga starije sestre. Pauza je potrajala nekoliko dana, rana je zarasla, probe su nastavljene a ožiljak je počeo da bleđi, simbolično nagoveštavajući ozdravljenje. Ni tada ni kasnije Jelena se ne bi požalila na umor ili bolove. I svoje strahove retko je pominjala. Kad smo jednom razgovarale o liku koji tumači, rekla je: "I ja sam kao i Nastasja, čedo spoja Erosa i Tanatosa", a drugom prilikom, mnogo godina kasnije: "To ja sebe bolešću kažnjavam!" Nikada nisam saznala koji su to nerazrešeni unutrašnji konflikti i kakvo osećanje krivice nagnali Jelenu da to kaže. Samo sam naslućivala konflikte i stresove, kako u profesionalnom tako i u privatnom životu, koji su prouzrokovali zloćudnu metamorfozu ćelija u Jeleninom organizmu.

Predosećala je kraj klasične karijere, ali još uvek nije bila pronašla prostor delanja u kome će moći optimalno da se iskaže po silasku sa scene. A bila je tako puna snage i volje. Pored svakodnevnih obaveza u pozorištu, studirala je vanredno i na beogradskom Fakultetu dramskih umetnosti Pedagoško-koreografski odsek, usavršavala svoja znanja u Moskvi, Lenjingradu, Njujorku. Nije imala svoj stan. Živela je s Irinicom u vlažnom prizemlju, kod svojih roditelja koji su bili stari i bolesni. Pogotovo je mama Tatjana, koja je, nekada puna energije i životne radosti, počela naglo da kopni ophrvana teškim depresijama. A čovek Jeleninog života, Irinin tata, napušta je u trenutku kada je to najmanje očekivala. Iznenada i surovo, ostala je bez iluzije da je najvoljenija žena na svetu. Rastanak, šokantan, ružan i traumatičan, bio je događaj o kome je Jelena nerado pričala. Pa neću ni ja.

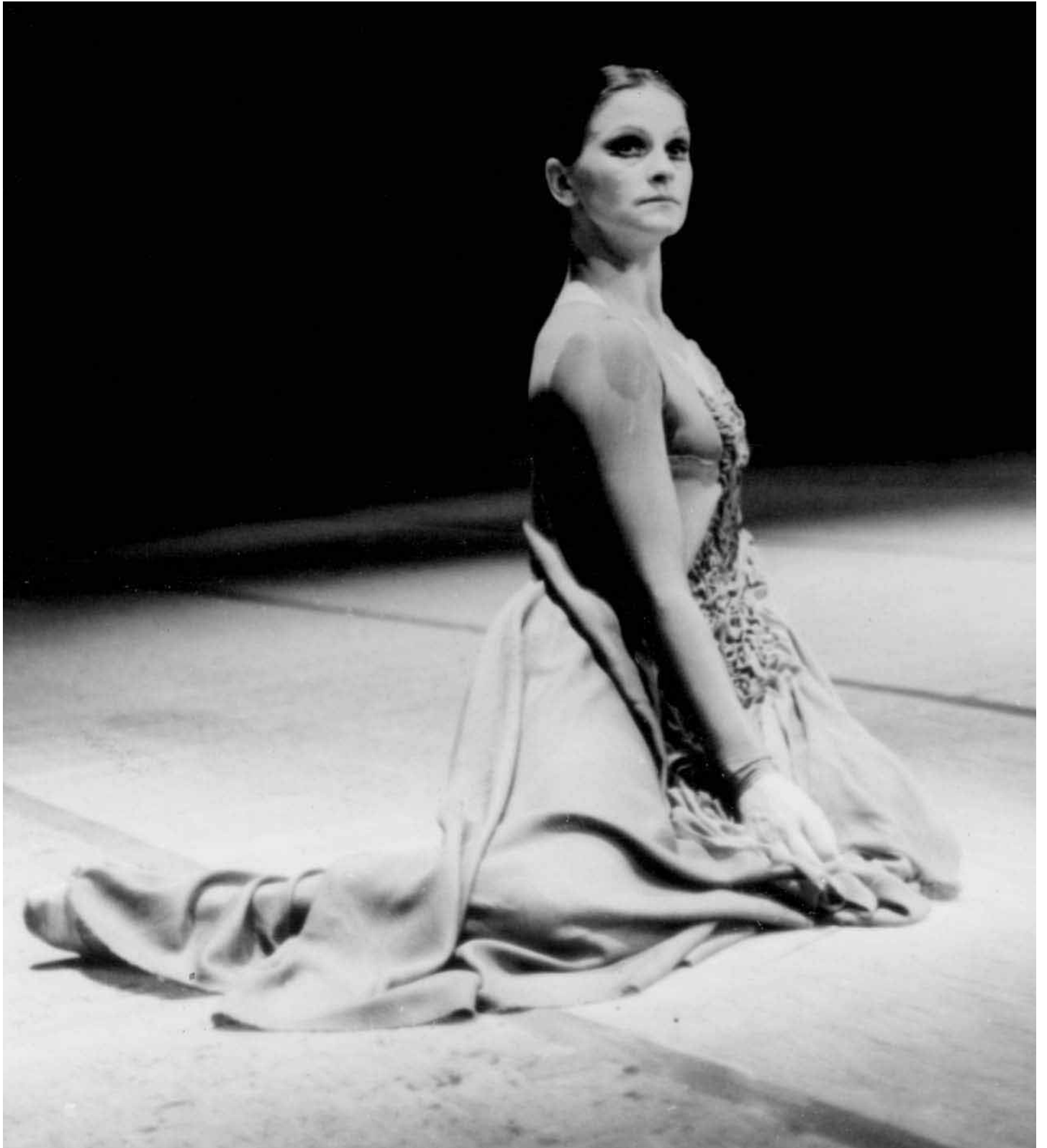
Nastasju je ubio Miškin – njegova nadljudska i čista dobrotu, koja je u njoj izazivala osećaj da je prljava i kriva. To je bilo jezgro lika u Ejdusovoj interpretaciji. Njegov knez je u pojedinim momentima postajao fanatik svoje vere u dobro i taj fanatizam, koji je delovao opasno, kao da je utirao put Rogožinovom zločinu.

Predstava je izvedena 9. maja 1986. na velikoj sceni. *Nastasja Filipovna* je ujedno bila i poslednja premijera u Narodnom pozorištu pred najavljenju adaptaciju zgrade. Odigrane su zapravo dve premijere, jedna za drugom. Nezapamćeni prešedat u analima Narodnog pozorišta. Pošto je broj gledalaca bio ograničen, jer je pub-

lika sedela na sceni, napolju je ostalo mnogo ljudi, neki su imali i karte za premijeru ali nisu mogli da uđu jer su na njihova mesta posedali "padobranci". Obavešten o gunguli ispred zgrade, tadašnji upravnik pozorišta Velimir Lukić je po završetku premijere (predstava je trajala dva sata bez pauze) skočio sa svog mesta i zavapio: "Momci, Jelena, ja vas molim da odigrate još jednu premijeru. Pred pozorištem je masa ljudi koji neće da se razidu!" Umorni "momci i Jelena" su pristali i odigrali još jednu premijeru. *Nastasja Filipovna* je postala "kultna" predstava u Beogradu, dobila odlične kritike, obišla mnoge gradove i festivale u zemlji, gostovala u Mađarskoj i u Kanadi, na Internacionalnom pozorišnom festivalu *Quinzaine internationale du Théâtre* u Kvebeku. U Torontu je igrana za naše iseljenike. Predrag Ejđus i Danilo Lazović su ostvarili upečatljive uloge, Jelena Šantić je u odličnoj koreografiji Vladimira Logunova igrački suvereno vladala scenom, čas u pokretu svedena vladarka onostranog sveta, čas u fizički grozničavom stakatu, razapeta žrtva svoje autodestruktivne strasti. "Vaskrsloj žrtvi zločina je oduzeta moć govora, ali njena ekspresivna telesnost nagoveštava Apokalipsu", napisao je tadašnji pozorišni kritičar *Politike* Laslo Vogel. Rođena u znaku Erosa i Tanatosa, *Nastasja Filipovna* u izvođenju Jelene Šantić plenila je pozorišne gledaoce punih sedam godina, koliko je ova predstava opstala na repertoaru Narodnog pozorišta, a možda bi njen vek potrajao i duže, da se nije desio jedan nemio događaj. Nalazila sam se u Berlinu, kada je prvog marta 1993. kasno uveče zazvonio telefon. Jelena mi je saopštila da su ona i Predrag Ejđus te večeri otkazali predstavu jer su odlučili da više ne igraju *Nastasju*. Toj odluci je prethodila ružna scena: Danilo Lazović je pred sam početak predstave prepirku, koja je eskalirala u žučnu svađu, prekinuo tako što je ošamario Jelenu. Pre toga je Jelena ultimativno zahtevala od kolege Lazovića da na predstavu više ne dolazi odeven u dobrovoljačku uniformu i s pištoljem za pojasom. Rogožin koji je ošamario Jelenu Šantić i tako ubio predstavu *Nastasja Filipovna* bio je bahati balkanski grubijan – Rogožin iz neke druge predstave, nimalo nalik na Rogožina iz naše predstave, koji je spurtavao niske strasti i u iracionalnim dubinama svoje neotesane duše tragao za prirodom njene surovosti.

Nastasja Filipovna, s Predragom Ejdušom i Danilom Lazovićem, 1986.

Ase, *Per Gint*, 1985.

Prošli vek, kraj osamdesetih

1

Mira Erceg | 53

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

Jelena je volela da upotrebljava metaforu o luku iz Ibzenovog *Per Ginta*. U petom činu tog dramskog eposa, ostareli Per Gint se iz velikog sveta vraća u svoju malu Norvešku i, zapitan nad svojom životnom sudbinom, vodi razgovor s glavicom luka. Dok guli luk, sloj po sloj, u potrazi za "unutrašnjom nutrinom" tog ljutog ploda, on shvata da je i njegov pustolovno proživljen život poput luka, ljuska bez jezgra. U središtu luka stanuje praznina, kao i u Per Gintu, čoveku bez svojstava, koji je tokom svog dugog života menjao identitete, krijući odsustvo svoga "ja" poput luka, pod mnogobrojnim slojevima sjajnog i lažnog privida. Tako je Jelena, ljušteći "luk" Nastasje Filipovne sloj po sloj, došla do zaključka da je njena nutrina – smrt, tačnije rečeno žudnja za smrću. Kroz prizmu te metafore o luku Jelena je posmatrala i muškarce. "Na kraju se sve svodi na čarape u lavoru koje ja treba da im perem!" Nimalo romantičan zaključak na temu braka – izveden iz Jelenine "luk-metode". Jelena je poštovala ljubav i bila voljena, ali nije umela da prećutkuje ili zataškava konflikte i međusobne laži, tako česte u dugotrajnim, bračnim i vanbračnim vezama. Sama je bila najjača. Jeleni je bila tuđa trpeljivost, to nasledno svojstvo balkanske žene, kao što je meni bila tuđa i odbojna patrijarhalna bahatost jugo-muškarca, nevešto skrivana pod civilizacijskom krinkom.

2

Krajem osamdesetih godina dvadesetog veka Jugoslavija naše mladosti, mekana diktatura titoističke provenijencije, počinje sve više da liči na onaj Jelenin luk iz *Per Ginta*. Guljenje "luka" započinje u novinskom feljtonu objavljenom 1986. Fantom zvani Memorandum SANU skida avnojevsku ljusku s "fantomske" Jugoslavije i proglašava ugroženost svih Srba u istoj. Dve godine kasnije, rubrika "Odjeci i reagovanja" u *Politici* uči ljude nekim novim istorijskim istinama. Neke od tih istina, do tada prećutkivane, zaista su bile autentične – Goli Otok, položaj crkve, demokratsko srpsko nasleđe – ali osnovni ton daju pisma onih koji tvrde da su Srbi najveće žrtve u obe Jugoslavije, i u predratnoj, monarhističkoj i u poratnoj, socijalističkoj. "Ono što su Srbi dobijali u ratovima, gubili su u miru", odzvanja s olimpskih visina, dok proleterijat u Rakovici i na Dušanovcu iznosi ozvučenja na terase i turbo-folkom oduvava *rock-and-roll*, poslednju, tanušnu opnu očerupanog jugoslovenskog "luka". "Od sada niko neće smeti da vas bije!", proglašava već dugo priželjkivani Tito posle Tita¹⁴. Zbunjeni narod otkriva zjapeću prazninu u srcu, koje je nekad kucalo za Jugu,

¹⁴ Ovom se rečenicom, izgovorenom aprila meseca 1987. na Kosovom polju, Slobodan Milošević kandiduje za vođu.

u kojoj se, istina, živelo na kredit, ali mnogo bolje i opuštenije nego u Rusiji ili Bugarskoj. Populistički nacionalizam popunjava nastalu prazninu. Oni koji su protiv te boljke pelcovani još uvek veruju u opstanak Jugoslavije, ali kakve?

Krajem osamdesetih godina prošlog veka započela je nova stranica svetske istorije. Period perestrojke i glasnosti u ekonomski iscrpljenom i tehnološki zaostalom Sovjetskom Savezu priprema teren za nastupajuće demokratske promene u zemljama Istočne Evrope. One koji su zakasnili da uskoče u voz što vodi u budućnost kaznio je život. S dolaskom Slobodana Miloševića na čelo SK Srbije započinje ne samo čuvena "diferencijacija" u političkom establišmentu Srbije već i zakulisna dezintegracija Jugoslavije, praćena prljavim političkim igrama republičkih elita. U to se vreme beogradska kritička inteligencija deli u dve grupe: u većinsku nacional–demokratsku i u manjinsku građansko–demokratsku. Prva grupa preuzima na sebe proizvodnju nacionalnog identiteta i nacionalnih emocija, druga grupa vidi demokratsko ustrojstvo Srbije i Jugoslavije kao preduslov za rešavanje nacionalnih pitanja. Za Jelenu i mene ne postoji dilema oko izbora političke opcije. Obe se opredeljujemo za racionalniju alternativu, građansko–demokratsku. Po svojoj političkoj orijentaciji Jelena je bila bliža liberalnim političkim shvatanjima, dok sam ja, pod uticajem najsvetlije nemačke političke tradicije, privrženik leve socijaldemokratije. Pomno smo počele da pratimo događanja na političkoj sceni i iza nje (nevidljive zakulske igre još nisu eskalirale u otvorene sukobe), dok smo u našem profesionalnom, pozorišnom radu eksperimentisale, svaka u svom domenu. Jelena radi u leto 1987. svoju prvu koreografiju za predstavu *Krvoskok* Antonena Artoa, u režiji Harisa Pašovića. U toj predstavi igra, u sopstvenoj koreografiji, Balijsku i Indijsku igru. *Krvoskok* se prikazuje u napuštenim magacinima na Dorćolu i učestvuje na YU–Festu u Kotoru. Jelena obožava Harisa i njegovo ritualizovano pozorište. Važan joj je svaki iskorak iz oveštale tradicije, bilo da se radi o baletu ili dramskom teatru. U isto vreme, ja započinjem probe *Dumanskih tišina* Slobodana Šnajdera u novosadskom SNP–u, kojim upravljaju takozvani autonomaši. Moj sin, Aleksandar Haveman, koji je godinu dana ranije pobjegao iz Istočne Nemačke u Beograd, u međuvremenu je dobio jugoslovenski pasoš i 1. septembra 1987. odlazi na odsluženje vojnog roka u Banjaluku. Prve zeblje mi se uvlače u srce već 2. septembra; Albanac s Kosova Keljmendi ubija u paraćinskoj kasarni četiri usnula regruta JNA. Strepim za sina i mladiće u banjalučkoj kasarni. Jelena se, posle letnjeg odmora, priključuje novosadskom projektu i radi kao koreograf na predstavi, čiju znakovnost obeležava tunel epoha i žanrova u kome je smešteno zbivanje ovog pobunjeničkog komada Slobodana Šnajdera: od pastoralnog sveta dubrovačkih vila, preko grotesknog revolucionarnog Grand Ginjola i ekstremnog feminizma, do sablasnog *dance macabre*–a u poslednjoj sceni predstave. Jelena pronalazi naizgled jednostavna ali vrlo upečatljiva koreografska rešenja koja naprosto srastaju s prostorom za igru i uspevaju da savršeno precizno oblikuju glumački pokret u uvek novom žanrovskom ključu. Dve osnovne karakteristike budućeg koreografskog pristupa Jelene Šantić – istančan osećaj za prostor i strogi minimalizam pri odabiru pokreta – uočljive su već u njenim prvim koreografijama. Jelena je ne samo dragocen saradnik na predstavi već i energetski depo; ona zrači upečatljivom snagom svog temperamenta, motivviše čak i glumce koji se nerado bave fizičkim teatrom da je slede, a mojoj rediteljskoj

U Kotoru, 1987.

U Kaliforniji, 1984.

mašti je strog sudija – uočava prekobrojnu metaforu, kritikuje moju popustljivost, insistira na pročišćenom glumačkom izrazu. Naša prva uspešna saradnja na relaciji reditelj–koreograf produbiće našu intelektualnu i emotivnu bliskost i postati temelj budućih zajedničkih projekata. Zajedno prisustvujemo izvođenju *Dumanskih tišina* na sarajevskom MES–u, u zimu 1988. Slovenački i hrvatski članovi žirija, Andrej Inkret, Dalibor Foretić i Mani Gotovac, ne kriju svoje oduševljenje predstavom, za razliku od srpskih članova žirija, nacionalista (čija imena ne želim da pomenem jer su i oni u međuvremenu postali ugledni demokrate) kojima su ovaj levičarski komad i njegova “bitefovska” realizacija suspekti.

Po završetku MES–a, Jelena i ja odlazimo u Banjaluku, da posetimo mog sina vojnika. Desetar Haveman je u međuvremenu postao primeran vojnik. Upoznaje nas sa svojim drugom iz Prištine, pa obojicu izvodimo na ručak u banjalučki hotel “Bosna”. Dva vojnika, jedan nosi nemačko a drugi albansko prezime, su vezisti su u protivraketskim jedinicama JNA. Posle ručka nas sramežljivi mladić iz Prištine ostavlja nasamo. Saša, koji je u Berlinu završio matematičku gimnaziju, tvrdi da je dečko iz Prištine genije za matematiku i fiziku i da ga je uzeo pod svoje, kako bi ga spasao: “On mora posle vojske da kida za Beograd, Ljubljanu ili, još bolje, za Ameriku na studije, jer ga u Prištini čeka svadba, zamislite, s devojkom iz Đakovice koju čak i ne poznaje.” Saši je očigledno veoma stalo da momka otrgne od običajnih okova albanskog patrijarhata. Priča nam, takođe, da se vojnici druže isključivo s pripadnicima sopstvenih nacija, da su Slovenci rasisti, Bosanci “oficirske ulizice”, Albanci pod posebnom prismotrom, hrana nikakva, podoficiri glupi, ali uglavnom dobroćudni. Na ras-tanku nam devetnaestogodišnji klinac s plavim čuperkom *à la* Dejvid Bouvi poručuje: “Nema više Jugoslavije! Ona postoji još samo na vašim festivalskim parketima!” Saša je, posle samo nekoliko meseci provedenih u “kovačnici bratstva i jedinstva”, došao do zaključka do koga ni Jelena ni ja još nismo bile stigle. Zaštićene staklenim zvonima Talijinih hramova u kojima smo činodejstvovala, sporadično smo primećivale novu nacionalističku jeres kojoj su pozorišni poslenici, ipak, najduže odoleli. Ono što je započelo kao politička “diferencijacija” srbijanskih komunista, širi se kao pošast diljem celog jugoslovenskog prostora.

Čak se i slavlja u krugu moje do tada složne porodice pretvaraju u mini–mitinge *pro et contra* Slobe, prijateljske veze labave, mnoge će se tokom sledećih godina i pokidati. Istovetno političko opredeljenje učvršćuje Jelenino i moje prijateljstvo. Jelenin smisao za realnost spasonosno utiče na neke moje nerazumne, romantične zanesenosti. Moja pomirljiva priroda, pak, ublažava oštrinu njenog često neobuzdanog temperamenta. Jednom mi je, pošto je upravo bila isterala iz svog stana našu zajedničku poznanicu, gnevna zbog njenog političkog oportunizma, rekla još sva zaja-purena, sevajući svojim mačjim očima: “Ti pojma nemaš koliko ja umem da budem zla!” Iznenađeno sam je pogledala, nastojeći da odgonetnem da li se iza tih njenih reči krije kajanje zbog grubog ekcesa, koji joj se omakao, ili je to pretnja meni zbog mog pokušaja da sprečim isterivanje “politički nepodobne” gošće, simpatizerke Miloševića. Pokušala sam da je smirim: “Ti ne možeš da budeš zla, ali preka i osiona, to da!”. “Sad ćeš da vidiš koliko ja umem da budem zla!”, breknula se na mene, širom otvorila vrata koja vode u dvorište, istrčala napolje i počela iz sveg glasa da urla na svoje stanodavce, koji su joj decenijama zagorčavali život, pokušavajući da je izbace

iz stana. Povoda za svađu je uvek bilo na pretek. Jelenina gazdarica je, osetivši se prozvanom, brže bolje izletela na balkon svog svetlog i luksuznog stana na spratu i krenula da preti nepoćudnoj stanarki iz prizemlja sudom i advokatima, kao što je uvek radila u takvim prilikama. Svađa je eskalirala u fulminantan pozorišni prizor. S balkona su poletele saksije na Jelenu, koja ih je spretno izbegavala, lakonogo uzmičući pred napadom protivnika, poput dobrog boksera u ringu. Vračarske muškatle i razbijene saksije zasule su dvorište, dok sam ja na sigurnom, sakrivena pod strehom dvorišnih vrata, pokušavala da smirim situaciju, potajno uživajući u njenoj teatralnosti: "Smirite se, ljudi!" Onda se goloruka Jeca dosetila i zgrabila gumeno baštensko crevo, odvrnula slavinu dvorišne česme, uperila mlaz ledene vode u pravcu balkona i do gole kože ispolivala i gazdaricu i gazdaričinog muža, koji joj je u međuvremenu pritekao u pomoć. Potučena frakcija stanodavaca se povukla s balkona pred nadmoćnom paljbom Jeleninog "vodenog topa". Moja prijateljica je zavrnila slavinu, elegantno sjahala s baštenskog šmrka i, sva ozarena zbog pobede nad neprijateljem, s najumiljatijim osmehom na licu procvrkutala: "Sad si se uverila koliko ja umem da budem zla, je l' da?!" Ovoga puta sam mudro prećutala svoj komentar, ne želeći da isprovociram još jednu probu Jeleninog temperamenta, čija je silovitost, istini za volju, pokatkad umela da prevrši meru, ali nikada nije bila manifestacija njene "zločeste prirode", već u gestu i načinu prejak odraz njenog pravedničkog bunta. Oni koji su dobro poznavali i voleli Jelenu Šantić, složiće se sa mnom, čak i ako su bili žrtve njenih temperamentalnih ekscesa.

3

Građevinskim radovima na sveobuhvatnoj adaptaciji zgrade Narodnog pozorišta, koji su otpočeli u proleće 1986, neposredno posle premijere *Nastasje Filipovne*, nazirao se kraj. U proleće 1988. direkcije Drame, Opere i Baleta užurbano pripremaju novi repertoar kojim će sva tri ansambla obeležiti povratak u matičnu kuću. Upravnik Velimir Lukić donosi odluku da Eshilova *Orestija* u mojoj režiji bude prva premijera u obnovljenoj zgradi na Trgu Republike. Bila sam više nego iznenađena tom odlukom. Jelena mi se klela da ni na koji način nije uticala na njeno donošenje. Imala sam razloga za sumnju, s obzirom na to da je tadašnji upravnik, dugogodišnji Jelenin prijatelj i komšija, uvažavao njene primedbe i predloge, pogotovo kada su se ticali baleta, voleo njenu vrcavu duhovitost i često svraćao na čašicu razgovora kod svoje komšinice bez dlake na jeziku. Ja sam, sa svoje strane, cenila pesnika Velimira Lukića koji je, pored Jovana Hristića, bio najzaslužniji za ulazak antičkih tema u srpsku savremenu dramu. Prihvatila sam oberučke ponudenu čast i počela pripreme projekta, od čije me je realizacije odvajalo više od godinu dana. Od Svetlane Slapšak naručen je nov, savremen prevod, a Jelena je, budući koreograf *Orestije*, preko svojih grčkih veza obezbedila studijsko putovanje u Eshilovu postojbinu. Kao gošće grčkog Ministarstva kulture otputovale smo juna meseca za Atinu. Na aerodromu nas je dočekao glumac i reditelj Hristos C., u to vreme zamenik ministra kulture Meline Merkuri. Nakon kraćeg zadržavanja u Ministarstvu, gospodin C. nas je pozvao na ručak. U tradicionalnoj pirejskoj taverni na obali mora napravili smo plan našeg boravka: drevna Atina, Delfi, Epidaure, Korint, Miken... Na salvetama smo iscrtavale mape, beležile

adrese autobuskih stanica, u kalendar upisivale termine predstava, zvaničnih susreta i koktela, koje nam je diktirao gospodin C. Vozeći se iz Atine za Pirej, zapazile smo nekoliko velikih filmskih plakata s kojih nas je gledao vozač automobila – naš ljubazni domaćin. Film s plakata se zvao *Fotograf*, a gospodin C. igrao je u njemu jednu od glavnih uloga. Postale smo znatiželjne, pogotovo kada smo saznale da je u nekoliko navrata bio i partner dveju čuvenih grčkih glumica, Meline Merkuri i Irene Papas. Skromni i ozbiljni vozač crvenog citroena bio je, ispostavilo se, u svojoj glumačkoj karijeri Orest, Agamemnon, Jason, Odisej... u svakom slučaju idealan sagovornik za razgovore o Eshilu. Za vreme tog "morskog" ručka u živopisnom Pireju, naš domaćin – muškarac onižeg rasta i markantnih crta lica uokvirenog bradom – nije skidao pogled s Jelene. Prikovan za stolicu, "Odisej" je iskusnim okom merkao rido-kosu "sirenu" sa slovenskog severa. A na sireni je sve pevalo: i kosa, i vrat, i ruka, i viljuška u ruci s krakom oktopoda na vrhu, i još sačuvana mladalačka bista. Jelenino telo je slalo poruku: "Priđi, ako smeš!" Tokom dugogodišnjeg druženja naučila sam da prepoznam kodove Jelenine neverbalne komunikacije. Po dolasku u naš jeftini hotel na trgu Omonija (od dnevnica je trebalo nešto i uštedeti), predložila sam Jeleni sledeću opkladu: ukoliko se moja slutnja da će se "lukavi Grk zaljubiti u rusku princezu" obistiniti, Jelena meni kupuje slamnati šešir, a u slučaju da se moja procena ne pokaže kao tačna, ja nju vodim na jastoga u čuveni restoran "Dionisos" na vrhu Likavita¹⁵. Trećeg dana našeg boravka u Atini, Jelena mi je kupila divan crni slamnati šešir. "Odisej" je otkazao sve svoje sastanke i obaveze i odlučio da nam bude čičerone na putovanju kroz antičku Grčku. Noć uoči puta prespavale smo u njegovom ogromnom stanu, s tamnim i teškim zavesama. U međuvremenu smo prešli na "ti", počastili se grčkim vinom, a zatim odgledali na videu Kakojanisovu *Ifigeniju*, film u kome je Hristos igrao Odiseja. Jelena i ja smo spavale u bračnom krevetu. S fotografije na zidu spavaće sobe, u koju nas je smestio naš domaćin, smešila nam se lepa Grkinja. Hristos je bio udovac. Žena mu je tri godine ranije umrla od raka. "To se ona tebi smeši", začikivala sam Jelenu. "Ovaj čovek je previše ozbiljan", prokomentarisala je moju aluziju, i sama zatečena neočekivanim obrtom našeg edukativnog putovanja, pošto je bilo sasvim očigledno da je ona razlog specijalnog tretmana koji smo uživala.

Hristos, čovek za nas u najmanju ruku neobičnog imena, bio je ne samo sja-jan vodič kroz drevnu Grčku – poznavao je do u detalj arheološke toponime koje smo obilazili – već i nadahnuti sagovornik, pravi erudita. Hristosova "filoksenija"¹⁶ je prevazilazila svaku meru. Čak nam je i smetala. Nije nam dozvoljavao da išta platimo. Kako Jelena nije volela da bilo kome ostaje dužna, pozvala ga je u Beograd da sledeće godine bude njen gost na premijeri *Orestije*. U podnožju prestonice ukletih Atrida, Mikene, na prostoru načičkanom na brzinu sklepanim tavernama i kioscima koji su nosili imena protagonista *Orestije*, zabavljao nas je spoj mitskog i trivijalnog. Ali, dok sam u pečenjari *Agamemnon* skidala sa žice pileće ražnjiće *Ifigenija*, imala sam utisak da jedem ljudsko meso. Agamemnon, zapovednik grčkih vojski koje su krenule na Troju, zaklao je nad žrtvenikom svoju trinaestogodišnju kćerku Ifigeniju da bi umilostivio bogove koji su, primivši žrtvu, za uzvrat poslali vetrove da pokrenu grčke osvajачke lađe. Dok smo jeli suvlaki kod *Agamemnona*, rodila mi se ideja da na kraju *Orestije* muški hor iznese pred beogradsku publiku preklanu devojčicu. Drama-

¹⁵ Likavit, brdo usred Atine s koga se pruža veličanstven pogled na grčku prestonicu i pola Atike.

¹⁶ Filoksenija – gostoprimstvo na grčkom.

Mesečeva sonata, 1983.

tični pejzaž Argolide, koji nas je okruživao, ostavio je na nas moćan utisak. Kameniti visovi, crvena ispečena zemlja pod suncem koje nemilosrdno prži. "Miro, ovaj oker mora da se pojavi u scenografiji!", rekla je Jelena. Dok smo se pele na vrh mikenskog utvrđenja, osećale smo neku vrstu svetog zanosa. Naše uzbuđenje je dostiglo vrhunac kada nas je Hristos uveo u mračnu pećinu uklesanu u brdo, po predanju grobnicu Agamemnona, koga je po pobedonosnom povratku iz Trojanskog rata ubila njegova supruga Klitemnestra, majka Ifigenijina.

Podzemnu nekropolu kružnog tlocrta, s visokim kupolastim svodom, ispunjavala je ledena tama. Jak snop dnevnog svetla dopirao je spolja i osvetljavao Hristosa u kontralihtu, dok smo se nas dve nalazile nasuprot njemu u mračnoj utrobi groba. Jelena je zamolila Hristosa da nam odigra nešto iz *Agamemnona*. "Govor mikenskom Polisu, nakon slavodobitnog povratka iz Troje", dodala sam. Eho baršunastog muškog glasa razlegao se nekropolom, iako je Hristos govorio tiho, zagledan u mrak grobnice, u kome su se skrivale dve zahvalne slušateljke. Eshilov jamb, izgovoren na starogrčkom, delovao je na naša čula kao najlepša muzika. "Divno! Divno!" prokomentarisala je Jelena. Onaj snop sunčeve svetlosti koji je obasjavao glumca promenio je rakurs, tako da se pojavila ogromna senka koju je naš Agamemnon, visok jedva metar i šezdeset, bacao na zid od grubo tesanog kamena kojim je bila obložena unutrašnjost grobnice. Ogromna senka na zidu kao da je transcendentalna glumačku moć koju je posedovao taj sićušni muškarac. U tom trenutku se Jelena zaljubila u svog obožavaoca, preciznije rečeno u njegovu senku. Odlepršala je iz mraka u svetlo i poljubila Hristosa u obraz. On je, konačno dočekavši nenađanu priliku, čvrsto stegao uza se gracioznu sirenu koja je počela teatralno da zapomaže, pokušavajući da se izvuče iz njegovog zagrljaja: "Miro, Miro, molim te, poslušaj me! U našoj *Orestiji* mora da se čuje starogrčki! To će divno da zvuči!"

I tako je Jelena, u nameri da izbegne intimni dodir muškarca koji joj se fizički nije dopadao, iznedrila sjajnu pozorišnu ideju. U budućoj predstavi su sve pevačke deonice horova (muških i ženskih) pevane na starogrčkom uz, citiram Jeleninu omiljenu reč, zaista divnu muziku Ivane Stefanović.

Tokom našeg boravka u Grčkoj, i u Jelenijoj i u mojoj glavi rodile su se mnoge ideje koje su kasnije realizovane u predstavi *Orestija*. Hristos je naše duhovno putovanje kroz Grčku proširio još jednom dimenzijom: čulnom, dionizijskom. Reč je o noćnim kupanjima u zalivima Peloponeza kao i o grčkim pijankama u Epidauru, u društvu glumaca, pesnika i muzičara okupljenih na tradicionalnom festivalu (mada je Jelena, koja nikad nije ni pila ni pušila, takve sedeljke teško podnosila). Kako je naš vodič Atiku i Peleponez poznao kao svoj džep, vodio nas je na ručkove i večere na tajnovita mesta, nedostupna turistima, gde smo uživale u ribi, školjkama, škampima, pa čak i u papreno skupim jastozima. Predstave antičkih drama, koje smo imali prilike da vidimo u Epidauru, delovale su na nas muzejski; pravljene su po šablonima tradirane antičke recepcije, s glumcima–recitatorima i horovima koji su bili operiski i nemaštovito izaranžirani. Ali je zato starogrčki jezik povremeno izazivao u nama "estetske" suze i u taktu Eshilovog jambskog trimetra njihao arhaičnu kolevku naših urbanih duša. Čudesno akustični, monumentalni amfiteatar za 12 000 gledalaca uvek je bio prepun Grka koji su pripadali različitim generacijama i staležima. Na predstavi Eshilovog *Agamemnona* (prvi deo *Orestije*) pored nas je sedela jedna oči-

gledno seoska porodica. U crno zabrađene žene, skromno odevena deca, starci. Pred početak predstave su iz košara s hranom povadili ovčji sir, luk, masline, paradajz, hleb i vino i krenuli da večeraju, usput se dovikujući sa svojim seljanima, koji su sedeli desetak redova ispred. A onda su se pogasila svetla i žamor ljudskog mravinjaka je najednom utihnuo, nedojeden rep mladog luka ostao je da visi na usnama mog suseda, deca su raskolačila oči, uperivši pogled u pravcu *orchestre*. Prisutni demos¹⁷ je reagovao kao u Aristotelovo vreme. U njegovim reakcijama sam prepoznala značenje ključnih reči iz Aristotelove *Poetike* – eleos, fobos i katarza¹⁸, zapanjeno posmatrajući metamorfozu Novogrka u Starogrke, koja se odvijala tu pred našim očima, u *demo*–kratskom amfiteatru Epidaurusa.

U osvit zore, stigli smo u Delfe, da neometani dnevnom vrevom obiđemo ruine Apolonovog svetilišta. Sećam se Jelene iz Delfa u dva kadra: u prvom nežno miluje Pupak sveta¹⁹, kamen jajastog oblika, a u drugom skakuće na jednoj nozi oko Pupka, dok Hristos pokušava da ukuca odvaljenu štiklu na Jeleninoj sandali. Obigravši sve destinacije predviđene našim planom – Korint, Spartu, Nafplion, Olimpiju – ponovo smo se obreli u Atini. Ovog puta sam spavala sama u domaćinovo spavaćoj sobi. Lepa Grkinja na zidu i dalje se smešila. Hristosovo troje dece nismo upoznali. Provodila su letnji raspust kod bake, na jednom od egejskih ostrva.

Rastanak s Atinom se približavao. Poslednjeg dana našeg boravka preozbiljni Hristos se smračio, a Jelena uozbiljila, nervozno se meškoljeći na stolici za vreme oproštajnog ručka u Evripidovoj ulici. Bezuspešno sam pokušavala da zapodenem razgovor o Eshilu. Stotinak šarenih ptica u kavezima iznad naših glava, okačenim o plafon taverne, pravilo je nesnosnu galamu. S prozora oronule, napuštene kuće preko puta posmatrale su nas tri ćorave mačke, svakoj od mačaka falilo je po jedno oko, izgubljeno u nekom od okršaja tokom surovih mačjih života. Jelena je izletela na ulicu. “Samo da joj ne padne na pamet da te mačke ponese za Beograd”, pomislila sam. Opasnost je bila realna jer smo se vraćale vozom. Jelena je obožavala mačke, naročito uličarke koje su još posedovale snažan instinkt, uživala je u prirodnoj eleganciji njihovih pokreta, prepoznavala u mačkama svojstva koja je najviše cenila i kod ljudi: žilavu istrajnost i nepodmitljivost. Moje se strepnje nisu obistinile. Jelena se vratila za sto bez mačaka, požurujući mene i Hristosa da konačno ispijemo “taj odvratni uzo”.

Po povratku iz Grčke, u Jeleninom stanu je neprekidno zvrjao telefon. Baršunasti muški glas iz Atine javljao se danonoćno. Jelenu je to već počelo da zamara. *Feed-back* iz Beograda nije više stizao. Pozivi su se razredili, a onda i prestali. Iako ova “sentimentalna” epizoda nije bila od presudnog značaja u Jeleninom životu, u moje pamćenje su se te grčke slike i prizori duboko urezali. U njih su se projektovale moja komformistička priželjkivanja da Jelena pronađe partnera na koga bi zaista mogla da se osloni, a Hristos je upravo tako delovao na mene.

¹⁷ Demos – narod na grčkom.

¹⁸ Eleos – saosećanje s onim koji pati; fobos – užas, sveta jeza; katarza – emotivno pročišćenje; racionalizacija sudeonikovih emocija u etički stav u odnosu na doživljeno.

¹⁹ Pupak sveta (na starogrčkom Omfalos), stena jajastog oblika obavijena vlasima muške i ženske kose koja je stajala u središtu Apolonovog hrama. U Delfima se nalazi rimska kopija originala. Kosu simbolizuje ornament u kamenom reljefu.

O Jeleni Šantić kao koreografu dramskih predstava malo se zna, iako je ona krajem osamdesetih godina sarađivala na nekoliko značajnih projekata i mnogima od njih dala upečatljiv doprinos.

Tokom sezone 1987–88. Jelena je radila koreografije ili scenski pokret za veliki broj predstava. Pomenuću samo neke od njih: *Vojvotkinju od Malfija* Džona Vebstera u režiji Ivane Vujić (Narodno pozorište), *Iz života kišnih glista* P. O. Enkvista, takođe u režiji Ivane Vujić (Atelje 212), *Baal* B. Brehta i *Dibuk*, obe predstave u režiji Eduarda Milera (Jugoslovensko dramsko pozorište). Osim u pozorištu, radila je i na filmu. U dva navrata je sarađivala s Goranom Markovićem: 1987. na filmu *Već viđeno* i 1992. na Goranovom autobiografskom opusu *Tito i ja*. I ja sam išla iz predstave u predstavu. Nakon *Brehtovog maratona* u Mariboru i *Plave Jevrejke* u Sarajevu, ponovo sam u Novom Sadu gde režiram sopstvenu adaptaciju *Koštane*, pod naslovom *Koštana, San, Krik ili Smrtopis* Bore Stankovića. Predstava je bila mali skandal koji sam namereno izazvala, raskidajući s folklorističkim izvođenjima *Koštane*. Dupli lik Mitke/Bora Stanković u suptilnom izvođenju beogradskog glumca albanskog porekla Envera Petrovčija bio je šamar za nacionalističku čaršiju, kako novosadsku tako i beogradsku, koja je imala prilike da ovu provokativnu Koštanu, uperenu protiv još uvek vladajućih patrijarhalnih obrazaca u srpskom teatru, vidi krajem septembra 1988. na 22. Bitefu. Taj septembar otpočinje dramatično. Javljaju mi iz Banjaluke da mi se sin nalazi u vojnom zatvoru. Nedelju dana pre nego što će biti otpušten iz vojske, tokom noći 2. septembra, Saša je komandir straže. Zatiče svog štićenika iz Prištine na stražarskom mestu kako spava, ali ga ne prijavljuje dežurnom oficiru jer mu ga je žao. Oficir ipak saznaje od doušnika u vojničkim redovima za ovu krupnu povredu vojničke discipline. U Sašinom slučaju prestup je utoliko teži jer se to dogodilo na godišnjicu masakra u Paraćinu. Sašu i njegovog Albanca podvrgavaju dugim ispitivanjima i šikaniranjima. Tek na intervenciju nekih bivših kolega mog oca, generala u penziji, puštaju generalovog unuka sa sumnjivim prezimenom iz vojnog zatvora. Svestan svoje odgovornosti, ali revoltiran surovim tretmanom od strane vojne obaveštajne službe, primerni vojnik počinje da mrzi JNA.

Mira Erceg | 63

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

5

Jelena je upoznala Sašu kao već formiranu ličnost. Imponovali su joj njegova samostalnost i zrelost, kako u mišljenju tako i pri donošenju odluka. Jelena je od samog početka usmeravala razvoj svoje kćerke Irine, jedanaest godina mlađe od Saše, u istom pravcu koji smo i moj muž i ja imali na umu, devetnaest godina ranije: omogućiti detetu da se razvije u slobodnu i samobitnu ličnost, socijalno odgovornu. Makarenko naše pedagogije je bio arapski pesnik Halil Džubran:

*Vaša deca nisu vaša deca.
Oni su sinovi i kćeri života, koji žudi samom sebi.
Iako su sa tobom ona tebi ne pripadaju.
Možeš im dati svoju ljubav ali ne svoje misli,
jer oni imaju svoje misli.
Možeš udomiti njihova tela, ali ne i njihove duše,
jer njihove duše obitavaju u kući sutrašnjice, koju ne
možeš posetiti, čak ni u tvojim snovima.
Možeš nastojati da budeš kao ona, ali ne pokušavaj
da ih učiniš da ona budu kao ti.*

Jer život ne ide unazad niti se zadržava u jučerašnjici.

Ti si luk iz kojeg su tvoja deca kao žive strele otisnute.

Strela na Jeleninom luku, Irinica, rasla je bez oca, ali okružena ljubavlju, ne samo dvostrukom majčinom već i tetkinom. Porodica Subotić je uvek bila njen drugi dom. Odrastala je zajedno s nešto starijim sestrama od tetke, Jelenom i Ivanom, i svojim vršnjakom Milutinom, sinom Jelenine koleginice Sonje Divac. Tako je od mamlena sticala za dete bitan osećaj sigurnosti, u svom i u još dva topla porodična gnezda, među decom koja su joj zamenjivala brata i rođene sestre. A kada je ponovo buknila mamina zloćudna bolest, Irinica je naglo sazrela u hrabru mladu ženu, najpouzdanijeg Jeleninog anđela-čuvara.

6

U jesen 1988. Jelena Šantić i ja ponovo radimo zajedno, ovog puta u Zenici, na pozorišnom projektu pod nazivom *Balkanke*. Ta predstava nam je bila i neka vrsta kondicionog treninga pred *Orestiju*. Legendarni zenički upravnik pozorišta Radovan Marušić pruža idealne uslove za rad autorskom kvartetu, koji čine četiri žene zamišljene nad istorijskom sudbinom Balkana: filozof i dramaturg Branka Jovanović²⁰, scenograf i kostimograf Snežana Petrović²¹, koreograf Jelena Šantić i ja kao reditelj. Žrtvovanje kao sudbina balkanske žene tema je naše predstave. Patrijarhalni kodeks ponašanja, kao temeljni civilizacijski odnos vladao je na jugoslovenskim prostorima i u vreme socijalizma. Njega nisu bitno poljuljale ni promene koje je doneo Drugi svetski rat, kada su, žene, mahom obrazovane, ravnopravno s muškarcima sudelovale u partizanskom pokretu, ni skoro pedesetogodišnja socijalistička praksa koja je zakonski izjednačavala prava muškaraca i žena. Scenski triptih *Balkanke* činila su dva dramska teksta, Evripidova *Alkestida* i *Hasanaginica* Ljubomira Simovića, i prozni tekst *Opis slike* Hajnera Milera, koji je poslužio kao literarni fon koreodrame *Zenička Alkestida*. Naša predstava je bila dvoipodčasovno putovanje kroz dve hiljade godina ženske sudbine na Balkanu – “na kome samo žena ima stabilan status – nižeg bića”²². Jelena radi scenski pokret za *Alkestidu*, *Hasanaginicu* i koreodramu *Zenička Alkestida*, poslednji čin triptiha. Po drastičnosti i žestini fascinantnu poentu predstave, *čin kolektivnog silovanja*, u kojoj se nad ženom u crvenom kombinezonu izivljavaju predstavnicima patrijarhalne vertikale jugoslovenske aktuelne tadašnjice – od ideologa, preko direktora do fizičkih radnika – Jelena gradi i gradi kao večito ponavljanje istih stereotipnih mehaničkih pokreta, dok muzika prerasta u krešendo. Gomila muških tela poređanih u piramidu, jedan iznad drugog (disciplinovani glumci i igrači su svakodnevno trenirajući u međuvremenu postali akrobate), disala je kao jedno telo. Mnogo godina kasnije, gledajući plesnu predstavu *noBody* mlade koreografkinje Saše Valc u berlinskom teatru Schaubühne, s tugom sam se sećala sličnih Jeleninih rešenja iz naše zeničke predstave: piramide koja je disala, gusenice od ljudskih tela koja se rastače na sastavne delove, sporog odumiranja delova tela kroz pokrete udova, grudnog koša, glave, stopala, nožnih prstiju... *Zenička Alkestida*, u crvenom kombinezonu, raščerečena na Prokrustovoj postelji od zeničkog čelika, mogla je da se čita i kao parabola o rasturanju Jugoslavije.

Premijera *Balkanke* je održana 10. novembra 1988, kada je “događanje naro-

²⁰ Branka Jovanović, rođ. 1948, dipl. filozof, saradivala kao dramaturg na predstavama *Balkanke* i *Orestija*. Živi i radi u Beogradu i Novom Pazaru kao mirovni aktivista nemačke nevladine organizacije Forum ZFB.

²¹ Snežana Petrović, rođ. 1959, scenograf i kostimograf. Saradivala na predstavama *Nalog* (Magaza – Beograd 1985), *Nastasja Filipovna* (Narodno pozorište, Beograd, 1986), *Balkanke* (Narodno pozorište, Zenica 1988). Iseljava se u SAD 1991. živi i radi u Los Anđelesu.

²² “Na Balkanu samo žena ima stabilan status – nižeg bića”, iz *Kulture laži* Dubravke Ugrešić.

Dibuk, 1989.

da" već bilo u punom jeku. Taj narod koji je pohrlao u "jogurt-revolucije", na Ušće i Žutu Gredu, nije ličio na Aristotelov demos iz Epidaure; nije imao saosećanja sa svima koji pate, već samo za one iz svog jata, nije bio obuzet svetom jezo – fobosom, već ksenofobijom, a o katarzi da i ne govorimo. Opterećen traumama prošlosti, stvarnim i izmišljenim, taj nacionalno pročišćen narod uskoro je počeo da čisti, da bi na kraju i sam bio počišćen.

U radničku Zenicu, čije je pozorište bilo otvoreno i za avangardne eksperimente (čudnog li paradoksa!), sjatili su se kritičari iz Sarajeva, Zagreba, Ljubljane, Splita. Iz Beograda su došli samo rođaci i prijatelji, a od kritičara Dragan Klaić i Laslo Vogel. Predstava *Balkanki* je listom dobila visoke ocene, a Klaja je neposredno posle premijere poneseno uzviknuo: "Pa ovo je čudo! Kao da sam se našao usred Berlina ili Hajdelberga". Pohvaljeni ženski kvartet autorki predstave je poželeo da ponovo radi u Zenici. U prestonici još postojeće SFR Jugoslavije ton su davale predstave *Valjevska bolnica* i *Kolubarska bitka*, a najčitanija knjiga te godine je bila *Knjiga o Milutinu*. Jelena i ja smo se dogovorile da o zadnjim namerama naše *Orestije*, čiji se početak realizacije približavao, ne pričamo suviše glasno. Prepoznavši u drevnoj Eshilovoj trilogiji ne samo trajne vrednosti tog veličanstvenog iskona evropske dramske reči već i njenu briljantnu političku aktuelnost, smatrala sam da u vremenima kada osećajnost tupi a razum ljudi, ne treba dati povoda zlim jezicima da navale na nas pre vremena. Moja deviza je glasila "s pesnicom u džepu". Jelena, za razliku od mene, svoju pesnicu nikad nije skrivala. Ja sam se plašila zlih jezika, Jelena je uživala u tome da im daje povoda. Pripreme *Orestije* su se uglavnom odvijale u Jeleninom stanu. Na Dušanovcu, gde sam zajedno sa sinom stanovala kod roditelja, nisu postojali uslovi za okupljanje brojne ekipe, a zgrada Narodnog pozorišta je u to vreme još uvek bila gradilište. Autorskoj ekipi *Orestije* su, osim mene i Jelene, pripadali scenograf Miodrag Mića Tabacki, kostimograf Ljiljana Dragović i dramaturg Branka Jovanović (po njenom odlasku iz projekta pridružio nam se Darko Lukić²³, teatrolog iz Sarajeva). Muziku je pisala naša dugogodišnja prijateljica Ivana Stefanović.

Koncept jakog predumišljaja polako je dobijao opipljive konture; Mića i Ljiljana su nas zasipali crtežima i skicama dobro osmišljenih prostornih rešenja i kostima. U scenografiji i u kostimima za *Agamemnona* i *Hoefore*²⁴, čija se radnja odvija u Mikenima, bio je, naravno, prisutan i mikenski oker. U trećem delu trilogije, *Eumenidama*²⁵, Eshil smešta radnju svoje drame u Atinu. U scenografiji Miće Tabackog Atina je blještavo beo prostor čiji dizajn istovremeno asocira na arhitekturu Musolinijevog i Staljinovog neoklasizma (ogromna Atinina statua kojoj se vide samo stopala) i tehnološki futurizam (lift kojim bog Apolon saobraća između neba i zemlje). Sećam se da je jednom prilikom Jelena čitavu našu ekipu naterala da u mimohodu obigra-va oko njenog trpezarijskog stola, koji je u tom trenutku izigravao Agamemnonov grob. Taj mimohod je dosta dugo potrajao, pošto nam je Jelena stalno menjala korak i položaj tela, tražeći i isprobavajući na nama različite varijante ritualnog hoda.

Probe *Orestije* su počele krajem marta 1989. godine u još nedovršenoj zgradi pozorišta. U isto vreme doneti su ustavni amandmani na osnovu kojih je ukinuta široka autonomija Vojvodine i Kosova. Mislim da je u to vreme 90% Beograđana bilo ushićeno Miloševićem, koji je Srbiji konačno povratio državni suverenitet. Jelena i ja smo bile više nego skeptične. Baveći se *Orestijom*, počele smo ozbiljnije da se intere-

²³ Darko Lukić, sarajevski teatrolog i pisac, bio ministar vera u ratnom predsedništvu BiH (1992–93), danas živi u Zagrebu, intendant Kazalista ITD.

²⁴ Hoefore, na starogrčkom – žrtve prinošene na grobu.

²⁵ Eumenide, na starogrčkom – one koje blagosiljaju; boginje sreće i izobilja.

sujemo za problematiku državnog ustrojstva, funkcionisanja vlasti, politike, demokratije i prava. Uočile smo da je demokratiju koju je obećao, novi državotvorac–komunista počeo da uvodi ukidanjem tuđih prava. Koncept naših *Eumenida* se razlikovao od Eshilovog. To nije bila apoteoza atinskoj državi, već raskrinkavanje države koja pod maskom demokratije i prava sprovodi hegemonističku politiku Atine. Rad na praktično tri predstave, koje su činile mastodonta *Orestiju* s preko sedamdeset izvođača – glumaca, pevača, balerina, statista (džudista, karatista i bodibildera) – bio je izuzetno naporan. Jelena mi je u svakom pogledu bila desna ruka, ali i više od toga, bila je “dobri duh *Orestije*”. Ona je provela svoj umetnički vek pod krovom kuće u kojoj sam ja bila uljez, rediteljka–gerila, čija se pozorišna estetika suštinski razlikovala od estetskih obrazaca Narodnog pozorišta. Rad na *Nastasji Filipovnoj* je bio “pesma”, jer je s troje izuzetno motivisanih protagonista lako napraviti estetski pomak. Iskustvo s *Orestijom* je bilo drugačije. Jelena je često morala da amortizuje napetosti između mene i glumaca, pogotovo onih koji su igrali u muškim horovima *Orestije*. Većina njih je nosila zvanja prvaka drame, a sad su morali da “statiraju u masovkama”, kako su neki od njih krstili antički hor – glavni lik u Eshilovom teatru mundi. Bez Jelene i nekolicine kolega “horista”, koji su sjajno sarađivali od početka do kraja proba – Predraga Tasovca, Radeta Miljanića i pokojnog Mirka Petkovića – teško da bih izašla na kraj sa ozlojeđenim prvcima. Uprkos svim poteškoćama i nesporazumima, semantički kôd predstave, za kojim smo Jelena i ja uporno tragale i zajednički ga pronalazile, počeo je da funkcioniše kao postmoderna citanta sudara i spoja arhaičnog i ovovremenog. Muzičko koreografski znakopis predstave u celini, a posebno u trećem delu, *Eumenidama*, bio je zaista na najvišem nivou, zahvaljujući pre svega izvrsnoj muzici Ivane Stefanović i minimalistički–efektnoj koreografiji Jelene Šantić. Ivanini horovi²⁶ *Agamemnona* i *Hoefora*, pevani na starogrčkom, kao da su, za razliku od astralne elektronske muzike *Eumenida*, dopirali iz same dubine civilizacijske magme. Jelenina koreografija je spajala arhaični balkanski gestikularijum s ironičnim citatom, baziranim na nacističkom kultu tela, koji je Jelena pažljivo proučavala gledajući filmove Leni Rifenštal²⁷.

Saradnja sa ženskim delom ansambla pričinjavala je i meni i Jeleni i Ivani (koja je uvežbavala svoje horske napeve) veliko zadovoljstvo, kako kad je reč o Svetlani Bojković (Kasandra i Hor Hoefora), Sonji Jauković (Klitemnestra), Kseniji Jovanović (boginja Atina i Hor Hoefora), Aleksandri Nikolić (Pitija), Vesni Čipčić (Horovođa Erinija) i divnim glumicama starije generacije koje su igrale u Horu Hoefora i Erinija – Nedi Ognjanović, Vuki Dunderović, Miri Bobić – tako i o onim mlađim, Ognjanki Ognjanović, Dobrili Ćirković, Gorjani Janjić... Naš veliki glumac Petar Kralj je izgovarao prve reči u *Orestiji*, pristavši da odigra nezahvalnu ulogu Stražara na početku *Agamemnona*, a tada još mlađahni Tihomir Stanić uskočio je hrabro u ulogu Oresta, budući da je prethodni tumač te uloge napustio projekat.

Orestija je bila premijerno izvedena 10. novembra 1989. Dan ranije, pada Berlinski zid. Istorija se ubrzava. Na jugoslovenskim prostorima uskoro počinju da pucaju poslednje brane pred stihijom mržnje koja će zatutnjati preko nas, preliti nas krvlju i baciti Jugoslaviju u rupu Istorije. Strah od budućnosti je jači od nade. Predstava *Orestije* je bila čedo tog straha. I opomena. Jedan jedini kritičar je prepoznao ne samo strah i opomenu, već i “pesnicu u džepu”, koju sam pominjala, našu “zad-

²⁶ U beogradskoj *Orestiji* pevani su samo oni pasaži teksta koji su imali karakter molitve, rituala, naricaljke ili borbenih pesama, kao, na primer, one partije Erinija koje pesmom prizivaju osvetu: “Krv za krv!”.

²⁷ Leni fon Rifenštal (1900–2001), nemačka filmska rediteljka i fotograf, Hitlerova ljubimica. Glorifikovala je u svojim filmovima snažna i mišićava tela “nadčoveka” i propagirala nacističke masovne rituale. Najpoznatiji filmovi *Olimpijada* (1936) i *Moć volje* (1938).

Orestija, 1989.

nju nameru" s *Eumenidama*. U kritici koja je objavljena u zagrebačkom Danasu 21. novembra 1989. godine, Dalibor Foretić, između ostalog, piše: "Svakome uprizoritelju *Orestije* već od samoga početka je jasno da će najsloženiji problem biti kako protumačiti njen treći dio *Eumenide* u kojem se, u razriješavanju krvavog kolopleta porodičnih ubojstava, sve poravnava slavljenjem Atene i njezine demokracije. Eshil je s *Eumenidama* napisao prvu agitku u dramskoj povijesti. Upravo zbog toga na *Eumenidama* se ili prolazi ili pada. A u beogradskoj predstavi taj treći dio trilogije bio je najdojmljivije i značenjski najsnažnije oblikovan, s pomacima koji su ga najviše sljubljivali i s ovim vremenom... Ima jedna rečenica iz prvog govora Ateninog, koja u novom prijevodu iznenađujuće glasi: 'U svojoj zemlji vidim neki novi narod – iz podzemlja'. Atena time misli na Erinije²⁸, koje su došle u njen grad progoneći Oresta. Ja sam pomislio na ovaj zaista novi narod koji je buknuo u svim svojim proturječima širom naše zemlje, iz podzemlja svoje duše vadeći stare mržnje, svađe, neprijateljstva, pozive na osvjetu i obračune u ime povijesnih nesnošljivosti i novih svađa... A kada Atena uspije Erinije uvjeriti da se podrede novom poretku, te Erinije se pretvaraju u spomenike nekakve povijesne slave. Pred njima će prodefilirati velika parada u slavu opet nekog 'novog vrlog novog svijeta'. Parada zastaje u apoteozičnoj zadnjoj slici. Iz dubine scene prema naprijed dolazi starac. On nosi djevojčicu u naručju, mrtvu, preklanu. Na volju vam kako ćete protumačiti taj završetak. Za mene je on znak da svaki uniformno, totalno nastrojen poredak mora iz sebe izlučiti neku nevinu žrtvu." *Orestija* je skinuta s repertoara Narodnog pozorišta nakon osam ili devet izvođenja, navodno zbog preglomaznog dekora, koji je otežavao tehničke promene između činova.

Mira Erceg | 69

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

7

Jelena, originalni ton: "Odluči se brzo, Da ili Ne?!", "Ne izmišljaj probleme, već rešavaj one koji stvarno postoje!", "Sigurna sam da ti to možeš!", "Šta te briga, to su skotovi!", "Izbori se!" – rečenice koje pamtim, meni upućivane kad god bih se našla u nekom sosu. I kada sam dobila nervni slom na jednoj probi Geteovog *Fausta*, koga sam počela da režiram u Jugoslovenskom dramskom pozorištu 1990, Jelenu su s njene koreografske probe (radile smo opet zajedno) pozvali u gledalište. Došla je, ne sluteći ništa. Sebe se više ne sećam, ali nje da. Ovog puta nije uspela da me pokrene svojim lekovitim rečima. Survavala sam se u katatoničnu ćutnju. Više nisu važni razlozi koji su doveli do mog kolapsa i prekida rada na predstavi. Reditelj je uvek kriv. On ima pravo na slabosti, ali nikad ne sme da ih prizna, jer je vođa jednog komplikovanog umetničkog postupka u kome učestvuju veoma komplikovani ljudi – glumci: ranjivi, sujetni, manje ili više talentovani, ljudine, mešetari, mangupi i posvećenici. I za svakog od njih reditelj mora da pronađe način komunikacije. Ranjivog ne sme da povredi, sujetnog mora da zagolica, onog manje talentovanog da pohvali, mangupu da doskoči, a posvećenika ne sme da izda. Na tom sam ispitu tada pala. Probe su bile prekinute, a ja sam završila na psihijatrijskom odeljenju bolnice "Dragiša Mišović" s dijagnozom: "teška akutna depresija". I dan danas mislim da je to moje bekstvo u depresiju prouzrokovalo hiperglikemički kolaps, kakav je Jelena doživela septembra 1990. u Narodnom pozorištu. Ona je odreagovala organski, telom, na kraju jednog projekta u koji je verovala, a ja sam visoku cenu svog poraza plati-

²⁸ Erinije – antičke boginje krvne osvete.

la dušom. Kada se oporavila, ja sam još uvek ležala u bolnici na Dedinju. Nije došla da me obiđe. Mnogi su dolazili, među njima i nekoliko glumaca iz predstave koji su se i dalje nadali da će *Faust* da "izađe". Nije došao ni moj sin, jer nisam želela da me vidi u takvom stanju. Jelena još nije tačno znala kako najbolje da reaguje, a možda se i pribojavala tog susreta s autodestruktivnim silama ljudske prirode, koje su me bacile na kolena. Ona nije dopuštala sebi da poklekne ili da odustane, crpeći i u najtežim trenucima snagu i humor iz nepresušnog izvora sebeobnavljajuće energije. Pojavila se tek kasnije, zajedno s mojim mužem, koji je na vest o mojoj katastrofi prekinuo probe *Gilgameša* u svojoj matičnoj kući Volksbühne i doleteo iz Berlina.

Polako sam izlazila iz crne rupe, reči su ponovo dobijale svoj smisao, život još ne. Roze kuglice antidepresiva su počele da deluju, možda i započeti dijalog s psihologom. Pristala sam da odletim za Berlin. Jelena i Horst su me spakovali. Uoči odlaska jedem pitu s jabukama kod Vide Ognjenović na Novom Beogradu. Ženska solidarnost. A možda i više od toga. Buduća upravnica Narodnog (originalni ton): "Evo vam scena! Izaberite komad i radite kad god to poželite!" "Nikada više u Beogradu!", odgovorila sam, ne zato što sam ga mrzela, već zato što sam ga previše volela. Kao što sam volela Jelenu, pred kojom sam se osećala najkrivljom.

1974.

U Klubu "Sava", 16. januara 1988.

Početak devedesetih (1990–1991)

1

Mira Erceg | 73

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

Uspomene vezane za Jelenu iz devedesetih godina smenjuju se u mom pamćenju filmskom brzinom. Kadrovi se roje, ali reči za titlove naviru sporo, a i kada poteku, skrenu iz kadra u komentar ili, što je još gore, odlutaju na periferiju, izvan rama slike koju upravo želim da opišem, zaustave se na nevažnom detalju. Diskontinuitet sopstvenog života onemogućava mi da Jelenin sagledam u kontinuitetu. Sedim u berlinskom bioskopu sećanja i gledam film u nastavcima *O deset poslednjih godina Jeleninog života*. Film je isprekidan, jer naši su se životi ponovo razdvojili, krenuli različitim tokovima, ali prostorna udaljenost ne umanjuje intenzitet našeg druženja. Ostajemo na vezi, pretežno telefonskoj. Kad god je to moguće, odjurim iz Berlina za Beograd, vidamo se i po inostranstvima: Kanada, Mađarska, Nemačka, Austrija... Duboko prijateljstvo ne zasniva se samo na poverenju i emotivnoj vezanosti, jedna od njegovih pretpostavki je i koristoljublje plemenitog predznaka. Intenzivna razmena duhovnih dobara – iskustava, mišljenja i znanja – obogaćuje i mene i nju, iako smo prostorno udaljene. Po mom odlasku iz Beograda 1990, Jelena Šantić započinje da radi kao libretista na muzičkom projektu *O ljubavi i smrti* na muziku Sorkočevića, Petra Konjovića i Ivane Stefanović, neposredno inspirisana provalom destruktivnog i arhetipskog obrasca u mišljenje i ponašanje svojih savremenika, a posredno čitanjem Dvornikovićeve *Karakterologije Jugoslovena i Ritualnog transa* Dragoslava Antonijevića, knjiga koje su se te godine pojavile u prodaji, prva kao reprint izdanja iz 1939, a druga u izdanju Balkanološkog instituta SANU. To nije prvi put da Jelena Šantić piše libretto. Prvi je napisala za jednočasovni balet *Makar Čudra*, po istoimenoj pripovetki Maksima Gorkog, a na muziku Petra Konjovića, koji je 1974. bio izveden na baletskoj sceni Narodnog pozorišta u Beogradu. Jelena i ja smo se retko dopisivale, utoliko su mi draže njene posvete u knjigama koje mi je često poklanjala; to su uvek bile knjige koje su i njoj mnogo značile, u određenom trenutku bile neka vrsta duhovnog kompasa. Kao u slučaju pomenutih knjiga, koje sam dobila na poklon u leto 1991. Posveta u *Karakterologiji* glasi: "Porodici Hawemann–Erceg! Primite ovu knjigu kao dokaz malobrojnih srpskih mislilaca, koji su, zapitani nad prošlošću, umeli da predvide budućnost, 1991. godinu. Saša će u njoj pronaći deo svog identiteta, možda i korene svog talenta, ali i cinizma, Mira svoju duboku "slovensku melanholiju", a Horst će iz nje saznati s kim sve mora da živi. Voli vas Jelena. 9. VII 1991, Beograd, u predratnoj psihozi". Na prvoj strani *Ritualnog transa* Jelena je zapisala: "Mojoj Miri, srećan rođendan, uprkos tome što ne znamo šta će se dogoditi 22.VII 91. Vraćanje na početke civilizacije podseća nas i na čedne paganske osećaje.

Oni su duboki, pravi i čisti. Zamisli, i danas ih ima, u raznim atrofiranim ili opscenim oblicima!!! S ljubavlju, Jelena, 9. VII 91. Beograd”.

Započeti libreto na temu Balkana ostao je nažalost nezavršen, ali je pisana reč počela da zauzima sve važnije mesto u Lelinom životu i radu. Tokom 1990–91. Jelena je objavila veliki broj baletskih kritika, recenzija knjiga i dopisa (*Politika Ekspres* i *Politika*) kao i stručnih članaka u periodici, a nešto kasnije se njeni kritički osvrti pojavljuju i u *Vremenu*, *Republici*, *Našoj Borbi*... Kako je spadala u onih 10% (moja optimistička procena) beskompromisnih političkih protivnika Miloševićevog pseudodemokratskog “pluralizma”, bilo je prirodno da se angažuje u radu grupacija koje su zastupale i njene stavove. Nije propustila nijednu sesiju Beogradskog kruga, a kasnije je postala i jedan od osnivača Centra za antiratnu akciju. Za razliku od mene, nije pristupila nijednoj stranci, koje su 89/90. počele po Beogradu da niču kao pečurke posle kiše²⁹. Zakleti član VEČITE OPOZICIJE, kako je ponosno volela da izjavljuje, Jelena Šantić je odbijala i pomisao da se učlani u bilo koju stranku. Ostajala bi SIMPATIZER, kao u slučaju Građanskog saveza Srbije, koji je najviše cenila, jer je smatrala da je to jedina stranka u partijskom spektru koja je istrajno zastupala PACIFIZAM i prioritet demokratije nad nacionalizmom. U životu i profesiji izuzetno disciplinovana osoba, Jelena nije mogla da prihvati partijsku disciplinu. Kao DOSLEDNI SIMPATIZER GSS–a, volela je da kaže: “I sada mogu da ih kritikujem, a kritikovaću ih i ubuduće, ukoliko jednom dođu na vlast”.

2

S mog su života, u međuvremenu, sveži zapadni vetrovi, koji su duvali u ujedinjenom Berlinu, oduvali depresivnu crninu. U isto vreme se nad mojom voljeno–nevoljenom zemljom nadvijaju još crniji oblaci. Tome je, ne sumnjam, doprinela i politička klima u Nemačkoj, stvorena posle pada Berlinskog zida. Posle osam godina odsustvovanja s nemačke pozorišne scene, dobijam u jesen 1990. od berlinske Volksbühne ponudu za režiju. Neki ljudi koji su došli na čelo pozorišnih institucija, bivši “Istočni Nemci”, još me se sećaju iz mog “DDR perioda”. Skoro nikoga od njih ne zanima šta sam poslednjih godina režirala u Jugoslaviji. Gledaju me sa nevericom kad im kažem da moj sin studira pozorišnu režiju u Beogradu. To saznanje boli, ali je i znak da je balkanizacija jugoslovenske politike odgurala zemlju iz koje dolazim na marginu evropskog kulturnog prostora. Ali pre nego što ću početi da u Berlinu režiram komad ruskog autora Alekseja Šipenka³⁰, čeka me obaveza na “evropskoj margini”, u Sarajevu, ugovorena pre zlosrećnog *Fausta* u JDP–u. Na poziv Slavka Milanovića, tadašnjeg direktora Kamernog teatra, radim po treći put predstavu u “Pupku sveta”, kako sam volela da tepam multikonfesionalnom Sarajevu. “To vam je evropski Jerusalim”, pokušavala sam evropske neznalice. Ovog puta režiram postmodernu varijaciju na antičku temu, dramu *Medejino ogledalo* koju je napisao Laslo Vogel. Krajem jeseni 1990. Sarajevo je turobno, kao uvek u to doba godine kada po njemu polegnu olovno sivi oblaci puni kiše. Izuzimajući znatno veći broj zabrađenih žena na ulicama, ne primećujem druge znakove nadolazećeg vremena koje na svom čelu umesto petokrake nosi križ, krst i polumesec. Pobjednici prvih slobodnih izbora u BiH, Karadžić, Izetbegović i Ključić, slikaju se zajedno za novine; obećavaju kompjuterizaciju, “Japan u Bosni”

²⁹ Krajem 1989. godine postajem član Demokratskog foruma. Dr Leon Kojen, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, osniva ga po ugledu na građanske inicijative istog naziva koje deluju širom Istočne Evrope. U beogradskom Forumu se okupljaju nezavisni intelektualci, pisci i umetnici (Ivan Vejvoda, Slobodan Samarđžić, Vladislava Ribnikar, Drinka Gojković, David Albahari i drugi). Prof. Kojen presudno utiče na pretvaranje Forumu u političku stranku, koja se zbog unutrašnjih sukoba između “konfederalista” i “federalista” gasi ubrzo po registraciji stranke 15. avgusta 1990.

³⁰ Aleksej Šipenko, predstavnik buntovne postsovjetske dramaturgije. U berlinskoj Volksbühne režirala sam njegov komad *La–5 u vazduhu*. Premijera je održana 31. maja 1991.

i garantuju ravnopravnost sva tri naroda. U jednom intervjuu sarajevskim novinama ne mogu a da ne pomenem svoj strah od kame, noža i čakije³¹, originalnih bosanskih izuma. Početkom decembra prekidam probe i odlazim za Beograd. Moram da učestvujem na prvim parlamentarnim izborima koji se u Srbiji održavaju posle više od pola veka jednopartijske vladavine. Jelena i ja glasamo za Savez reformskih snaga, koji ne ulazi u parlament. Fotoaparat, koji je "nacionalni izdajnik" Mirko Kovač dobio u glavu na osnivanju te stranke u beogradskom Domu omladine, bio je glavni razlog mog manje–više protestnog izjašnjavanja. Ne gajimo iluzije povodom ishoda ovih "Slobo–slobodnih" izbora. Većina birača je, kako smo i očekivale, glasala za SPS. Predsednički kandidat reformista, dr Ivan Đurić, dobija 5% glasova. Tom relativno visokom postotku je svakako kumovala i njegova fotogena gospodstvenost, koja je ostavila utisak na Beograđanke. Ivana Đurića sam upoznala kod Jelene. Delovao je na mene poput mekane mondenke Sfinge, potpuno nezainteresovan za bilo koju vrstu dijaloga. Zasmatala mi je njegova arogancija. Sećam se da mi je te večeri, po odlasku otmenog gosta, Jelena utrapila u ruke njegovu knjigu *Sumrak Vizantije*, uveravajući me da ću posle te lektire promeniti mišljenje. Bila je u pravu. Sjajno napisanu knjigu sam pročitala još iste noći u jednom dahu, dok je Jelena na jastuku pored moga spavala snom pravednika. Tada nije mogla ni da sluti da će 1997, na vest o iznenadnoj smrti Ivana Đurića, plakati svu noć na tom istom jastuku. U vreme izbora 1990, Ivan Đurić, moram da priznam, nije bio moj idealni kandidat. Nama je na čelu države potreban republikanski Dositej³², vapila sam, imajući na umu Nebojšu Popova koji, ruku na srce, verovatno ne bi dobio ni polovinu Đurićevih glasova, onako nemaran i nimalo "gospodstven". Autoritarni Srbi ne mare za "uče".

Jelena je doputovala u Sarajevo nekoliko dana pred premijeru *Medejinog ogledala*, prisustvovala završnim probama, dala dragocene primedbe, družila se sa svojim dragim prijateljem i "bivšim" rođakom, novinarom *Oslobođenja* Slavkom Šantićem, s kojim će do kraja života ostati u prisnom kontaktu. Posle uspešne sarajevske premijere vraćamo se za Beograd. To je bio moj poslednji boravak u voljenom gradu na Miljacki.

U Beogradu nerado izlazim na ulicu, a i kad izađem, zaobiđem Knez–Mihailovu, kojom se razleću ratoborne bradate pesme. Odlazim s Jelenom u pozorišnu Akademiju, gledamo, u okviru javnog ispita, i Sašinu vežbu iz režije, vrlo smo zadovoljne i ponosne, zapažamo i neke izuzetno talentovane buduće glumce, Sašine drugare: Tamaru Vučković, Nebojšu Dugalića, Mićanovića, Šušljika. Vraćam se za Berlin, ostavljajući u Beogradu one koje najviše volim.

3

Mart 1991. u Berlinu. Počinjem da radim s izvršnim glumcima pozorišta Volksbühne uzbudljiv i žestok nekrolog Sovjetskom Savezu iz pera ruskog dramatičara i rok–muzičara najmlađe generacije. Glavno piće kojim rusko–nemačko–jugoslovenski tim zaliva rezultate čudno veselih proba je šampanjac, u koji utapamo melanholiju naših biografija, proživljenih u socijalizmu. Horst i ja slažemo životne namirnice u ogromne pakete i šaljemo ih moskovskim prijateljima, koji su se, zatečeni ekonomskim kolapsom Rusije, našli na ivici gladi. Devetog marta ulaze beogradski tenkovi u našu

³¹ Turcizam – džepni nožić, perorez. Jednim takvim "nožićem" je 1941. preklan moj deda po majci, srpski trgovac iz Sanskog Mosta, Vid Miljatić. To sam, naravno, prećutala za novine.

³² Dositej Obradović: "Kada će nestati mržnje i vražba na zemlji! Kada će serce naše doći u svoju prirodnu dobrotu, da u licu svakog sebi podobnog človeka pozna brata svoga, nit' misleći, nit' pitajući: koje je vere i zakona..."

U svom stanu, 1988.

dnevnu sobu, u gužvi oko Terazijske česme uzalud tražimo na ekranu televizora Sašu i Jelenu. U gro-planu Branislav Lečić, u ulozi svog života. Zvoni telefon, javlja se Saša: "Kevo, čale, pa ovo je super, tučemo po muriji!" Horst se hvata za glavu. "Dvoje mrtvih", javlja Jelena, još sva zadihana od uzbuđenja, "jedan je demonstrant, drugi policajac..." Suze, probe, šampanjac.

4

Maj u Berlinu, pre podne, generalna proba *La-5 u vazduhu*, prva scena: pozornica, na mauzolejskom odru (perfektna imitacija crvenog granita) leži Lenjin, iznad odra u originalnoj veličini legendarni sovjetski avion-lovac iz Drugog svetskog rata... Kraj generalne probe, aplauz u gledalištu, "može i bolje", po svom starom običaju relativizujem komplimente berlinskih kolega. Tog popodneva ležim na crvenoj starinskoj berlinskoj sofi ("mom jelenu"), slušam Pink Flojda, u sobu uleće Horst, Saša je na telefonskoj vezi, saopštava nam mirnim glasom da nam se javlja iz Bujanj Potoka. Mobilisani rezervista protivrakernih jedinica JNA, desetar Haveman poručuje da se ne brinemo, a zatim dodaje: "Ja sam jedini rezervista s Univerziteta umetnosti!" Veza se prekida. Kuhinja u Berlinu. Horst i ja pišemo pismo Veljku Kadijeviću, ministru odbrane "u ime svih majki i očeva mobilisanih rezervista" itd. Horst, koji je pribraniji, formuliše na nemačkom pacifistički apel, ja ga, puna gneva, prevodim na srpski. Prekucavam sadržaj pisma u nekoliko primeraka.

Berlinski aerodrom Šenefeld sledećeg jutra; ljubazni pilot JAT-ovog aviona za Beograd preuzima od mene tri koverta, jedna je adresirana na ime Veljka Kadijevića, druga na ime Ivana Jankovića, advokata, treća na ime Jelene Šantić. U Surčinu, a ko bi drugi, Jelena sačekuje avion iz Berlina. Mog brata i sestru, koji još uvek žive od plata u savezним ustanovama, nisam želela da izlažem egzistencijalnim rizicima, a za moju drugaricu bez dlake na jeziku reč rizik je mislena imenica.

Uveče je premijera *La-5 u vazduhu*: aplauz, "Bravo! Bravo!", glumci me dovlače na scenu, cveće, ogroman buket od ambasadora SFR Jugoslavije, najradije bih bacila to cveće, ali čovek s buketom, koji predstavlja tu j...u zemlju, ljubazan je gospodin i redovno posećuje berlinska pozorišta.

Pismo Kadijeviću ostaje bez odgovora, šanse za demobilizaciju su nikakve, avanturistički potezi ne dolaze u obzir; Saša je i dalje u Bujanj Potoku, zajedno s hiljadama mladića, beogradska "raja", navijači Zvezde i Partizana, tek pokoji student, poput Saše i Ištvana iz Subotice (treća godina elektrotehnike).

5

Ljubljana, juni 1991, radim u Mestnom gledališću u Ljubljani *Tugomera* Vilija Ravnjaka, predstava je ugovorena još pre dve godine, premijera planirana za početak oktobra. Pisac drame je moj stari poznanik, ovo mi je četvrta režija u Sloveniji, treća u Ljubljani. Slovenija je moj treći zavičaj, uz Beograd u kome sam odrastala i Sanski Most u kome sam rođena. Ljubljeni slovenački jezik – jezik mojih uspavanki. Pevala mi ih je moja baka Amalija Radič, udata Miljatović, Slovenka iz Zidanog Mosta.

Mira Erceg | 77

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

Dvadeset šesti jun 1991: u svojoj sobi u hotelu Slon plaćem za Jugoslavijom, jer znam da bez Slovenije ona više ne postoji. Za to vreme moji glumci proslavljaju SAMOSTOJNOST DEŽELE na obližnjem trgu. Sledećeg jutra – barikade na ljubljanskim ulicama. Na putu između hotela i Mestnog gledališča, dugom stotinak metara, tri barikade. Pokazujem svoj crveni pasoš i slobodno prolazim. Slobodno govorim i srpski; u pozorištu, prodavnicama, na stražarskim punktovima. Prema meni su svi izuzetno ljubazni. Slovenci–Jugosloveni, ima ih nekoliko u mom okruženju, potišteni, traže razgovor u četiri oka. Šapuću. Ko to puca u leđa Sašinim vršnjacima, odevenim u uniforme JNA? Moji Slovenci. Ko to Sašine vršnjake, nenaoružane, namešta kao metu? Generali. Ko se to krvavo poigrava i regrutima i oficirima i generalima? Sloba? Rado bih odgovorila s “Da”, ali potvrđan odgovor pojednostavljuje komplikovanu istinu.

Dvadeset sedmi jun: prekidam probe u Mestnom, ali ne znam kako ću i kada stići do Beograda. Vozovi više ne saobraćaju u tom pravcu. Pokušavam da telefoniram. Bezuspešno. I telefonske linije su u prekidu. Sedim u baru hotela “Slon” i čekam. Vili Ravnjak mi pravi društvo. Hotel je prepun novinara i televizijskih ekipa iz celog sveta. Čekam sedam dana i noći. Noći provodim u hotelu, gledam televiziju, strahujem da mi neko ne upadne u sobu, rat je... Preko dana sam gost svojih saradnika i prijatelja Jožice Avbelj, Lada Kralja, Matjaža Fariča, Drage Potočnjak, ali najčešće visim kod Slavka Cerjaka, tumača glavne uloge u *Tugomeru*, koji je preuzeo brigu oko moje evakuacije za Beograd. Konačno, trećeg jula kasno uveče, Slavko, u pratnji Zmaga Jelinčiča³³, dolazi u bar hotela Slon, gde je smeštena ljubljanska “berza informacija i dezinformacija” i saopštava mi da u ponoć kreće specijalna kompozicija put Srbije. Zmago–Nacionale, pod punom ratnom spremom (tvrdi da je u pitanju trofejno oružje), odvozi nas na železničku stanicu, koja je opkoljena slovenačkim teritorijalcima u novim uniformama. Na peronu dugačka kompozicija sastavljena od vagona spavaćih kola. Ispred vagona žene i deca plaču. Rastaju se od svojih muževa i očeva, oficira JNA, koji su u civilu. Pozdravljam se sa Slavkom. Zmago, pod punom ratnom spremom, ljubi me u ruku: “Gospa Mira, pozdravte mi Beograd, v res!” Čista groteska, da nije onih žena i dece. Vanredni voz za Beograd konačno kreće. Oficiri JNA u civilu vraćaju se pod pratnjom uniformisanih teritorijalaca u svoje opkoljene kasarne. Mojim se vagonom razleže jauh. Oficirske žene u “vozu Hekuba” uglavnom su Slovenke, muževi koje ostavljaju u neizvesnosti – Srbi, Hrvati, Muslimani, Makedonci... Slovenka s troje dece u mom kupeu rida od Ljubljane do Beograda. Kroz suze mi stalno pominje i svoj, koliko juče na kredit kupljeni, novi nameštaj. Ni ona ni deca ne govore srpski.

³³ Zmago Jelinčič, lider slovenačke Nacionalne partije, večiti kandidat za predsednika Slovenije, bivši balistički igrač, numizmatičar i kolekcionar oružja, započinje 1991. godine svoju karijeru političara–populiste.

8
Zvonim na vratima roditeljskog stana na Dušanovcu. Mama mi otvara vrata. U šoku je. Stižem nenajavljena, iznenada. Pitam za Sašu. Ona ćuti, a onda se najednom rasplače. Razaznajem reči: izdaja, bruka i sramota, ko će nas braniti od ustaša, zar ja pod

stare dane... Polako shvatam šta se dogodilo. Saša je prethodnog dana dobio voljno, čim je stigao kući skinuo je uniformu, obukao civil, umesto u vojnički provod odjurio na železničku stanicu i prvim vozom otputovao za Berlin. Ištvan mu je pravio društvo do Budimpešte, saznala sam nedelju dana kasnije u Berlinu. Moj tata, penzionisani general JNA, u pidžami na štrafte, trezveno komentariše Sašino dezerterstvo: "To je najpametnije što je moj unuk mogao da uradi u ovakvoj situaciji".

Mama, emotivac, napola Slovenka, rodom iz Bosne, doživljavala je 91. godinu kao povampirenje 41. Mnogi ljudi njene generacije su je tako doživeli: kao ponavljanje istog. Pokušavala sam da to razumem. Srećom, telefonske linije s Berlinom nisu u prekidu. Zovem Horsta. I on je u šoku. Saša, zdrav i čitav, upravo je stigao u Berlin.

Mira Erceg | 79

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

9

Peti jul: selim se kod Jelene. Želim da pred povratak u Nemačku što više saznam o političkoj klimi u proteklih sedam meseci, koliko se nismo videle. Zajedno gledamo na TV-u kako Novobeograđani kliču koloni tenkova koja odlazi na severozapad. Na čelu kolone rezervisti iz Bujanj Potoka kao, saznaću kasnije, topovsko meso bačeno u krvavi žrvanj rata za nove granice. Krojači granica i njihove kalfe – ratni huškači – poslali su na vreme svoje sinove u razna inostranstva ili su ih snabdeli lekarskim uverenjima na kojima piše: "Privremeno/trajno nesposoban za vojnu službu". Na prvi talas mobilizacije, koji je zahvatio i mog Sašu, nadovezali su se krajem leta 91. oni još veći i masovniji. Ali je i broj rezervista u Srbiji, koji se nisu odazvali pozivu vojnog odseka, počeo nezaustavivo da raste.

10

Jelenin astal: od masivnog orahovog drveta, deo trpezarije u art-deko stilu iz tridesetih godina, po ivicama oštećen od opušaka cigareta (tužni tragovi Jelenine mame Tatjane), prekriven je hrpom papira, svezaka, knjiga, isečaka iz novina. U leto 91, hrpa je, čini mi se, veća nego prethodnih godina; materijali za nenapisani libreto, knjige, skice započetog referata za baletski simpozijum... Na sredini astala – velika činija s telefonskim imenikom, prispelom poštom, ogledalcem, ruševima, prstenjem, niskom bisera, šnala i gumica... rekvizitima Jeleninih urgentnih presvlačenja. Ni u balknicu ne bi otišla, a da se bar ovlaš ne našminka, u ogledalcu ne proveru strogu liniju svoje u punđu zategnute kose. Puštenu kosu je nosila samo u izuzetnim prilikama. Ruski haos koji prividno vlada na astalu ima sistem. Jelena je tačno znala gde se šta nalazi, koji je papirić od važnosti, a koji za bacanje. Tako je i razmišljala, selektivno i efikasno; s periferije bi začas stizala u središte problema.

I astal je raspremala munjevitom brzinom, neposredno pred Irinicin povratak iz škole ili s tenisa. Ručak za lepo serviranim stolom je bio svetinja. Postavljanje stola – Irinicina obaveza. Ja sam, ukoliko bih se zatekla kod Jelene u vreme ručka, obično morala da odjurim po hleb, koji je redovno zaboravljala da kupi.

Posle obavljenog ručka hrpa bi se ponovo našla na stolu. Ili šivaća mašina. Sledećih godina sve češće šivaća mašina, jer počela je sezona prepravki i nemaštine.

Jelena je i u boljim vremenima volela da šije. Govorila je da je to odmara, da može lepo da se koncentriše dok šije. Umela je da od maminih predratnih balskih haljina i glamuroznih toaleta tetka–Sonje iz Monte Karla napravi maštovite kreacije, koje bi oblačila na važnim premijerama. Za tim stolom su 1999. sašivene i prve dve zastave OTPOR–a u obe varijante: sa crnom pesnicom na beloj poledini i s belom pesnicom na crnoj. Jelena, već teško bolesna, šila ih je puna dva dana. U tome su joj pomagale sestra od strica, doktorka Ljubica Buba Lukić, i kćerka Irina, u to vreme aktivistkinja OTPOR–a. Taj astal koji je svojevremeno markirao i Agamemnonov grob, astal za kojim je Irinica kao dete završavala svoje domaće zadatke a Jelena krojila i šila haljine i zastave, pisala libreta, proglase, monografiju o Dušanu Trniniću, predgovor knjizi sećanja Mage Magazinović *Moj život* i još nebrojeno mnogo stvari, vraća se u poslednjem kadru filma u glavi, *Juli 91*, svojoj prevashodnoj nameni: ručavanju. Ne sećam se o čemu smo sve tog devetog jula razgovarale za stolom, jedući patku u sosu od pomorandže³⁴, najverovatnije o Saši i njegovom novom startu u Berlinu, Jeleninom libretu, malom i prljavom slovenačkom ratu, majkama u Skupštini³⁵. Znam samo da se taj naš oproštajni ručak odužio u nedogled i da smo se uporno vraćale našoj tada opsesivnoj temi: kako i na koji način pridoneti zaustavljanju novog velikog, prljavog rata, koji će, slutile smo, biti mnogo krvaviji od slovenačkog. Dve pomenute knjige s posvetom, koje sam tog dana dobila na poklon od Jelene, odletele su sa mnom sledećeg jutra za Berlin.

11

U tih nekoliko dana boravka u Beogradu viđam se, naravno, i s drugim beogradskim prijateljima, kod Jelene srećem Jovana Ćirilova, Hamdiju Demirovića, Slobodana Blagojevića, družim se s Ivanom Stefanović, Andrejem Mitrovićem, Ljubinkom Trgovčević, Pecom Ejdosom, njegovim kolegicama Sašom Nikolić i Radom Đuričin (u jednom od najtežih trenutaka u mom životu mnogo mi je pomogla), upoznajem Vesnu Pešić, Stojana Cerovića, neke sjajne žene iz beogradskog ženskog lobija, Stašu Zajović, Linu Vušković, Nadu Četković, Zoricu Trifunović, Nedu Božinović, osnivače Centra za antiratnu akciju i grupe Žene u crnom. Među njima su i moja i Jelenina školska drugarica, psiholog Goca Naumov, i njena mama, tetka Borka (Savić–Bego–vić, godište 1927), budući aktivni i neumorni pešadinci mirovnog beogradskog pokreta. Jedna druga Borka (Pavićević), stara i draga poznanica, u to vreme bezuspešno pokušava da “dekontaminira” Pozorište na Krstu, gde je umetnički direktor. Neki moji bivši prijatelji i kolege teraju je s Krsta, ali ona se ne predaje, uskoro osniva Centar za kulturnu dekontaminaciju, nezaobilaznu adresu prilikom mojih budućih boravaka u Beogradu.

12

³⁴ Možda to i nije bila patka u sosu od pomorandže, ali mi ukus i miris tog Jeleninog specijaliteta draška nepca i nozdrve dok pišem ove redove. U svakom slučaju, ručali smo neko moje omiljeno jelo, koje je Jelena skuvala povodom našeg rastanka.

³⁵ Početkom jula 1991, u Narodnu skupštinu Republike Srbije upale su majke vojnika koji su se nalazili u Sloveniji. Zahtevale su da im se vrate njihovi sinovi. Verovatno je taj pohod bio insceniran od strane vlasti, kako bi se javno mnjenje u Srbiji pripremilo na povlačenje JNA iz Slovenije.

³⁶ Prof. dr Mirjana Morokvašić–Miller, sociolog, Beograđanka, rođena u Novom Sadu, studirala i doktorirala na Sorboni, udata za Nemca, živi i radi u Parizu. U periodu 1991–94. živela je i radila u Berlinu.

Berlin, 22. juli 1991: za svoj 46. rođendan stojim u društvu još jedne Mirjane³⁶ i pedesetak Nemica obučениh u crno ispred Spomen–crkve (Gedächtnis–Kirche), u najstrožem centru bivšeg Zapadnog Berlina i skandiram s njima: “Nationalismus ist die Pest unserer Zeit” (Nacionalizam je kuga našeg vremena). Teramo “kugu” od nas udarajući podužim štapom u pločnik, dok drugim, znatno kraćim, lupamo po dobošu

obešenom oko vrata. Iza nas, na dva ogromna transparenta, ispisane su reči: "Mir za sve narode i narodnosti u Jugoslaviji" i "Podržavamo jugoslovenske majke u njihovoj borbi protiv krvoprolića". Eto, Jelena, sad znaš, ukoliko si zaboravila, šta se dogodilo 22. jula 91. U posveti za knjigu koju si 9. jula pisala u "predratnoj psihozi" stoji: "Srećan rođendan, uprkos tome što ne znamo šta će se dogoditi 22. jula".³⁷

13

Jelena započinje svoj mirovni maraton 12. jula 1991. *Hodom mira* oko Skupštine, prvom manifestacijom novoosnovanog Centra za antiratnu akciju. Politički maraton počela je da trči još 9. marta, kada je sto hiljada ljudi izašlo na ulice, u očekivanju da se u Srbiji konačno "dogodi" sloboda. Sloboda koja se piše bez "n". Istrčala je oba maratona, koji bi se ponekad slivali u jedan, kao u slučaju Crnog flora za Sarajevo, ali onaj teži, beskompromisniji i malobrojniji – svakodnevni Maraton mira – trčale su uglavnom žene, žene poput Jelene.

Krajem avgusta stižem iz Berlina u Ljubljano da završim predstavu do koje mi je stalo. *Tugomer, ali tisti, ki meri žalost* (drama o stvaranju i propasti mitske slovenačke države Karantanije) pruža mi mogućnost da uprizorujući surove rituale žrtvovanja, vađenja očiju, čerečenja vojničkih tela izmerim žalosnu dubinu svojih trauma, dok na moje oči niču državnice i države iz obezglavljenog i krvavog leša Jugoslavije. Dvadesetog septembra, rezervista iz Gornjeg Milanovca Miroslav Milenković, negde između Šida i Tovarnika ne može da se odluči u koji od dva vojnička stroja da stane, u "patriotski" ili u "izdajnički", sastavljen od onih koji traže da se vrate kući. Svoju dilemu razrešava tako što ispaljuje sebi metak u glavu. Za tu potresnu vest saznajem od Saše iz Berlina, kome je to javila Jelena iz Beograda. Telefonske linije između Ljubljane i Beograda još uvek su u prekidu.

Bila je nedelja, nekoliko dana pred premijeru. Moja bliska prijateljica, Ljubljanska glumica, otkazuje mi ručak. Njen brat od ujaka, mobilisani hrvatski vojnik, poginuo je prethodnog dana u Vukovaru. "Izvini, Mira, mnogo te volim, ali ti si Srkinja, znam da je idiotski to što kažem, ali u ovom trenutku odista ne mogu drugačije." To i jeste bio cilj svih gospodara naših ratova: da zavade ne samo ravnodušne i podozrive, već i da razdvoje one koji se vole. Parališe me defetizam.

Ponovo u Berlinu, sredinom oktobra 91. Sastanak Inicijative. Hildegard fon Majer, naša aktivistkinja koja se nedavno vratila iz Beograda, uručuje mi veliki koverat, u njema pisamca od Ljubinke Trgovčević, pokojne Biljane Jovanović i Jelene. Čuvam ih i dan danas. U koverti je i brošura s epitafima *Grobnica za Miroslava Milenkovića*. Predlažem da je što pre izdamo na nemačkom. Pišem uvodni tekst nemačkom izdanju. Prepoznajem osnovni neprincipijelni motiv svog mirovnjaštva: pomoći ljudima koji čuvaju obraz Beograda. Odatle stižu prvi mladići izbegli pred talasom nove, još masovnije mobilizacije. Smešteni su kod mene, Mirjane, Zorana i Zlatomira... I iz Hrvatske stižu begunci koji ne žele da krenu u domovinski rat, najviše ih je iz Zagreba i Istre. U Beogradu sveće. Na Dušanovcu, kod mojih roditelja, utočište su našli prijatelji izbegli iz Zagreba.

Decembar. Nemačka koaliciona vlada (demohrišćani i liberali) priznaje novostvorene države Sloveniju i Hrvatsku. Opozicija (socijaldemokrati i zeleni) je podeljena; jedni u tome vide mogućnost obustave rata u Hrvatskoj, drugi smatraju da

Mira Erceg | 81

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

37 Prva mirovna akcija u Berlinu, održana na Mirjaninu i moju inicijativu, uz podršku berlinske grupe Žene za mir (Frauen für Frieden), osnovane još 1980. Uskoro se, uz organizacionu pomoć Internacionalne lige za ljudska prava, osniva Berlinska inicijativa za podršku mirovnim pokretima širom Ex-Jugoslavije, koju, osim dve Mirjane, inicira i nekolicina Berlinaca jugoslovenskog porekla (Bosiljka Šedlih, socijalni radnik rodom iz Dalmacije, Jasmina Njaradi, novinar iz Novog Sada, Zlatimir Popović, sociolog, Maruša Krese, slovenačka pesnikinja koja živi u Berlinu, Zoran Solomun, filmski reditelj iz Beograda, Jasna Malkoč, rodom iz Sarajeva, i drugi). Najveći broj članova čine nemački mirovnjaci i intelektualci, prijatelji Jugoslavije, između ostalih dr Horst Grabert (SPD), nekadašnji berlinski senator koji 1972. postaje šef Vladinog ureda Vilija Branta i bivši ambasador SR Nemačke u Beogradu, te Hilde Šram (Stranka zelenih), glavni koordinator naše Inicijative. Hilde (ćerka Hitlerovog omiljenog arhitekta i ministra Alberta Špera) je svoj život posvetila borbi protiv povampirenja nacističkih i antisemitskih recidiva prošlosti. Rad Inicijative se gasi krajem 1994. U vreme kada se Jelena angažuje na projektu *Pakrac* i osniva Grupu 484, u vreme kada joj je pomoć najpotrebnija, ja više nemam iza sebe organizaciju koja bi mogla da joj pomogne.

je preuranjeno priznanje zamajac novog rata u Bosni. Moj prijatelj, penzionisani ambasador Horst Grabert kritikuje "taj korak ka daljoj eskalaciji rata" u spoljopolitičkom časopisu *Blätter für deutsche und internationale Politik*. Iz razgovora s Horstom (mi smo na "ti", po starom socijaldemokratskom običaju), postepeno stičem uvid u konfuziju koja vlada u Evropskoj zajednici posle ujedinjenja Nemačke. Različiti interesi zemalja članica prelamaju se u žiži naših bratoubilačkih okršaja.

Početakom 92. Jelena prima u svoj dom izbeglicu iz Sarajeva. Reč je o mladom naučniku iz mešovitog braka, koji nije želeo da se odazove pozivu vojnih vlasti. JNA sprovodi masovnu mobilizaciju širom BiH. Najmasovniji mirovni pokret na području "krnje" Jugoslavije, bosansko–hercegovački, gubi na snazi.

1992.

Symposion kod Jelene: tako sam u šali nazvala povremena druženja (između 1989. i 1992) u Jeleninom domu okupljene prijateljske skupine kojoj su ton davala dva sarajevska pisca, Hamdija Demirović i Slobodan Blagojević. Njih dvojica su, u ironijskom nadahnuću, u Sarajevu osamdesetih osnovali *Filozofski symposion Iskra*³⁸. Kada su se 1989. godine obreli u Beogradu, Jelena im je širom otvorila vrata svog "salona". Slobodan Blagojević je u to vreme postao glavni urednik književnog časopisa *Delo*, koji je u vreme njegovog urednikovanja bio jedna od retkih duhovnih oaza u folklorističkoj pustinji.

Ne mogu da odredim tačan datum održavanja tog Symposiona, kome sam prisustvovala tokom mog kratkog boravka u Beogradu. Bila je zima 92, možda čak i slava Jelenina. Kada su se po Beogradu i njegovim crkvenim portama razmislili novi "slavci–pravoslavci", koji ponekad nisu znali ni čestito da se prekrste, Jelena je prestala da u velikom stilu obeležava očevu krsnu slavu Svetog Stefana Prvomučenika. Symposionu je prisustvovala standardna postava – mešoviti kvintet: Blagojević, Demirović, Šantić, Erceg, maženi i paženi Jovan Ćirilov i, kao gost, pomenuti mladi Sarajlija (koji je ubrzo zatim izbegao u neko inostranstvo). Ja sam u predahu između dve predstave doletela iz Berlina u Beograd, što sam, kad god sam mogla, običavala da radim tokom devedesetih godina.

Ne sećam se tačno o čemu se te večeri razgovaralo na Symposionu, u svakom slučaju o nekoj nama posve važnoj marginaliji, recimo o srpskoj Moderni ili mistiku i filozofu Dimitriju Mitrinoviću, bosanskom Srbinu i poznaniku Kandinskog – koji je dvadesetih godina prošlog veka izdavao časopis *New Age* u Londonu i zagovarao ideju o tome da prožimanje kultura svih naroda može dovesti do harmonije u svetu – da bismo se s tih visina srpskog kosmopolitizma strmeknuli u seosko dvorište ograđeno tarabom, koja zaklanja vidike, sa usred dvorišta u tarabu zagledanim bardovima srpskog zlosrećnog usuda i po okolnim brdima raspevanim rapsodima smrti junačke. Slobodan Blagojević je tu literarnu bratiju nazvao "dobrovoljnim davaocima tuđe krvi". Jelena je, uvek spremna da s reči pređe na dela, tim povodom predložila akciju vraćanja knjiga: "Hajde da sakupimo njihove knjige, pa da im ih pobacamo ispred kućnog praga!" Hamdija je već počeo da okreće telefone, raspitujući se za te i te naslove, Jovan i ja smo verovatno pomislili "Neće, valjda", a onda je Slobodan akciju proglasio neoriginalnom, jer su to već radili Norvežani posle Drugog svetskog rata: bacali su knjige svog klasika Knuta Hamsuna preko tarabe u dvorište pišćeve vile, u znak protesta protiv njegove idejne kolaboracije s nacionalsocijalizmom.

Mira Erceg | 83

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

³⁸ "(...) Taj sarajevski Symposion nije imao svoje stalno mjesto već se njegov 'komandni štab' sa svojim saputnicima i saputnicama seljakao po raspoloživim stanovima i pristupačnim kavanama. Dijelić duha tih naših beskrajnih razgovora vidljiv je u mojoj najdražoj polemici o Hanslichovom i Fochtovom pojmu lijepoga u muzici... Bile su to polemike o pojmovima – a u svrhu održanja višega nivoa javnog razgovora (...) a kad je nestalo javnog razgovora i sve postalo propagandom krajem osamdesetih, polemike su bile nadjačane ultimatumima; ovaj pravo u čitanke, onaj marš iz književnosti... Prešlo se, dakle, s riječi na djela. Ko je nemošt bio za mira, odjednom u ratu postade najučeniji." Izvodi iz intervjua koji je S. Blagojević dao sarajevskom listu *Slobodna Bosna* 2001.

Jelenina buntovna priroda se često manifestovala kroz radikalni politički akcionizam. Uvek spremna za konfrontacije s vinovnicima zla, ideolozima i reprezentantima režima, bila je istovremeno i veoma strpljiva u direktnom radu s ljudima, koji su bili dvostruke žrtve nacionalističkog projekta: u početku izmanipulisani i instrumentalizovani akteri ratnih sukoba, oni postaju gubitnici kako u egzistencijalnom tako i u psihološkom smislu. Radeći sa srpskim izbeglicama, naučila je da je dugoročno strpljenje majka njenog humanog projekta pomirenja i obnove poverenja između predstavnika zaraćenih naroda.

Umela je da bude sarkastična na tuđ račun, ali je posedovala i bespoštednu samoironiju i u najtužnijim vremenima pronalazila smešnu stranu. Zastao mi je dah kada mi je Borka Pavićević ispričala sledeću epizodu: 15. marta 2000. Jelena Šantić se na komemorativnom skupu u Paviljonu Veljković oprostila od svog saborca i prijatelja Konstantina Obradovića. Po završetku komemoracije prišla je Borki Pavićević i, s osmehom na licu, šaljivo joj pripretila: "Potrudi se, Borkice, da na mojoj komemoraciji bude više cveća, ali belog, mrtvačkog, što manje". Tri dana kasnije Jelena nas je zauvek napustila.

San o lepoti: marta meseca 1992. počelo je raspamećivanje Sarajeva, ubijanje njegovog stanovništva, urbicid nad gradom koji je simbolizovao zajednički život. Iste godine, Jelena je imala snage i volje da, uprkos emotivnim stresovima, danonoćno dežura pokraj telefona: dogod su radile veze sa Sarajevom zvala je rođake i prijatelje, u crkvi u kojoj je bio smešten humanitarni centar ADRE pakovala je, u društvu solidarnih Beograđanki, pošiljke s hranom, lekovima, svećama, baterijama i ostalim neophodnim potrepštinama. Tu akciju su organizovale dve žene, čija su imena upisana zlatnim slovima u ratnu istoriju Sarajeva: Lula Mikijelj i Jasna Bogojević. Njih dve su za Sarajevo u vreme njegove opsade uradile više nego sve internacionalne humanitarne organizacije, sećaju se Sarajlije. Te godine Jelena je kao učesnik mirovnih karavana putovala i u Tuzlu.

U Njujorku je boravila od kraja januara do početka marta, iskoristivši mogućnost da u Meki modern dancea—a, gleda predstave i osveži svoja teoretska znanja. U Njujorku je rođena i ideja za libreto baleta *Isidora*, koji, nažalost, nisam imala prilike da vidim. Materijalne tragove te predstave, divne kostime Angeline Atlagić, Jelena je čuvala u memljivoj sobici iza kuhinje, a posle Jelenine smrti oni su predati na čuvanje kostimskom fondu Narodnog pozorišta. Ivana Stefanović, autor muzike za jedinu baletsku predstavu koju je Jelena realizovala kao koreograf, sačuvala je tragove *Isidore* u svom sećanju i ovako ih zabeležila:

Jelena, jedan od tragova, *Isidora*

Od *Isidore*, predstave nastale tužne 1992. godine, prema Jeleninom libretu i u njenoj koreografiji i režiji, ostalo je malo. Ostao je libreto u dve jezičke verzije, srpskoj i engleskoj, ostala je traka sa 85 minuta muzike i desetominutni zapis na video traci koji je iskorišćen u jednoj emisiji RTS—a o balerini Ašhen Ataljanc. U današnje vreme, kada je beleženje i zapisivanje toliko olakšano, kada se video kamerom prati svaki izlet, svaki dečji rođendan i svaka poseta rođaka, ova predstava je ostala izuze-

tak. Da li zato što je bila odigrana na Bitefu pod embargom, da li zato što Jelena te ratne godine svakako nije bila "u modi" na državnoj televiziji, tek od predstave su ostali samo tragovi.

Da li je zato što je takoreći izgubljena, postala vrednija, skuplja, kao neki redak kamen?

* * *

Radila sam na muzici za tu predstavu s nekom vrstom predanosti, potčinjenosti. Bila je to jedna od retkih situacija kada sam se nekome, Jeleni u ovom slučaju, potpuno prepustila. Pustila sam je da traži, traži, diktira, diktira, naručuje, naručuje. Ja sam radila i isporučivala.

Jelenu sam mnogo volela, ali ovde nije o tome reč. Nije reč ni o tome kako je njena kosa bila crvena i kako je kao vatra sijala na poslepodnevnom suncu kada smo se srele u Bulevaru (tada Revolucije), prvi put posle njene prve teške operacije. Išla je na sastanak s nekim od zajedničkih prijatelja, a ja sam se samo smešila i odmahivala glavom – diveći joj se.

Nije ovde reč ni o mnogim drugim uspomenama.

Reč je o radu. Jer, i pored prijateljstva, nas dve smo zapravo najviše zajedno radile. I pored ogromne količine osećanja, najviše važnih saznanja o Jeleni nosim iz zajedničkog rada. Evo još jednog ograničenja. Pored svega onoga što je Jelena radila u životu (igra, politička aktivnost, mirovnjaštvo), ja sam s njom delila ono na čemu je radila najmanje i najkraće, ono što je zapravo tek trebalo da počne da radi – na koreografiji.

A radile smo i više nego što je to dolazilo do javnosti, nego što se realizovalo. Imale smo neke uzaludne, neuspele pokušaje. Planirale smo balet na kojima smo potrošile snagu i vreme, a do njih nikada nije došlo (da li smo bile naivne?) iz razloga koji nisu bili samo naša krivica. Spremale smo nešto o Balkanu³⁹, onda kada je Balkan bio ružna reč. Pa još nešto drugo... Samo smo pričale, pričale, smišljale, smišljale.

Teško je to reći i priznati, ali *Isidora*, naš najveći zajednički posao posle *Orestije*, bila je zamalo neuspeh. Malo je trebalo pa da taj balet ne ugleda svetlo dana – čak ni na Bitefu pod embargom u okviru koga je izveden. A i ovakva, kakva se pojavila, *Isidora* je zapravo samo jedan veliki kit koji je na trenutak pokazao svoje ogromno telo pred publikom na Bitefu pod embargom, gde se našao neki radoznalac s kamerom da snimi kita–predstavu, pa je tako i nastao onaj kratki zapis koji sam spomenula. A onda je kit ponovo potonuo u duboko more.

Zašto je *Isidora* tako prošla? Zašto je izvedena na sceni Ateljea 212 i zašto je imala samo jednu, zapravo neuspešnu reprizu (Beogradsko dramsko na Krstu mesec dana kasnije)? Zašto je predstava dobila Nagradu grada Beograda kao "najznačajnije ostvarenje u oblasti kulturnog stvaralaštva 1992", a onda potonula u zaborav? Godinu dana kasnije *Isidora* je već bila posmatrana s "istorijske distance", bila je predmet analize na naučnom skupu *Srpska muzička scena* organizovanom u SANU, povodom koga je muzikolog Ana Kotevska pripremila rad "Kraj veka i autonomija citata".

Mira Erceg | 85

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

³⁹ Reč je o neostvarenom projektu *O ljubavi i smrti*.

Ima još mnogih zašto. I kako. Ili – žalim za još mnogo čim.

Ašhen Ataljanc, izuzetna igračica klasičnog obrazovanja i senzibiliteta, dobila je s *Isidorom* mogućnost velikog igračkog sazrevanja. Dobila je jednu ozbiljnu, dramatičnu i važnu ulogu, ulogu s ogromnim latentnim igračkim kapitalom. Smatrala sam tada da je za baletskog umetnika ta uloga prosto kapitalna. U njoj se ide stazom kojom je išla umetnica koja je obeležila vek. U njoj se može rekonstruisati igra na bosim prstima, ali se može još i mnogo više, može se (re)interpretirati njena tehnika ali i nadgraditi njena tako jedinstvena ekspresija, može se ići još dalje, sve do same granice gde prestaje individualno i počinje univerzalno. Otvara se tema žene i njene slobode. Ljudskog bića u sudaru s vremenom, navikama ali i sa sudbinom.

Da li sam to ja napravila grešku karakterističnu za laike ili površne poznavaoce, kada sam postavila tako daleko od stvarnosti i realnosti svoja očekivanja od uloge Isidore u baletu *Isidora*, u kojoj je rekonstruisano mnoštvo detalja iz koreografije same Isidore Dankan? Moglo se, hipotetički govoreći, dogoditi da se Jelena–koreograf pomalo identifikuje s Isidorom, ali to se uopšte nije dogodilo. Jelena nije bila Isidora i oko toga nije bilo zabune. Njena vizija Isidore nije bila vizija jedne balerine o drugoj balerini, igračice o igračici, umetnice o umetnici. Ni Isidorini uspešno–neuspešni brakovi, ni životna lutanja, ni deca i tragedije u vezi s njima, ni šal zapleten u točkove kola, ni dramatični, romantični kraj umetnice–proročice – ništa od toga nije bila Jelenina lična identifikacija. Jelenina Isidora bila je znatno više od puke rekonstrukcije života i dela velike igračice. S Jelenom sam mnogo razgovarala, a zatim sam pročitala njen libreto i pažljivo slušala njena objašnjenja.

Isidora Dankan je bila Jelenina društvena i politička ideja. Isidora je bila lik kroz koji je Jelena govorila o društvu i vremenu; prvoj polovini XX veka, veka krvi i nasilja, revolucija i svrgavanja, ustoličavanja i obaranja, vremenu dva bespoštedna svetska rata, “izuma” savremene civilizacije... Na sve ovo Jelena je 1992. gledala s tačke najnovijeg balkanskog ratnog iskustva.

I to je *Isidora*.

Da bi se postigla ova kontekstualizacija lika trebalo se odlučiti na značajno prisustvo i korišćenje citata: čarlston, Skot Džoplin, Čajkovski, Wagner, Stravinski – sve sami znaci vremena. Ovi prepoznatljivi kodovi, laki za “otvaranje”, simboli s karakterističnim likom, bili su tu da nose poruku, otključavaju asocijativne brave, pomeraju časovnike, uspostavljaju linkove na putu uspomena. Trebalo je da se pređe veliki put, da se život umetnice kristalizuje i dovede do nove stvarnosti.

* * *

Mira Erceg | 87

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

Tokom rada nalazile smo se kod nje. Jelene.

Sedele smo Jelena i ja, sede su Jelena i Angelina, Jelena i Mića Tabački, sedeli smo svi zajedno, zalivali razgovor čajem, povremeno bi Jelena napravila njen čuveni boršč. Kasnije, provodile smo noći u studiju. Nije nam trebalo dugo za odluke, ono što smo htele, tražile smo kratko i brzo nalazile.

Nisam često odlazila na koreografske probe. U Jelenu sam imala neku vrstu poverenja koje je isključivalo radoznalost. Osim toga, toliko sam znala o svakom detalju. Htela sam da vidim kraj, rezultat.

Poslednjeg dana, na sam dan premijere na Bitefu, nismo znali da li će premijere biti. Stvari su nekako išle loše, bilo je neke tenzije, ljutnje, nerazumevanja... Otišla sam u 4 po podne s probe iz Ateljea da bih došla uveče na predstavu, ako je bude bilo, mislila sam. Bilo je.

Isidora je bila značajna predstava, koreografski i misaono. I igrački. A Jelena je bila više od baletskog umetnika. Ona je bila borac.

1993–1995.

88 | Jelena ŠANTIĆ

Svakodnevna proizvodnja smrti. Sarajevo, Štrpci, Ahmići, Medački Džep... "Raspaleti!", "Sprži!", "Kolji!"... Vreme je, zaista, ispalo iz zgloba.

Vreme ima Telo. To nije više samo metafora iz Hamletovog monologa. Na trotoaru ispred sarajevske pekare vreme curi iz ramena; krvave sekunde, minuti, sati, dani... Vreme—ruka, istrgnuta iz ramenog zglavka, leti kroz vazduh i ostaje da leži nasred kolovoza. U gradu pod opsadom pesnik Stevan Tontić ispisuje u jednoj svojoj pesmi malim slovima reči: *srbin, hrvat, musliman...*

Prvog dana rata u Sarajevu (april 1992), Jelena je u Beogradu pvela grupu članica Centra za antiratnu akciju pred Saveznu skupštinu, da puste u nebo stotinu golubova. Godinu dana kasnije, 5. aprila 1993, Jelena je na istom mestu, ovoga puta bosa. Ispred Savezne skupštine sprovodi se mirovna manifestacija: *Bose noge Srbije traže mir*. Cveće za sve žrtve rata polažu bosi beoGrađani na pločnik ispred Skupštine i potpisuju peticiju za mir, naslovljenu na predsednika *srbije*. Ne znam da li su BOSE NOGE bile Jelenina ideja, ali liči na nju. Njeno Telo oličava vreme, koje je stalo na noge, vreme, koje će krenuti nekim novim tokom. Uspravna Jelenina leđa ga simbolizuju. Miljenko Dereta je, sećajući se Jelene, zabeležio: "Govorili su 'Nije imala straha'. Ne, imala je HRABROST, ali ne onu trenutnu, u vanrednoj situaciji. Njena hrabrost je bila elegantna i profinjena, zbunjujuća i zastrašujuća hrabrost koja dolazi iz čistog i dubokog uverenja. Ta prirodna, urođena, skoro detinjasto neodgovorna hrabrost joj je omogućila da preživi i vojske i paravojske s kojima se nosila po Slavoniji, i naterala policajce u kordonima da ustuknu. Kako udariti nekoga ko pred vama stoji s tako pročišćenim prkosom? Pamtim taj njen stav, to TELO naspram sila i nepravdi."⁴⁰

Amsterdam: naši se putevi te godine (oktobar 1993) ukrštaju u Amsterdamu. Jelena je gost holandskog mirovnog pokreta. Ja režiram *Antigonu*, u belgijskom gradu Antverpenu, nadomak Amsterdama. Vikend provodimo zajedno. Jelena odseđa kod Hamdije i Slobodana, koji su krajem 92. napustili Beograd, ja stanujem kod Dragana Klaića. I on je otišao iz Beograda. Beogradski teatrolog međunarodne reputacije postao je direktor Holandskog pozorišnog instituta. Jelena nije otišla, a mogla je. Holandija pruža utočište ne samo intelektualnom egzilu već i traumatizovanim ratnim Ex—Yu—izbeglicama svih nacionalnosti. Dok sedimo u amsterdamskom kafiću Kandinsky, Jelena nam priča o svom nedavnom boravku u srpskim selima oko Vukovara (tadašnja Republika Srpska Krajina), o nezadovoljstvu tamošnjih stanovnika, političkim podelama, ratnoj tenziji koja i dalje vlada. Priča nam i o svom angažovanju na uspostavljanju saradnje između beogradskih, osiječkih i zagrebačkih mirovnjaka.

⁴⁰ Izvod iz teksta Miljenka Derete, objavljenog u memorijalnoj brošuri *Jelena rat za mir* u izdanju Grupe 484, 2001. godine.

Puna joj je glava planova i projekata, čiji je osnovni cilj pomirenje. Hamdija i Slobodan govore o svom projektu: stvaranju udruženja pisaca pod nazivom Ex–Yu PEN u egzilu. Na tu su ideju došli tokom dugih vožnji biciklima po Amsterdamu. Imaju moralnu podršku Đerđa Konrada, donedavnog predsednika međunarodnog PEN–a, kao i njegovog naslednika na toj funkciji, engleskog pisca Ronalda Harvuda. I statut novog udruženja je već gotov. Udruženje je otvoreno za sve ex–jugoslovenske pisce, bez obzira na to u kom se egzilu nalazili, unutrašnjem ili spoljnom, za sve one koji su se distancirali od zvaničnih, nacionalističkih književnih diskursa. Beogradski suosnivači su Filip David, Rade Konstantinović, Bogdan Bogdanović, Biljana Jovanović... Hamdija mi pruža pristupnicu. Gledam ga preneraženo. "Pa ja nisam pisac, a kamoli član PEN–a!", odgovaram mu. "Čuti i potpisuj! Trebaćeš nam u Berlinu!" "Ali, nemoj da se ovo završi kao *Pacifik*⁴¹", podsetila ga je Jelena na neuspešnu izdavačku epizodu iz nedavne prošlosti. Falsifikovani potpis na pristupnici Ex–Yu–PEN–u otvorio mi je vrata nemačkog PEN–a, koji će, pored holandskog, pružiti prvu finansijsku pomoć novostvorenom udruženju. Nemački pisac Kristof Hajn, novi, tek izabrani predsednik nemačkog PEN–a (bivši istočni Nemač, moj dugogodišnji prijatelj) nije mi zamerio lažno predstavljanje, naprotiv... Maruša Krese, pravi pisac i član berlinske mirovne Inicijative, preuzima od mene dalju koordinaciju oko Ex–Yu–PEN–a. Tako sam skinula sa sebe tešku moru lažnog predstavljanja.

Rad naše berlinske Inicijative je u to vreme imao tri prioriteta: zadatka: sakupljanje humanitarne pomoći i lekova za Sarajevo, pružanje materijalne podrške nezavisnim medijima u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu, rad s izbeglicama. Berlin se puni izbeglicama, najviše ih je iz Bosne. Finansiramo naš rad priložima, sopstvenim (manjim) i onim većim, iz fondova koji se odazovu na naša prosjačka pisma. Najveći privatni donator je Hilde Šram, koordinator Inicijative. Ali naše želje su mnogo veće od raspoloživih sredstava. Žalim se Jeleni, dok sedimo u amsterdamskom kafiću, na disproporciju između ogromne količine energije, utrošene na angažman, i premalog učinka koji ona proizvodi. Jeleni su tuđa takva razmišljanja. "Svaka pomoć je dragocena, i ona najmanja." Rezervoar njene energije bio je zaista neiscrpan. Na tome sam joj iskreno zavidela. Njome je umela da pridobija ljude, građane kao i seljake, da krepi očajne, razoružava one naoružane strahom, mržnjom, pa čak i oružjem.

Tog vikenda pričamo, naravno, i o predstavi koju upravo radim. Opisujem joj jedan prizor: Antigona u krilu drži kofer, iz kofera curi krv; u njemu su raskomadani ostaci jednog od dva Antigonina brata, Polinika, koga je ubio drugi brat, Eteokle. Dva brata su jedan protiv drugog ratovala na različitim stranama. "Krv iz kofera? Pa zar to nije prebukvalno?", pita me Jelena. Tog dana smo bili kod Klaje na ručku;

⁴¹ *Pacifik* – časopis za kulturu mira. Jelena Šantić je bila u redakciji *Pacifika*. Izdavač je bio Centar za antiratnu akciju, osnivač i glavni urednik – Hamdija Demirović. Izašla su samo tri broja časopisa; vanredni nulti i dva redovna. Pripremu i izlaženje *Pacifika* je omogućila naša berlinska Inicijativa. Časopis se ugasio po odlasku Hamdije Demirovića iz Beograda.

iznenadio nas je, naročito Jelenu, svojim kuvarskim veštinama. Sledećeg dana smo obišle Pozorišni muzej (sastavni deo Klajinog instituta), posetile Van Goga, Anu Frank i Spinozu u njihovim muzejima, a u nedelju je Jelena otputovala u logor Vesterbork, gde je održala govor. Po povratku u Antwerpen, korigovala sam "prebukvalni" detalj. Na premijeri je iz kofera curio pesak.

Samo reci "BU!": početkom juna 1993, Jelena je učestvovala u protestima povodom hapšenja i premlaćivanja Vuka i Danice Drašković. Jedne večeri, dok se vraćala kući s demonstracijom u društvu svojih kolega "opozicionara", presrela ih je "pandurska trojka", raspitujući se odakle i kuda idu. Jelena je hrabro odgovorila: "S demonstracijom kući", a onda se unela jednom od "pandura" u lice i milozvučnim glasom izgovorila: "Bu!" Smesta su je uhapsili, pozvali dežurnu "maricu" i odvezli je u "buvanu", u Majke Jevrosime. Tokom noći usledio je razgovor s islednikom. Kada je upitao zašto je privedena, odgovorila mu je: "Zato što sam rekla 'Bu!'" Odgovor je zaveden u policijski zapisnik, koji je Jelena uredno potpisala. Pred jutro su je pustili kući. Jedno "Bu!" koštalo je, u batinaško vreme, u Beogradu 1993, jednu noć u "buvani".

1994.

Beograd. Kraj decembra 93: kilogram krompira na Kalenićevoj pijaci košta milion, možda čak i bilion dinara. Zaboravila sam broj dodatih nula na novčanici kojom sam platila deset kilograma krompira. Nemam pri sebi usitnjene DM, već samo te bezvredne nule. Iz tranzistora na tezgi trešte Džej i "Mali Knindža". Upravo sam stigla iz Berlina. Dva "gastosa" i ja platili smo šoferu mini-busa, našem zemljaku Žunji, da nas zajedno s "humanitarnom pomoći" koju nosimo preveze do grada na ušću. "Pomoć" koju ja nosim namenjena je isključivo porodici i prijateljima: šećer, kafa, brašno, mleko u prahu, čokolade, praškovi za pranje, ulje, nekoliko flaša viskija (kao novogodišnji poklon za brata i pozorišne kolege), novi bubanj za staru Jeleninu "veš-mašinu"... U ledenom Jeleninom špazu presipamo onaj krompir s Kalenićeve pijace u sanduk i otpakujemo "bubanj", pa prelazimo u podjednako hladnu dnevnu sobu. Jelena je mrzovoljna. Žali mi se da se u Centru za antiratne akcije previše priča, a malo radi. Uvek je bila zahtevna, ponekad i preterano rigorozna, to mi je poznato. U to vreme, pod okriljem Centra, upravo je bila pokrenula projekat Pakrac zajedno s psihologom Tatjanom Kecman. U krznenom prsluku od prepravljene bunde i u vunanim čarapama stoji priljubljena uz jedva mlaku peć, priča, nervozno pocupkuje i jede čokoladu. Pričam i ja: priču o "umetniku" koga sam upoznala na jugoslovensko-mađarskoj granici.

Pijani šef carine u Horgošu, prijatelj našeg Žunje, šofera mini-busa, pozvao nas je u pogranični bircuz. Časti nas novcem koji je na nama zaradio. Iz prepunih džepova mu ispadaju novčanice od 100 i 500 dojče maraka. Mi smo dobro prošli, pošto smo Žunjine mušterije. Kad je čuo da sam reditelj, navalio je na mene. On je pozorišni amater iz Vrbasa. Recituje mi na uvce ljubavnu poeziju. Onda postaje vulgaran. Smrdi na rakiju. Odmičem se, odrvenela od straha, a on to tumači kao aroganciju. Postaje agresivan, viče: "Šta je, umetnice, šta, prezireš amatere, i ja sam umetnik!" Nastavlja sve u tom stilu, da bi na kraju hvalospevne tirade izvadio pištolj, ščepao me za kosu i sasuo mi u lice: "Znaš li ti uopšte, matora kurvo, šta je to umetnost? Ja sam umetnik! Ja sam crtao zvezde po Vukovaru!" Žunja me nekako izbavlja od napasnika. Pitam Žunju, čim smo seli u mini-bus, šta znače one zvezde? "Pucanj u čelo", odgovara Žunja.⁴²

Jelena je, kasnije, na svojim putovanjima kroz Bosnu, Istočnu i Zapadnu Slavoniju tokom 94. i 95. doživela nekoliko susreta sa sličnim "umetnicima" – akterima naše neslavne ratne epopeje.

Okolina Vukovara: jednom, kad se vraćala iz Pakraca, organi reda Republike Srpske Krajine skinuli su Jelenu s autobusa zbog osnovane sumnje da "šuruje s

Mira Erceg | 91

*U ogledalu jednog
prijateljstva*

⁴² Epizodu iz Horgoša 93, koja je bila mnogo dramatičnija nego što se to može naslutiti iz kratkog opisa, reditelj Zoran Solomun je iskoristio u scenariju za svoj igrani film *Saputnici*, snimljen 1994. u Jugoslaviji i u Nemačkoj.

Proleće 1996.

Hrvatima". Priveli su je u stanicu, uz "junačke" pesme i "onanisanje" na Šešelja, psovali joj majku izdajničku, a onda su je dvojica sproveda sprat niže. Dok su zatvarali vrata zatvorske ćelije, uputili su joj dvosmisleno pitanje: "Da li je ikad ležala u bolnici?" Shvativši odmah o čemu se radi, Jelena im je odgovorila da ima rak (tada se još nije bila pojavila metastaza na plućima), a onda je dodala šta je sve lomila dok je bila balerina Narodnog pozorišta u Beogradu. Tako je izbegla batine. Nije znala da kaže koja je od te dve reči – "rak" ili "balerina" – uspeła da smekša tamošnje "umetnike".

Auto-stopom kroz Srpsku: Jelena je za Pakrac obično putovala autobusom preko Bijeljine i Banjaluke, gde bi presedala u autobus za Hrvatsku. Ovoga puta putovala je samo do Banjaluke s Tanjom Kecman. To je bilo posle hrvatske ofanzive *Bljesak* u Zapadnoj Slavoniji. Odmah je otišla u Banjaluku da bi se videla s izbeglicama, ljudima koje je upoznala i zavolela radeći u Pakracu i oko Pakraca. Povratak za Beograd nije bio moguć jer je autobuskih linija bilo premalo, a izbeglica na hiljade. Ali, Jelena se dosetila. Odlučila je da s Tanjom krene auto-stopom. Izašle su na autoput i čekale. Morale su poprilično da čekaju, a onda je naišao dugački crni karavan. Jelena je stala nasred puta i mahnula mu da stane. Karavan je stao. Bio je to crni automobil pogrebnog preduzeća. U njemu samo vozač i mrtav čovek u kovčegu. Vozač je bio suvlasnik preduzeća. On i njegov kolega, obojica auto-mehaničari, pokrenuli su biznis koji im je u ratnim vremenima omogućavao mnogo veću zaradu.

Baka iz Bijeljine: u leto 92. arkanovci i druge srpske paravojne formacije očistili su Bijeljinu od Muslimana. Oko trideset hiljada Bijeljinaca moralo je da napusti svoje domove. Većina je preko Tuzle otišla u izbeglištvo, a neki su se usudili da krenu preko Beograda. Jelena je tog leta u Beogradu upoznala muža i ženu s dvoje dece, izbeglice iz Bijeljine, koji su kasnije izbegli u Češku. U Bijeljini je ostala ženina majka, starica, koja nije želela niti mogla da ostavi svoje ognjište. Jelena je bračnom paru obećala da će preuzeti brigu o starici. Odlazila je redovno u Bijeljinu, odnosila novac i namirnice, brinula o staričinom zdravlju i, što je najvažnije, sprečila da stariću isteraju iz njenog kućerka. Naravno, i to je koštalo. Morala je da plati u devizama. U Bijeljini je ostalo samo nekoliko stotina Muslimana, uglavnom staraca i "bedaka".

Škola hrabrosti (1996–2000)

94 | Jelena ŠANTIĆ

Početkom marta 1996. Jelena mi se javlja iz Beograda: uobičajena razmena informacija. Ona tek što se vratila iz Mohača s važnog sastanka, ja se spremam da otpočnem probe novog pozorišnog projekta, u gradu Desau, prestonici *Bauhausa*⁴³. Jelenin projekat se zove Grupa 484 i u celosti je zaokuplja. Onako uzgred, žali mi se na malaksalost: "Ovih dana ne osećam se baš najbolje". Prvi put za poslednjih nekoliko godina da se NEUMORNA žali na umor. Nije ni čudo, mislim se, već je godinama na nogama, pogotovo posle *Bljeska* i *Oluje*⁴⁴. Saopštava mi da je zakazala pregled kod Bobice, za svaki slučaj. To je isti onaj lekar, Jelenin školski drug, koji je jedanaest godina ranije s njom putovao u London na operaciju karcinoma jetre. "Ma sve će biti u redu!", ne kažem ja, već ona. Znam šta najviše volim kod Jelene. Njenu snagu. U stvari, onaj višak snage koji se prelijeva u Drugog. Osim toga, sećam se dana kada je sva srećna iz zdele na astalu pobacala lekove i imunološke preparate koje je posle operacije u Londonu pet godina redovno uzimala: "Sad mi više ne trebaju".

Čekam u Berlinu na rezultate analiza. Čekanje iscrpljuje više od izvesnosti. Događaji koji su usledili odvijaju se munjevitom brzinom. Snimak pluća ukazuje na dvanaest žarišta. Analiza malignih ćelija potvrđuje pretpostavku: nije u pitanju novi karcinom, već metastaza staroga. Školski drug saopštava Jeleni surovu istinu. Način na koji joj je saopštava netaktičan je i grub. Operacija ne dolazi u obzir, slučaj beznađežan. Rezultati ispitivanja na VMA šalju se za Njujork. Tamo u to vreme živi i radi prof. dr Blumgart, Jelenin londonski hirurk, koji poziva svoju nekadašnju pacijentkinju da što pre dođe u Njujork; predlaže joj operaciju.

Jelena zvuči dobro dok mi preko telefona saopštava da sutra sa sestrom Iri-
nom poleće iz Beograda za Njujork. Ostavlja mi broj telefona u njujorškom stanu, koji im je ustupila zajednička prijateljica Beka Vučo. Želim joj "Srećan put" i držim joj pesnice, a šta bi drugo? Nada je lek.

Jelena je mogla da se osloni na solidarnost svoje porodice, pre svega na sestru Irinu i mnogobrojne prijatelje i poštovaoce u zemlji i inostranstvu.

Pokušavam da se koncentrišem na početak zahtevnih proba; radim duplex-predstavu, koju čine dva teksta: *Cezar i Kleopatra* Bernarda Šoa i *Antonije i Kleopatra* Šekspira. Odlazim za Desau. Započinjem probe. Redovno zovem Njujork, razgovaram s Jelenom koja je puna nade i u odličnom raspoloženju. Bodri je vera u čudotvornu moć profesora Blumgarta. Jednog dana na vezi je Irina; zabrinuta je, strepi. Sama je, pa sme da sebi da oduška. Jelena je izašla da se prošetala. Operacija u Memorial Cancer Center-u je zakazana za prekosutra. Sutradan ujutru, kada je Jelena trebalo da izvrši definitivne preoperativne pretrage i dobije instrukcije pred operaciju, asistent profesora Blumgarta prima Jelenu i Irinu, dugo im objašnjava šta

⁴³ Desau: grad u istočnom delu Nemačke. *Bauhaus* je bila umetnička škola, osnovana početkom dvadesetih godina XX u Vajmaru, koja je zastupala ideje konstruktivizma u arhitekturi, dizajnu, kao i u svim ostalim oblastima umetničke i zanatske delatnosti. Osnivač je bio arhitekta Valter Gropijus koji je u gradu Desau projektovao naselje koje važi za obrazac arhitektonske Moderne u svetu.

⁴⁴ *Bljesak* i *Oluja*, ofanzive HVO-a, koje su prouzrokovale egzodus od preko 200 000 Srba iz Hrvatske.

se sve ne može operisati; one polagano shvataju da se u stvari ništa ne može operisati. U kratkom razgovoru koji je usledio nakon što je asistent izvršio neprijatnu "obradu" pacijenta, profesor Blumgart saopštava Jeleni da je odustao od operacije i žurno napušta prostoriju, u stvari, beži. To saznajem iz telefonskog razgovora s Irinom koja je van sebe ne samo zbog ubitačne prognoze već i zato što ne zna gde se u tom trenutku nalazi Jelena. Ona je tog dana u bolnici, saslušavši smrtnu presudu iz usta svog nekadašnjeg spasitelja, ledenim glasom saopštila sestri da želi da bude sama i izašla iz doktorovog kabineta. Već satima je nema. Irina je morala da ustukne pred Jeleninom gordošću, ali profesor Blumgart, jedini čovek čiji je autoritet Jelena priznavala u životu, nije učinio ni najmanji napor da je zadrži, ljudski s njom porazgovara. Naprotiv, pobjegao je. Bogovi u belom! Otkazujem večernju probu i svaki čas zivkam Njujork. Stalno je zauzeto. Negde posle ponoći, čini mi se, javlja se Jelena: "Kao da me je pustio niz vodu! Živu proglasio mrtvom!" Između nas okean emocija, osećam njihovu moćnu plimu, ali Jelena je potiskuje, razgovor teče mirno, isuviše mirno. *Plemstvo obavezuje*. U jednom trenutku, Jelena, dok opisuje svoju samotnu šetnju kroz Njujork, pominje i Bruklinski most preko Ist–Rivera, vrtoglavu privlačnost reke. "Samo da me Irina ne čuje!", šapuće u slušalicu. Taj konspirativni šapat male devojčice! Prvi i poslednji put pomenula mi je tada samoubistvo. Iskonska žeđ za životom male devojčice nadjačala je te noći pomisao na smrt. Bolest je postala deo Jeleninog života. Prihvatila je njen izazov kao još jednu borbu, a Jelena je u sve svoje borbe ulazila s verom u njihov pozitivan ishod.

Nakon saznanja da joj ni jedan od najboljih hirurga na svetu ne može pomoći, odlučna da sama sebi pomogne, Jelena je otputovala u San Francisko, kod dr Olge Genbačev–Krtolice, biologa, Irinine prijateljice iz detinjstva. U San Francisku je Olga pronašla doktora kineske tradicionalne medicine, dr Dejvida Daija, koji je Jeleni odredio za tu fazu poodmakle bolesti jedinu obećavajuću terapiju čajevima i tinkturama.

Ubrzo nakon premijere, krajem maja, odlazim za Beograd. Zatičem Jelenu u najboljem raspoloženju. Puna je energije, ali ta energija sad deluje sabranije i organizovanije nego ranije. Viđamo se najčešće u "kućici" na Dušanovcu, nedaleko od stana mojih roditelja. Grupa 484 je tamo imala svoje prve prostorije. Posmatram Jelenu kako s blagošću, meni do tada nepoznatom, rukovodi radom te uzavrele košnice, planira akcije i njihovu logistiku, vodi sastanke sa saradnicima. To su uglavnom mlade i pametne žene, srpske izbeglice iz Hrvatske. Sastanci su kratki i efikasni, tesna "kućica" u dušanovačkom dvorištu puna je posetilaca. Jelena strpljivo sluša ispovesti očajnika, pronalazi način da im se pomogne. Kad se umori, povuče se u sobičak koji joj služi kao kancelarija i uključuje kompjuterske igrice: "To me najbrže osveži!"

Jelena je imala mnogo lica, jedno od najlepših projavilo se onda kad joj je bilo najteže, u bolesti.

Lotosovi listovi povijaju se na povetarcu: jedna od Či–gong vežbi, koje je Jelena počela svakodnevno da upražnjava po povratku iz San Franciska u Beograd. Svako jutro je započinjala kombinacijom psiho–fizičkih i duhovnih vežbi za koncentraciju, mireći indijsku jogu s kineskim putem ozdravljenja. Posle jutarnjeg rituala odlazila bi u kuhinju i pripremala kineski čaj, čije je sastojke doktor iz San Franciska

povremeno menjao, u zavisnosti od rezultata pregleda koje je Jelena obavljala kod kineskog lekara u Domu zdravlja na Zvezdari. Čajeve je redovno slala Olja – uvek je nalazila načine, ako treba i preko Severnog pola. Predložila sam Jeleni da ja šaljem čajeve iz Berlina, što je podrazumevalo da Lela promeni lekara. Ona je to odbila, jer sva tri “Kineza” koje sam pronašla i kontaktirala u Berlinu nisu pripadala istoj školi kineske medicine kojoj je pripadao dr Dai iz San Franciska. Imala je poverenja samo u njega. Pila je čajeve, vežbala, uzimala velike količine vitamina C, prešla na zdravu hranu, svoj dijetetički vodič je sama sastavila uz konsultacije sa dr Vukom Stambolovićem, pošto joj makrobiotička ishrana, koju je kratko isprobala, nije prijala. Nova životna pravila značila su pre svega odricanje; morala je da se odrekne čokolade i kolača, ali još teže joj je pao rastanak od kućnih mezimaca. Zbog dlaka nije smela više da drži mačke u kući. Napravila je kompromis. Mačke su morale da izađu iz stana u predsooblje i dvorište. I dalje ih je imala u svojoj blizini, hranila ih, družila se s njima s distance. “To me smiruje”, govorila je, odbijajući i pomisao da ih se sasvim liši. Nije pristala na ulogu bolesnice. Živela je punim životom i radila više nego ikada. I više nego zdravi ljudi oko nje. Doktori oficijelne medicine su procenjivali najviše godinu dana života s metastazom. Živela je četiri.

Pax Christi: ovu prestižnu nagradu za mir, koju svake godine dodeljuje Međunarodni katolički mirovni pokret, dobili su 1996. godine Jelena Šantić, banjalučki biskup Franjo Komarica, muftija banjalučki Hadži Ibrahim Efendi Halilović i Gordana Stojanović, mirovni aktivista iz Istočne Slavonije.

Svečana dodela nagrada održana je 23. novembra u Gracu. Dan ranije okupili smo se u Beču, Jelena i njena pratnja. Ona i Irina Subotić su stigle iz Beograda, ja iz Berlina, Ana i Vibe Blak, novi i predani Jelenini prijatelji i mirovni aktivisti, došli su iz Holandije. Koristila sam svaku priliku koja mi se pružala da budem uz Jelenu. Nas tri, Jelena, Irina i ja, odsele smo u Beču kod njihove sestričine Sanje Zlatković, psihologa, koja je već nekoliko godina radila s traumatizovanim izbeglicama iz Bosne. Sledećeg jutra otputovale smo, dobro raspoložene, odmorne i doterane, za Grac, gde su nas dočekali organizatori Komiteta za dodelu nagrada Pax Christi. Monumentalna katedrala u Gracu, u kojoj se održavala svečanost povodom uručenja nagrada, bila je dupke puna. Biografije dobitnika, štampane u vidu letaka na nemačkom i engleskom jeziku, ležale su uredno poređane na crkvenim klupama. Sela sam prva u klupu, rezervisanu za dobitnike i njihovu pratnju, dok su se Jelena i Irina još uvek pozdravljale s Nenadom Prokićem, koji je iznenada doputovao iz Maribora na svečanost. Počela sam da čitam Jeleninu biografiju. Poslednja rečenica je započinjala sa: “Uprkos saznanju da joj je preostalo još samo nekoliko meseci života, Jelena Šantić i dalje požrtvovano radi...” Bila sam šokirana, zapravo besna, jer sav taj blagoglagoljivi stil, tamjan, “martirij bolesti – ulaznica u raj”, sakralna atmosfera, izazivali su ogorčenje u meni. “Samo da Jelena ovo ne vidi”, pomislila sam, pa sam pokupila letke i strpala ih u tašnu, s namerom da ih kasnije bacim. Započinje ceremonija dodele nagrada. Jelena i Irina u poslednjem trenutku zauzimaju svoja mesta. Irini tajno pokazujem letak. Belgijski kardinal Danijels, predsednik nagradnog Komiteta, poziva Jelenu da primi nagradu, dugotrajan aplauz, ona je prva od dobitnika, penje se na podijum podignut ispred oltara. Strepim dok kardinal u ljubičastom ornatu

govori svoj laudatio; pominje bolest, ali ne i smrt. Laknulo mi je. Jelena se zahvaljuje na nagradi. Drži u rukama povelju s kovertom (u koverti je 2 500 DM) i zamašnu poklon–korpu. Ogromna sveća–voštanica štrči ispod celofana kojim je omotana korpa. Posle dodele nagrada prijem u Gradskoj većnici; mirovnjaci u patikama, kardinali i biskupi, političari, uparađene žene političara, kurtoazna časkanja...

Vraćamo se oko ponoći iz Graca u Beč. Jelena je umorna. Prepričavamo Sanji događaje prethodnog dana. Jelenin pogled pada na korpu: "Baš da vidim šta su sve strpali za 'izgladnele' mirotvorce s Balkana!" Sanja ili ja, ne sećam se više ko, objašnjavamo da je ta korpa predbožićni poklon, juče je bio prvi advent, kroz četiri nedelje je katolički Božić. Jelena raspakuje korpu. Đakonije koje vadi zaista nisu milostinja, već tradicionalni božićni specijaliteti: medenjaci, marcipan, kavijar, tegle s medom, mariniranim pečurkama... Jelena mi trpa u ruke onu žutu sveću, ima u njoj kila voska: "Ovo ponesi za Berlin. Ti voliš sveće! Ja ih ne podnosim." Te noći dugo nisam mogla da zaspi. Jelena je pored mene spavala mirno. Disala je ravnomerno i skoro nečujno. Onaj letak mi je te noći oduzeo nadu. Sledećeg jutra nada je ponovo bila tu. Jelena me je probudila, već je obavila svoje jutarnje vežbe i popila gorki kineski čaj, pa me je, dok sam mamurna ispijala kafu, neprestano požurivala. Tog prepodneva smo krenule u obilazak bečkih arhiva. Jelena je skupljala građu o istoriji srpskog baleta, za emisiju koju je pripremala za Televiziju Beograd. Ogroman trud je uložila u taj nezavršeni poduhvat. Podatke za kojima je tragala pronašle smo u Biblioteci Pozorišnog muzeja, koji je smešten u centru Beča, u jednoj od najlepših baroknih palata Palais Lobkovitz. Ceo dan smo kopale u arhivi i na kraju pronašle memoare jednog tadašnjeg "impresarija", koji je 1790. gostovao sa svojom opersko–baletskom trupom u austrijskom garnizonu u Beogradu. Jelena je likovala. Fotokopiju stranice iz memoara s opisom prvog izvođenja jedne baletske predstave u (istina austrijskom) Beogradu, Jelena je ponela kao trofej za Beograd. U jednoj od cigaret–pauza (u dvorištu palate), koje mi je Jelena s vremena na vreme odobravala, izvadila je iz džepa onaj letak iz Graca u engleskom prevodu: "Pogledaj, šta sam juče pronašla na jednoj klupi, kad smo izlazili iz katedrale. Skotovi jedni, 'još samo nekoliko meseci'..." U toj reči "skotovi" bio je sadržan sav njen inat, prkosna brana protiv straha.

Srećna Nova 97! "Ovo je najlepša Nova godina u mom životu!", izjavila je Jelena povodom Novogodišnjeg slavlja na Trgu Slobode.

Veliki građanski i studentski protesti koji su Beograd podigli na noge novembra 96. postali su udarna vest i na nemačkim TV–stanicama. Ti su me događaji zatekli u gradu Ajzenahu. Jedva sam čekala završetak proba, vreme između proba provodila sam u hotelskoj sobi gledajući televiziju ili primajući telefonske izveštaje iz Beograda. Hotel koji se nalazi na brdu iznad Ajzenaha, Vartburgu, bio je adaptirani srednjovekovni dvorac unutar zidina brdskog utvrđenja. Vartburg je mesto hodočašća, nemački Lovćen. Tu je Martin Luter prevodio Bibliju, a kada mu se, po predanju, ukazao đavo, oterao ga je bacivši na njega mastionicu.

Tamo u Beogradu isteruju Nečastivog pištaljkama i jajima. Jelena ima u ustima dve pištaljke. Zamolila sam je da i u moje ime zviždi. Petog januara konačno premijera⁴⁵. Sledećeg dana letim za Beograd. Nerazdvojne smo. Ostajemo na ulici do kra-

⁴⁵ Režirala sam *Gospodina Paula* (Herr Paul), grotesku Tankreda Dorsta.

ja protesta. Jelena je u svom elementu. Njen kreativni aktivizam ne priznaje granice telesne izdržljivosti. Kada su se pojavili kordoni, opkoljenim studentima svakog dana je kuvala hranu. Nosile smo je zajedno. Sećam se scene kada su ispred kordona Sonja Vukićević i Slobodan Beštić igrali svoju predstavu *Magbeta*. Po okupljenoj publici je padala susnežica, dok su dva obnažena tela izvođača padala, ustajala, ponovo padala u prljavu baru ispred palate Albanija. (Koreografija dobro osmišljena, ali s mnogo podnih aranžmana.) Sonja i Sloba ukucavali su svojim modricama protest umetnika u asfalt Beograda. Situacija je bila više nego napeta. Jelena je sve vreme predstave motrila na marcijalno uparađeni kordon, koji je svakog časa mogao po nama da udari. Već je i kretao kad se Jelena isprečila ispred jednog policajca s podignutom palicom i obratila mu se s najšarmantnijim osmehom na svetu: "Pa nećete valjda da tučete umetnike!" Ne sećam se šta mu je još rekla, u svakom slučaju, razoržala ga je.⁴⁶ Spustio je palicu. I ostali su spustili palice. *Magbet* je odigran do kraja. Te iste noći, oko pet ujutru, kordon je krenuo na studente. Jelena je bila među studentima, donosila im je sendviče i čaj. Ovog puta nije mogla da spreči batinanje.

Slatki greh: Jelena se te zime odlično osećala. Još su samo jutarnji rituali – kineski čaj i vežbe – podsećali na tešku bolest. Po povratku iz Amerike, odlazila je u razmacima od po šest meseci u Urgentni centar, gde su joj snimali pluća na Odeljenju za magnetnu rezonancu. Pratila je s hrabrom radoznalošću razvoj promenjenih ćelija u svom organizmu, s odlučnošću i nežnošću sprečavala njihovo dalje širenje. Te zime sam joj dva puta pravila društvo u Pasterovoj. Jednom kad je išla na snimanje, a drugi put, deset dana kasnije, kad je otišla po rezultate. Prisustvovala sam razgovoru koji je jedan veoma simpatični radiolog vodio s Jelenom. Bio je zadovoljan novim snimkom. Okačio ga je na zid lekarske sobe pored starog snimka. Nije se pojavilo nijedno novo žarište, a neka su počela i da se smanjuju, istina u jedva vidljivom, ali merljivom obimu. Našoj radosti nije bilo kraja. "Ovo moramo da proslavimo!", predložila sam, imajući u vidu lagani "morski ručak". "Divno, idemo u Sremsku, na kolače!", odgovorila je Jelena. Zbunio me je njen predlog, jer su slatkiji važili za "smrtni greh" na njenom novom jelovniku. Jelena se u to vreme strogo pridržavala novih životnih pravila, uključujući i dijetu. Krenule smo u Sremsku. Magnetoskopski snimak, spakovan u duguljastu kartonsku futrolu, Jelena je nosila ispred sebe kao štafetu. Dok je u poslastičarnici u Sremskoj, nagnuta nad slatkim grehom (naručila je kesten pire i duplu porciju šlaga), sladila svoja ispošćena nepca, objasnila mi je da su protesti i pobuna protiv laži i nepravdi u stvari mnogo efikasniji lek od kineskih trava i zdrave hrane. Podigla je čašu vode i ironično nazdravila Miloševiću.

Cipele: postoji fotografija Goranke Matić⁴⁷, na kojoj se vidi Jelena s dve pištaljke u ustima i podignutom desnom rukom u kojoj drži cipelu, spremnu da poleti. Koga je Jelena gađala cipelom, to ne znam, ali sam sigurna da je izlizala đonove mnogobrojnih cipela gazeći beogradskim pločnikom poslednje decenije prošlog veka. Za rastanak sam joj početkom marta 97. u Knez-Mihailovoj kupila na poklon poluduboke elegantne čizmice od krokodilske kože. Jelena je tih godina veoma često odlazila u inostranstvo na mirovnjačke skupove i konferencije, pa sam želela da njenu kolekciju "izlizanih đonova" popunim parom "reprezentativnih" cipela za te prili-

⁴⁶ Vidi citat iz teksta Miljenka Derete na prethodnim stranama.

⁴⁷ Ta je fotografija obišla svet. Na 37. Oktobarskom salonu, održanom 1998. godine u Beogradu, bila je deo foto-serijala pod naslovom *Velike male priče*. Za taj serijal je Goranka Matić dobila nagradu Oktobarskog salona.

Fotografija Goranke Matić: Inauguracija Slobodana Miloševića za predsednika SRJ, 1998.

ke. Te se cipele danas nalaze u Berlinu. Nisam fetišista, ali ih čuvam.

24. septembar 2000: šest meseci otkad Jelena više nije među živima. Nalazim se na Terazijama. Iz zgrade preko puta Albanije, u kojoj je smešten izborni štab DOS-a, puštaju s razglasa muziku naše mladosti: Beatles, Rollingstones, Bluesbrothers, The Doors... Muziku prekidaju saopštenja tipa: Opozicija uzima sve velike gradove, DOS pobeđuje u selima i zaseocima, Koštunica nadmoćno vodi u... , zatim slede imena gradova, opština i zaselaka, procenti, brojke koje obećavaju sigurnu pobjedu na izborima. "Pukao je!", viču momci pored mene. U ritmu roka njišu se i klinci i matori. I ja se njišem, okružena mojim i Lelinim prijateljima – "pešadinima" demokratskih promena. Slavimo pobjedu, ovu nam neće otetiti, u to smo sigurni. Svi su tu, osim Jelene. Osećam njeno nevidljivo prisustvo. Imam potrebu da se osamim. Napuštam euforično terazijsko veselje jer sam odlučila da sama prošetam gradom, obigram trgove, parkove, ulice, sva ona mesta koja su u mom sećanju neraskidivo vezana za Jelenino prisustvo, s njom da podelim radost zbog izborne pobjede, njene pobjede.

Šetnja: krenula sam na obližnji Trg Republike, upravo se završavao slabo posećeni miting SPS-a i JUL-a, čije je nadmoćno ozvučenje do maločas remetilo, a ponekad i nadjačavalo terazijsku žurku, šaljući nam turbo poruke Zorice Brunclik i Bube Miranović. Usput čujem da su dens-pevačicu Viktoriju "naši" remetio "njihove" žurke oterali s bine uz psovke i pogrde, a ona im je patetično dobacila kroz mikrofona: "Pucajte, ja i ovde držim čas".

"Pogledaj ih samo, kako su lepi!", čujem Jelenu, na istom tom trgu, zime 97; okružene smo hiljadama mladih Beograđana, koji žele budućnost bez pucnjave, sankcija, prevara i krađa. Da, Jelena je bila u pravu. Nikada Beograđani nisu bili ni lepši, ni civilizovaniji, ni kreativniji u svom otporu, nego tada. Njihova estetska energija razlila se ulicama grada, koga sam ponovo volela kao nekad.

Ovog puta Jelena i ja stojimo na uglu Francuske i Vasine, ispred Narodnog pozorišta, sredina je devedesetih, pored semafora uočavam muškarca i ženu kako čekaju zeleni signal; on je visok, crn, markantan, i ona je visoka, dugonoga, izuzetno lepa. Opet čujem Jelenu: "Zar nisu lep par?" Od Jelene sam saznala i kako se zovu. Bili su to Slavko Ćuruvija i njegova supruga Branka Prpa. "Najlepši par u Beogradu!", dodaje Jelena. Jedanaestog aprila 1999. ubili su Ćuruviju, u haustoru zgrade u kojoj je stanovao. Lepa i pametna Branka bila je pored svog muža kada su mu ubice izrešetale leđa i "overile" naredbu "zvezdom". Jelena je tu smrt teško podnela.

Septembra dve hiljadite opšte veselje. Prepoznajem u razdraganoj gomili i preletače. Imam potrebu da se izdvojim. Od ovih veseljaka draži su mi mrtvi. Pokušavam bezuspešno da se setim lepih i vedrih trenutaka vezanih za Jelenu, da ih zaustavim, tu, na *njenom* Trgu, preko puta *njenog* Pozorišta. Ali, oni promiču u nepovrat.

Trenuci koje želim da zaustavim beže, slike i prizori koje teram od sebe zaustavljaju se; naše poslednje viđenje, pred moj odlazak za Berlin, iste godine u januaru. Jelena već spava na podignutom uzglavlju u sedećem položaju, u ležećem teško diše. Želim i hoću da verujem da ćemo se uskoro ponovo sresti, u maju, čim završim ispitnu predstavu na Filmskoj akademiji, gde radim kao docent; čujemo se skoro svakodnevno, verujem u naš majski susret uprkos poslednjim nalazima koji su loši.

Izdržaće, tešim se. Koliko još meseci, nedelja, dana, dana, nedelja, meseci,

godišnjih doba...? Tog 16. marta Jelena zvuči umorno. Upravo se vratila s promocije knjige Milice Jovanović, svoje nekadašnje profesorke. Govorila je na promociji, pre toga imala sastanak u Fondu za demokratiju, žali se na vreme, u Beogradu sneg, želim se i ja njoj na moje studente, infantilni su, pričaju mi u pauzi o Hariju Poteru a radimo *Magbeta*, generacija koja ne želi da odraste, beži od stvarnosti u iluziju, bajke, varljive opsene... Da li i nas dve?

Da. Lažemo se, nadamo se. To je bio naš poslednji razgovor.

Stojim, na platou ispred Staklenca, na istom onom mestu na kome smo se početkom juna 1998. posvađale, prvi i poslednji put u životu. Nikada se dotle nismo ni sporečkale, a kamoli posvađale. A kada bih je iznervirala, što se događalo, Jelena bi obuzdavala ljutnju ili gnev, a ja popuštala. Možda je u tome bila tajna našeg harmoničnog prijateljstva. Ovog puta sam bila uporna kao mazga.

Posle devet godina ponovo sam radila u Narodnom. Pozvao me je novi upravnik Nebojša Bradić. Režiram *Mamac*, adaptaciju romana Davida Albaharija, melanholičnu priču o egzilu, apatridstvu, umiranju. Jelena radi scenski pokret i koreografiju, koja ovog puta nije zahtevna. Po prvobitnom dogovoru trebalo je da radimo Handkeov komad bez reči *Dani i časovi, kada ništa nismo znali jedni o drugima*, već smo i razradile koncept ove antropološke "koreodrame", ali se upravnik predomislio. U stvari, pristala sam na *Mamac* najviše zbog Jelene. Ponovo smo radile zajedno, imale vremena za druženje. Probe su počele sredinom maja.⁴⁸

Dolazila sam iz zemlje u kojoj su udarni naslovi najtiražnijih novina tog proleća 98. glasili: "Srbi ubijaju albanske bebe", "Srbi su poludeli", "Srpski 'SS' maršira"... Uveliko se razmatra mogućnost vojne intervencije na Kosovu. Od političkih prijatelja u Berlinu saznajem za nacrt nove intervencionističke doktrine NATO-a, koja se razrađuje još od 1997. u Vašingtonu i Briselu. O tome čute novine. I u Beogradu slušam od ljudi, Srba koji se ne pominju u nemačkim novinama, o terorizmu Miloševićeve policije i paravojski na Kosovu, u Drenici, što naravno odgovara taktici UČK-a i njihovim instruktorima. Kosovski čvor je nezaobilazna tema u razgovorima s glumcima iz Mamca i s Jelenom, čak i na probama. Ona mi jednog dana predlaže da odeмо u Prištinu, s Tihomirom Arsićem, da stupimo u kontakt sa ženskim grupama i albanskim studentima glume iz klase koju vodi profesor Enver Petrovci, moj Mitke iz novosadske *Koštane*. Jelena govori o "pomirenju odozdo", o ličnoj odgovornosti svakog od nas za ono što se tamo dole dešava, Tihomir Arsić pominje albansko-srpsko-crnogorski pozorišni projekat u Baru, ovog leta, moli me da "nešto smislim" s tim u vezi. Odbijam da pođem u Prištinu. Odvraćam i Jelenu. Kažem da je prekasno. "Nikad nije prekasno!" Završava se proba. Preporku nastavljamo na ulici. "Moraš s nama u Prištinu, svaki dijalog je dragocen!" "Možda kroz pedeset godina! U ovom trenutku globalni igrači odlučuju i o tebi i o Enveru i o Kosovu", izvalila sam nešto u tom stilu, što je Jelenu grdno naljutilo. Počela je da mi prebacuje da govorim kao Mira Marković. Mene u tom trenutku više i od požarevačke ledi Magbet iritiraju oni naslovi u nemačkim novinama, jer kad su svi Srbi postali kasapi, to znači da se javno mnjenje priprema za rat, kao 1914: "Serbien muss sterben"⁴⁹ – to su mi potvrdili i berlinski političari iz pacifističkih frakcija socijaldemokrata i zelenih. Objašnjavam Jeleni da je odlazak na Kosovo uzaludan. Ne smem da joj pomenem naporan put, koji je čeka, rizik, stres, zamor. Ona ignoriše bolest. Preporka eskalira. Jelena pominje

⁴⁸ Premijera *Mamca* je održana sredinom oktobra 1998. na Sceni "Raša Plaović".

⁴⁹ 1998. godine je iz nemačkog Ustava uklonjena klauzula koja je zabranjivala učešće nemačkih vojnika u ratnim operacijama izvan Nemačke, a u elektronskim medijima posmenjivani su mnogi urednici političko-informativnih programa. Redakcije su popunjene "ekspertima za Balkan".

svakodnevni fašizam u Srbiji. I ja pominjem fašizam, onaj nemački: ispred pozorišta u Desau skinhedsu su nedavno ubili oca troje dece samo zato što je bio crne puti. "Ma koliko da su strašni i brojni, svi zločini izvršeni u srpsko ime poslednjih godina ne mogu se porediti sa zločinom Aušvica, a to upravo rade nemački političari u nameri da relativizuju prošlost", uporno mudrujem. Vičemo jedna na drugu, prolaznici nas već zagleduju, ja popuštam jer Jelena počinje da kašlje, naslonila se na Staklenac, razdire se od kašlja, oklevam, prilazim joj, stojim kao ukopana. Drvena Marija plače, ne tada, već sada, 24. septembra 2000. Tada sam je smestila u taksi, odvezla do kuće, a zatim produžila na Dušanovac. Narednog dana sve je, kao, u redu. Probe odmiču, Jelena bi se ponekad zakašljala, ali ne onako. Petog juna ona i Tihomir Arsić odlaze za Prištinu njegovim kolima, bez pratnje. Ja ipak ostajem u Beogradu, probam, smišljam projekat za Bar, loše se osećam. Jelena me pred put opominje: "Nemoj slučajno da za ovo sazna Irina!" Jelena teško podnosi razumljivu sestrinu brigu, ali ne želi ni da povredi sestru, još manje da se s njom posvađa. Sama je. Irinica je u Holandiji. Obećavam joj diskreciju.

Jelena i Tihomir ostaju u Prištini dva dana. Enverovi studenti su odbili da učestvuju u srpsko–albansko–crnogorskom projektu, ali su pristali da razgovaraju s gostima iz Beograda. Govorili su im isključivo o stradanjima svojih porodica. Albanke s kojima je Jelena kontaktirala nisu pristale na saradnju jer bi u tom slučaju, objasnile su, "izgubile kredibilitet kod svog naroda". "A Enver?", pitam Jelenu, po povratku iz Prištine. "Enver te i dalje voli i pozdravlja, žao mu je što se niste videli!" I meni je žao, do dan–danas.

Nastavljam šetnju. Skrećem prema Bulevaru. Možda su se u ovom trenutku, dok evociram tu noćnu šetnju s nevidljivo–prisutnom Jelenom, sećanja izmešala; njihova verodostojnost uvek je fragilna, pogotovo njihov redosled i njihovi detalji, ali je topografija te šetnje autentična, svaki toponim ucrtan u memoriju. Dakle, skrećem desno, Makedonskom do Doma omladine, na Trgu Nikole Pašića izlazim na Bulevar; po njemu defiluju automobili sa srpskim trobojkama, iz otvorenih prozora automobila ispružene ruke s tri podignuta prsta, ore se četničke pesme. Tog jutra sam glasala za demokratske promene, ali folklor je ostao stari. Prolazim pored Pionirskog parka koji zaudara na mokraću, zaustavljam dah, ubrzavam korak, smešno mi je, setih se šetnje "zapušenih noseva pored Bastilje". Ako krenem levo, Takovskom, sreću razdraganu Jelenu kako maše "baki na balkonu" koja otpozdravlja demonstrantima, ako skrenem desno, u Kneza Miloša, ugledaću je iznemoglu u predvorju starog Generalštaba.

Bilo je to godinu dana ranije, septembra 99: Jelena, Irina Subotić, njihova

bliska rođaka Danka Kovačević, takođe prvoborac protesta, i ja učestvujemo u *Šetnji do Dedinja*⁵⁰. Jelena se prepolovila. U Berlinu je, maja meseca, njena mršavost još delovala kao "idealna" linija, sada deluje kao simptom. Ne obazirući se na umor, krenula je tog popodneva "na Dedinje". Upravo se bila vratila iz Pariza, gde je četiri dana prestajala na štandu Grupe 484 u okviru tradicionalnog mirovnog sajma koji priređuje francuska levica. Koristila je svaku priliku koja bi joj se ukazala da skuplja pomoć za izbeglice, ovog puta za Srbe proterane s Kosova. Apsolutnu većinu civilnih "osvajča Dedinja" činile su žene. Naš ženski kvartet našao se nekim slučajem odmah iza Zorana Đinđića i ostalih lidera opozicije, koji su predvodili protestnu povorku. Na uglu Nemanjine i Kneza Miloša ispred nas se isprečio trostruki kordon specijalaca u punoj ratnoj opremi, podržan vodenim topovima i oklopnim transporterima. Đinđić je otpočeo pregovore s glavnim specijalcem. Demonstranti su posedali na asfalt. Jelena, na sredinu kolovoza. Irina Subotić je prva ugledala novi kordon koji se spuštao niz Nemanjinu. "Jelena, ustani! Ovi će da biju!", uzviknula je. Jelena je poslušala sestru, ustala s kolovoza, popela se na trotoar ispred ruševine Generalštaba i ponovo sela. "Protutnjaće sredinom, ovde sam sigurna." Pozvala je i nas tri da joj se pridružimo. Ovog puta se prevarila u proceni. Kordon je krenuo da celom širinom ulice rastura masu koja je počela da uzmiče prema Londonu. Podigle smo Jelenu koja više nije mogla da trči. Nosile smo je uzbrdo, pridržavajući je za laktove. Laka kao perce, lebdela je na nekoliko santimetara iznad asfalta. Poslednji *pas de quatre* solistkinje Baleta, Jelene Šantić, ne na Velikoj sceni Narodnog, već na ogromnoj pozornici političkog teatra. Specijalci su besomučno udarali po svemu što mrda, naročito po ženama, bez obzira na njihove godine. Nas su spasli od batina ljudi na čiju smo pomoć najmanje računali, pripadnici Vojske Jugoslavije. Jedan major koji je stajao ispred otvorene kapije starog zdanja Generalštaba, onog što je manje stradalo od bombardovanja, tiho nas je pozvao da uđemo: "Uđite, slobodno, ovde ste sigurne!" Nekolicina demonstranata, ne samo žena, sklonila se tog dana pod krov "starog" Generalštaba. I mi smo bile među njima. U jednom trenutku razjareni specijalci su upali u naš zaklon, s isukanim palicama. Prisutni oficiri i vojnici su se isprečili između nas i pendreka, zahtevajući od specijalaca da napuste vojni objekat. Specijalci su se povukli i nastavili na ulici svoj batinaški posao. Te večeri, pošto smo neokrznute stigle do Jeleninog stana, imale smo razloga da se nadamo. Očiglednu netrpeljivost pripadnika vojske prema pripadnicima policije protumačile smo kao znak da su se stubovi režima konačno zaljuljali. "Predosećam, predosećam da će se uskoro i srušiti!", ponavljala je Jelena.

Šetnju završavam ispred kuće u Ivana Milutinovića s brojem 86. Kapci na

⁵⁰ 29. septembar 1999 – prve demonstracije u nizu protestnih okupljanja koje je organizovao Savez za promene.

Jeleninom stanu u prizemlju su zamandaljeni. Ona više ne stanuje ovde.

Berlin, februar 2004: pušim kao smuk, presporo pišem, nezadovoljna sam onim što sam do sada napisala, a moram da završim tekst. Naviru sećanja, ali ona su toliko lična, nisu za štampanje; ili su bolna, ili suviše intimna. *E-mail*, koji stiže iz Beograda od Leline ćerke Irinice, podseća me da život ide dalje, da je u Beogradu usred januara plus 20, da je politička klima u Srbiji turobna, da mladi ljudi, kojima se žuri da otputuju u neku pristojniju budućnost, strahuju da će novoizabrana vlast zaustaviti taj voz. Ponovo se nosi bedž koji je bio hit devedesetih: "Proleće je, a ja živim u Srbiji!" Zamišljam sliku *Voz u budućnost*; voz je prepun mladih, tek poneki senior iz naše generacije, šezdesetogodišnjaci, seniorke su brojnije, među njima je i Jelena, četiri godine mlađa od svojih vršnjakinja. "Svet osvajaju hrabri i mladi", poručuje nam nasmejana Jelena s prozora vagona. "I pametni!", dobacuje Irinica. Jedan čova dodaje: "Krajnji je čas da se Srbiji desi i jedna čestita generacija!" Prepoznajem u susednom kupeu Đorđa Balaševića. Voz kreće. Mnogi su izašli na peron da ga isprate. Svi mašu. Mašem i ja. Ovaj voz niko neće moći da zaustavi. Tom slikom voza koji putuje u budućnost zadržavam nadolazeću bujicu novih sećanja na Jelenu iz prošlosti. Odustajem i od nabiranja svih Jeleninih nepomenutih bitaka i darova njene štedre plemenitosti. U *Vrtu sećanja*, gde je razvejan njen pepeo, nema nadgrobni spomenika. A i šta će joj? Ona ima svoj park: Jelena–Šantić–Friedenspark, u Berlinu. Više bi me radovalo, priznajem, da ima najmanji skver u Beogradu.⁵¹

⁵¹ Na predlog Komisije za spomenike, trgove i ulice, Skupština grada Beograda je 8. aprila 2005. godine donela odluku (br. 020-348/05-XIII-01) da se Neimarski park preimenuje u Park Jelene Šantić.

Simbolično proglašenje Trga
Jelene Šantić na inicijativu
Ženske mirovne grupe,
Pančevo, 8. mart 2003.

Nemiri, TV balet, koreografija
Dušana Trninića, 1974.

Igra kao ostvarenje sopstvenog bića

Marija Janković

“Otkada znam za sebe, ja ništa drugo nisam želela osim da postanem balerina”, davno je rekla u jednom novinskom intervjuu. To je i bila, pre svega – odana, posvećena, zaljubljena u igru i u nju duboko uronjena. Kada sagledavamo i pratimo životne staze Jelene Šantić, ona kojom je sigurno gazila, široka i duga putanja njenog prerano okončanog života, bila je igra.

Tako odlučna želja iz ranog detinjstva da postane balerina, i samo to, potiče iz snažne intuicije i impulsa kojih u tom uzrastu nismo ni svesni. Možda je Jelenina detinja vizija rođena u trenucima duboke zagledanosti u fotografije iz tridesetih godina i lik tetke Irine, koja je bila balerina i glumica u Italiji. Jeleninu bogatu maštu hranile su i priče o bakinoj sestrini Sofiji, pijanistkinji, koja je u Petrogradu studirala s Prokofjevom i Stravinskim. Jelenina prabaka Klavdija Lukašević¹ bila je pesnikinja čija se poezija i danas nalazi u ruskim čitankama. Mati, Tatjana Lukašević, potomak stare petrogradske porodice iz XIV veka, kneževske kuće Hovanski, studirala je pevanje i udajom za Milivoja Jovanovića prekinula svoje studije. Od nje je Jelena nasledila energiju, žar i talenat. U roditeljskom domu živelo se za književnost, slikarstvo, muziku i balet.

Kad je imala sedam godina, Jelenu tata odvođi u Gradsku baletsku školu kod pedagoga i koreografa moderne igre Smiljane Mandukić. Tu Jelena stiže prve pojmove o telu, prostoru i pokretu. Na predlog svog prvog učitelja, upisuje se u devetoj godini u Srednju baletsku školu. Na prijemnom ispitu komisija konstatuje darovitost i muzikalnost, ali je donja granica za prijem deset godina. “Ja odavde ne idem dok me ne primite”, rečenica je koju je izgovorila devetogodišnja devojčica. I već tada pokazala čudesnu osobinu svoga karaktera – upornost i beskompromisnu odlučnost u onome što zamisli. Kasnije u životu, u trenucima kriza, kolebanja, neprijatnosti, svakodnevnih borbi, koji su pratili njen umetnički put, sazrevala je kao ličnost i umetnica, uzimajući za pravo da, i pored mnogih ispravnih odluka, u trenucima pronalaženja sebe napravi i grešku. Ali, jeftin kompromis – nikada.

Nakon čvrste odluke da ne uzmakne pred pravilima škole i administrativnim preprekama, školske 1954/55. primljena je u Srednju baletsku školu (kasnije Baletska škola “Lujko Davidović”) prvo u klasu Sonje Lankau a potom Tilke Jezeršek (Jakovljević), nekadašnje članice Baleta Narodnog pozorišta. Tokom školovanja nekoliko puta

¹ Oktobra 2004. u beogradskom pozorištu “Boško Buha” održana je premijera komada *Pobuna lutaka* Klavdije Lukašević. Marica Vuletić-Naumović koja je adaptirala i režirala ovaj komad, nije mogla da zna da – igrom istorijskih okolnosti i voljom sudbine – u Beogradu žive potomci ove spisateljice za decu.

odlazi na usavršavanje: kod profesora Marike Bezobrazove u Monte Karlo, Rozele Hajtauer u Kan i čuvenog Serža Lifara u Nicu. Za vreme Jeleninog boravka u Internacionalnoj školi u Kanu, profesor klasičnog baleta gospođa Hajtauer, koja je upravo tada završavala svoju blistavu igračku karijeru, na velikoj predstavi u Grand Théâtre–u, poverava Jeleni jednu od četiri uloge u čuvenom baletu *Pas de quatre*² Čezarea Punjija. U koreografskoj redakciji Antona Dolina, Jelena je igrala s Mejnom Gilgud, Žaklin Demen i Vreni Verinom. Ovaj biser romantičnog klasičnog nasleđa koreografa Peroa iz 1845. godine prenela je mladim balerinama Rozela Hajtauer, budući da je i sama, šezdesetih godina prošlog veka, igrala Dolinovu verziju s balerinama Markovom, Moro i Buržoa. "*Pas de quatre*² sur une musique de Pougny et une choréographie de Anton Dollin. Quatre danseuses: Maina Gielgud, Jacqueline Demin, Vreni Verina et Helena Yovanovitch donnèrent une extraordinaire démonstration de souplesse, de grace et de mise au point. Le spectateur a pu admirer un réglage de la choréographie et une interprétation extrêmement précise de ce *Pas de quatre*²" (izvod iz kritike: J. M. Brosset "Initiation à la danse avec Rosella Hightower", 1960). Tada je Jeleni ponuđeno da ostane u maloj trupi Rozele Hajtauer, ali se Jelena vratila u Beograd. Beogradski Balet bio je u tom trenutku u velikom usponu. Jovanka Bjegojević bila je pojam za sve mlade beogradske igrače. Lidija Pilipenko, Višnja Đorđević, Duška Sifnios su takođe vladale beogradskom igračkom scenom. Postojao je izvanredan ansambl s veoma jakim solistima. Jelena je osećala da treba da se vrati u svoju sredinu, tamo gde je već nešto započela.

Jelenino učešće na velikom Gala koncertu u Grand Théâtre–u u Kanu pred 2000 gledalaca odredilo je, čini se, već tada njen apsolutno superioran fah – romantizam, stil kojim će do kraja igračke karijere najbolje vladati. Kasnije, kao profesionalna balerina, imaće često prilike da kao solistkinja u repertoaru Baleta Narodnog pozorišta upotrebi to dragoceno znanje dobijeno od vrsnog poznavaoца stila, kakav je bila gospođa Hajtauer.

Usavršavanje kod Serža Lifara u Nici svakako je hranilo Jeleninu glad za znanjem i omogućilo joj da tako rano, još kao učenica, upozna fine nijanse francuske igračke škole. Kasnije će se bezbroj puta susretati s pomenutim stilom igre, prateći u Parizu predstave Baleta Pariske opere, kao i boraveći na prezentacijama učenika Baletske škole Pariske opere, o kojima će pisati u svom diskursu u časopisu *Orchestra* 1998. godine pod naslovom "Lepota se uči od prvih koraka": "Najteže baletske kombinacije izvode s lakoćom, sigurnom tehnikom, lepotom linija i stila, a produhovljenost igre i elegancija utkani su u tela budućih umetnika." Jelena je najviše volela francuski stil igre zbog kvaliteta izvođenja koji postaje preovlađujuća estetika devedesetih godina prošlog veka.

² *Pas de quatre* na muziku Punjija je balet Antoana Dolina. Četiri igračice: Mejna Gilgud, Žaklin Demen, Vreni Verina i Jelena Jovanović pokazale su izuzetnu gipkost, gracioznost i visok izvođački nivo. Gledalac je imao priliku da se divi koreografskoj doslednosti i izuzetno preciznoj interpretaciji ovog baleta.

Pred filmskim kamerama

Na samom kraju baletskog školovanja, Jelenu, kao učenicu osmog razreda, angažuje tada debitant na filmu reditelj Sava Mrmak za svoj film *Zvižduk u osam* u produkciji beogradskog UFUS-a. U toj prvoj domaćoj filmskoj reviji igrala je, pored Đorđa Marjanovića i Jovanke Bjegojević, uz velike glumce kakvi su bili Pavle Vuisić i Antun Nalis. Po ideji scenarista Mihića, Kozomare i Langa, Jelena je igrala ulogu male balerine. Koreograf je bio Amerikanac Rej Harison. Reditelj Mrmak izjavljuje tada da "Jelena ima neposredni i lični šarm i potpuno odgovara opisanoj ulozi koju bi rado prihvatile Odri Hepbern ili Lesli Karon, da imaju njenih sedamnaest godina". Ona radi naporno, snima uglavnom noću. Danju uči gimnazijske predmete i sprema se za diplomski ispit u Baletskoj školi. U koreografiji Reja Harisona nalazi novi izazov i nešto što u Baletskoj školi nije učila i što, po njenim rečima, "jesu neke posebne studije". Uspeva da snimi 131 filmski kadar kao veliki profesionalac. Poznata melodija iz tog filma ostaće lajtmotiv tog romantičnog vremena i Beograda Jelenine mladosti.

Marija Janković

109

*Igra kao ostvarenje
sopstvenog bića*

Nemiri, TV balet, koreografija Dušana Trninića, 1974.

U Baletu Narodnog pozorišta

Profesionalno bavljenje baletom i prvi angažman počinju sa sezonom 1961/62. Prolazi kroz uobičajeni put i sudbinu svih igrača početnika koji stižu iskustvo u grupnoj igri. Na plakatima iz tih godina vidimo je već u ansamblu u baletu *Žizela* koreografa Lavrovskog, gde igra Valcer u prvom činu. Iste sezone igra i Veliki valcer u prvom, ansambl labudova u drugom, Valcer nevesta i Tarantelu u trećem činu baleta *Labudovo jezero* u koreografiji Nine Kirsanove. Sledeće sezone u baletu *Kopelija* (koreografija i režija Vere Kostić) igra jednu od šest Svanildinih drugarica, pored Janke Atanasove, Branke Ljubenko, Mejreme Eminović, Temire Pokorni i Dušice Tomić. Još uvek samo članica ansambla Baleta, učestvuje na jubilarnoj tristotoj predstavi *Ohridske legende* u koreografiji Margarite Froman, u grupi vila u drugom činu. Tada već uveliko priprema svoj prvi solo u baletu *Pepeljuga* Sergeja Prokofjeva, s gostujućim koreografom iz Lenjingrada Ninom Anisimovom. Na premijeri ovog baleta 19. oktobra 1963. godine igra vilu Proleće, s partnerom solistom Ivicom Ganzom.

U baletu *Žizela* Jelena postupno prolazi kroz sve solističke uloge. Igra solo partiju Vile pratilice u drugom činu već sledeće 1964. godine, a Žizeline drugarice iz prvog čina 1966. godine. Mirtu, kraljicu vila, prvi put je odigrala 1968, da bi u naslovnom liku Žizele debitovala 1972. godine. Partner joj je bio prvak beogradskog Baleta Radomir Vučić. Četiri godine kasnije, 1976, odigraće i Seljački pas de deux iz prvog čina s partnerom Aleksandrom Izrailovskim. Za ovaj romantični balet bila je vezana ceo svoj igrački vek.

Na premijeri baleta *Vesela priča* Johana Štrausa 1966. godine pojavljuje se u solo ulozi Dobre vile koju joj je poverio koreograf Dimitrije Parlić.

Igra Kurtizanu u baletu Sergeja Prokofjeva *Romeo i Julija* koreografa Dimitrija Parlića te iste 1966. godine, kao i solo varijaciju u prvom, Pas de trois u drugom, Vals nevesta i Tarantelu u trećem činu baleta *Labudovo jezero* Petra Iljiča Čajkovskog u koreografskoj postavci i režiji Nine Kirsanove. To je i sezona u kojoj beogradski Balet ima izvanrednog lenjingradskog pedagoga i baletmajstora Abdurahmana Kumisnjikova, zaslužnog umetnika SSSR-a. Nakon dvogodišnjeg rada s trupom, on postavlja Veće klasičnog baleta i u njegovoj koreografskoj redakciji i režiji, između ostalih fragmenata iz velikih klasičnih baleta, prikazuje se prvi put Grand pas iz poznatog baleta Ludviga Minkusa *Bajadera* koreografa Marijusa Petipa. Indijsku princezu Gamzati na premijeri igra Dušica Tomić s Dušanom Trninićem. Jeleni je poverena uloga jedne od četiri drugarica Gamzati, da bi vrlo brzo nastupila i u samoj ulozi Gamzati s partnerom Vladimirom Logunovim. Beogradska publika je tada uživala gledajući po prvi put fragmente iz nekih od bisera klasičnog nasleđa. Snažan i kvalitetan ansambl i izuzetni solisti i prvaci beogradskog Baleta prikazali su tada

Marija Janković | 111

*Igra kao ostvarenje
sopstvenog bića*

— Mirta, *Žizela*, 1968.

— Vila Jorgovan, *Začarana lepotica*, 1968. (premijera)

San o ruži (u koreografiji V. Kostić), *Plamen Pariza* (u koreografiji V. Vajnonena), *Gusara* (u koreografiji M. Petipa), *Paviljon Armide*, *Gajane*, *Laurenciju* i *Ščelkunčika*. Dirigent je bio maestro Bogdan Babić, a dekor i kostimi su rađeni po nacrtima Dušana Ristića.

U beogradskom Baletu negovala se u to vreme praksa dovođenja ruskih pedagoga i koreografa koji su radili na usavršavanju igrača i postavljali poznata baletska dela iz klasičnog repertoara. Darovitost Jelene Jovanović (tada je nosila devojačko prezime) nije umakla ni oku sledeće gošće, Olge Jordan, primabalerine, koreografa i pedagoga iz Lenjingrada. Ona je 1968. godine postavila balet *Začarana lepotica* P. I. Čajkovskog, sledeći izvrsnu redakciju Marijusa Petipa. Učenica Agripine Vaganove, primabalerina Kirovskog teatra, Olga Jordan udahnila je igračima beogradskog Baleta večnu lepotu čuvene lenjingradske škole neprevaziđenog stilskog savršenstva. Bio je to jedan od visokih kreativnih dometa Baleta Narodnog pozorišta, kome je, pored izvrsnih prvaka, solista i ansambla, doprinela i Jelena u ulozi vile Jorgovan. Pohvalne reči uputila joj je kritičarka Stana Đurić-Klajn: "Veoma prijatno je iznenadila darovitošću i dovršenošću igre Jelena Jovanović, koja je dve večeri uzastopce nosila teško breme uloge vile Jorgovan" ("*Začarana lepotica* – poslednja premijera u sezoni", *Politika*, 13. jul 1968).

Iste godine, na početku nove sezone Jelena debituje u ulozi Mirte, kraljice vila u baletu *Žizela* (u koreografiji Leonida Lavrovskog). Ozbiljno prostudiranom ulogom romantičnog stila kojim je odlično vladala, uvrstila je Mirtu, po mišljenju baletskih kritičara, u sam vrh svoje igračke karijere, drugujući s tom ulogom bezmalo dva deset godina. Veliki skok koji je prirodno imala i tehnička suverenost u izvođenju omogućavali su joj da spokojno izrađuje i prezentira lik.

U svojoj kritici baleta *Žizela*, u kojem je na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu gostovao ruski baletski par Ema Minčonok i Anatolij Nisnjevič, kritičarka Milica Zajcev, razočarana nastupom ruskog baletskog para, izdvaja samo kao "veoma dobre Jelenu Jovanović (Mirtu) i baletski par Janeva–Trninić" ("Gostovanje bez sjaja", *Borba*, 8. decembra 1968).

Aprila 1969. godine Jelena udajom menja prezime u Šantić i te iste godine debituje u ulozi *Žizele* u istoimenom baletu. Partner joj je bio Radomir Vučić. Ovom debiju prethodila je jednogodišnja studiozna priprema s baletmajstorom Milicom Jovanović. Ovom ulogom zaokružila je kompletnu solističku listu ovog znamenitog baleta Adolfa Adama. "*Žizela* je san svake balerine, isto kao što je Šekspirov *Hamlet* san svakog glumca. Ona zahteva ogromnu koncentraciju i rad, jer ta uloga daje neslućene mogućnosti igraču. Naravno, da bi se postiglo bogatstvo lika potrebne su danonoćne vežbe, uporna razmišljanja. Potrebno je da balerina živi sa tim likom", rekla je Jelena u jednom od svojih intervjuova iz tog vremena.

Do premijere *Labudovog jezera* u koreografiji Dimitrija Parlića, 16. maja 1970. godine, Jelena igra uglavnom svoj tekući repertoar. Na premijeri novog *Labudovog jezera* Parlić joj poverava Pas de trois iz drugog čina, a već na prvoj reprizi Pas de trois—a iz prvog čina i Vals nevesta. Tešku partiju Pas de trois—a iz prvog čina, koju obično igraju izuzetne solistkinje, igrala je bezbroj puta, do samog kraja svoje karijere, besprekorno tehnički i stilski. Šest godina kasnije pokušala je da se oprobava u ulozi Odilije u istoj Parličevnoj predstavi, ali ovoga puta s mnogo manje uspeha.

— Vila Jorgovan, *Začarana lepotica*, s partnerom Borivojem Mladenovićem, 1968.

— *Žizela*, s partnerom Radomirom Vučićem, 1972.

Tragajući za svojim mestom u repertoaru, pokušala je da sledi lični izazov i proveriti sebe. Međutim, Odilija ju je surovo odgurnula i pokazala se kao loš izbor. Pravo na grešku Jelena je imala kao i svi drugi. Ulogu je pripremala sa čuvenom ruskom balerinom i pedagogom Olgom Lepešinskom. Kritična i stroga prema sebi, kao i prema drugima, Jelena je bila veoma nezadovoljna rezultatima te saradnje.

Vratimo se na početak sedamdesetih, kada je bilo sasvim prirodno da Jelena, sa svojim kvalitetima romantične balerine, bude u podeli nove postavke baleta *Silfide* koreografa Serža Stefanskog (1. jula 1970. godine u Kruševcu, 29. oktobra 1970. u Beogradu). Igrala je Vals pored Dušice Tomić, Ivanke Lukateli i samog Stefanskog u ulozi Pesnika.

Vila Proleće, *Pepeljuga*, 1963.

Odilija (Crni labud), *Labudovo jezero*, 1976.

Žizela, 1972.

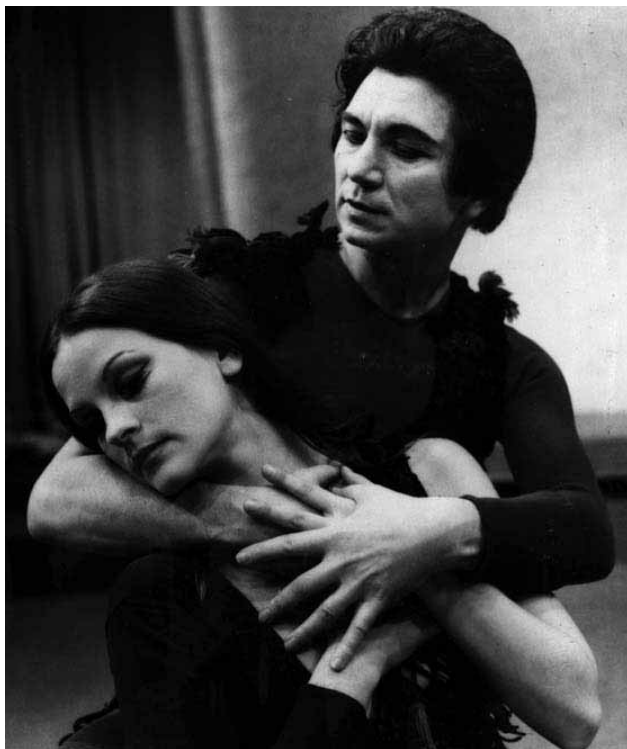
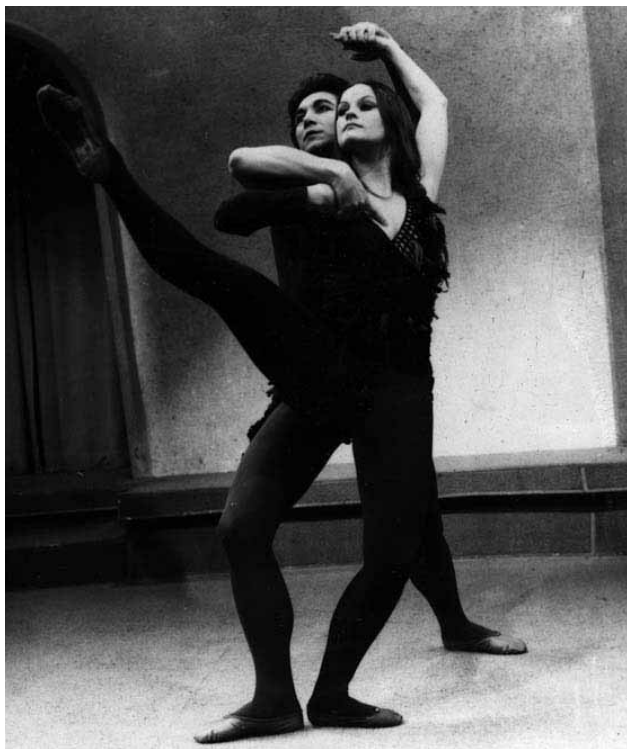
Izazov u novim koreografskim stilovima

118 | Jelena ŠANTIĆ

Legendarno ime beogradskog Baleta, veliki umetnik Dušan Trninić, kreira 1972. godine svoj koreografski prvenac *U baštama Granade*, osmislivši ga kao kamerno scenско-poetsko delo posvećeno njegovoj velikoj ljubavi – Španiji. Ne onoj divljoj, strasnoj, temperamentnoj, kako je obično doživljavamo, već onoj poetičnoj, gotovo apstraktnoj viziji, melanholičnoj, mirisnoj i setnoj, sintetizujući igru, poeziju, pesmu, klavir i gitaru. Reditelj Borislav Popović oblikuje ovaj intimni doživljaj Španije u, za to vreme, neobično interesantnu formu. Uz dramsku umetnicu Kseniju Jovanović, baršunasti mecosopran Olge Milošević, pijanistu Milana Zamurovića i gitaristu Antonija, Dušan Trninić s Jelenom Šantić tka igru kroz jednu vrelu noć, u društvu Albeniza, Rodrigeza, De Falje i Lorke. "Izabrao sam Jelenu Šantić, finu, nežnu, ženstvenu. Ona me je inspirisala da napravim predstavu s mnogo finoće i elegancije, i da se udaljim od onog izvornog, folklornog i ciganskog koje se uvek vezuje za Španiju", rekao je tada Trninić. Predstava *U baštama Granade* uživala je veliku naklonost publike, karte su bile unapred rasprodate za duži period, igrana je nekoliko godina na sceni Krug 101 Narodnog pozorišta u Beogradu i na mnogim scenama gradova Srbije i Crne Gore.

O ovoj predstavi mnogo je pisano. Kritičari su bili jednoglasni u pohvalama. Upravo u to vreme, naš cenjeni književnik Meša Selimović bio je u ulozi sedmodnevnog kritičara beogradskog kulturnog života za zagrebački list *Vjesnik u srijedu*. U tekstu "Nemam više vremena za sitnice" (28. novembra 1973) opisuje, između ostalog, svoj doživljaj ove predstave: "To savršenstvo imali su na ovoj izvanrednoj predstavi, čak i bez obzira na to što im je u pomoć pritekla poezija i muzika, baletski umjetnici Jelena Šantić i Dušan Trninić, čiji su pokreti postigli mjesečinastu mekoću, a zajednička igra savršen sklad. Igrali su španske plesove I. Albeniza, F. Tarege, J. Rodrigeza, E. Rosa, začaravajući gledalište prostudiranom igrom koja je dobila šarm spontanosti, toliko je postala izraz temperamenta i visokog znanja igrača koji su svoju umjetnost doveli do savršenstva. (...) Čovjek zaista ostaje uzbuđen ovim divnim skladom, pokrenut poezijom izrečenom na nekoliko načina (pokretom, muzikom, riječju), osvojen intimnom atmosferom igre i prostora, ushićeno uljuljkan zvukovima i stihovima; uhvaćen u čaroliju kojoj ne želi kraj..."

Ovom ulogom Jelena prvi put dotiče jedan za nju novi stil igre, budući da su do tada za nju bile rezervisane isključivo uloge klasičnog repertoara. Ona će se nakon ove predstave oprobati u modernoj igri, dramskim baletima, karakternim ulogama, ali svest da je klasika baza svih tih stilova i da u njoj još mnogo toga treba naučiti vodi je ubrzo u Moskvu na usavršavanje kod čuvenog pedagoga Marine Semjonove. Dve godine za redom, u kraćim intervalima, bila je njen učenik, vredno "otimajući" znanje od čuvenog pedagoga. Po povratku će igrati Uličnu igračicu u

U baštama Granade, s partnerom Dušanom Trninićem, 1972.

Valpurgijska noć, *Faust*, 1963.

Ciganka Rada, *Makar Čudra*, s partnerom Borivojem Mladenovićem, 1981.

jednočinom baletu *Don Kihot* u koreografskoj postavci Doris Lejn iz Finske, knjeginju Betsi u baletu *Ana Karenjina* koreografa Dimitrija Parlića, Đavolicu i Kinesku lutku u *Ščelkunčiku* koreografa Žarka Prebila, da bi bila i jedan od protagonista novog kraćeg baleta Dušana Trninića inspirisanog muzikom *Noći u španskim vrtovima* Manuela De Falje – *Las pasiones*. Trninić nastavlja da istražuje plesnu stilizaciju španskog folklora, uspešno započetu baletom *U baštama Granade*, i u svom koreografskom komadu *Las pasiones*, obojenom neoklasičnim stilom igre, Jeleni poverava ulogu suparnice dramatične Sonje Vukićević. "Tehnički besprekorna i lepršava", piše o Jeleni u svojoj kritici ove predstave Milica Zajcev ("Dalje od romantike", *Borba*, 4. oktobra 1979).

Put kojim je Jelena išla nije za nju bio lak i bezbolan. Bilo je trenutaka krize, dilema, grešaka, konflikata, gorčine. Preispitivala se često, tražeći uzroke takvim stanjima. Umela je da razume tuđe, ali i svoje greške. Ali, nikada nije odustajala. Iz svake takve bitke izlazila je zrelija i tolerantnija, "naoružana" voljom i upornošću. *Markar Čudra (Ciganska poema)* koreografa Temire Pokorni i uloga Rade u tom jednočinom baletu na muziku Petra Konjovića je jedno, po njenim rečima, gorko iskustvo, neminovno u kreativnom procesu svakog umetnika. Radost i snove da se pojavi u premijerskoj podeli predstave koju je sama inicirala srušili su neki tipično teatarski događaji i okolnosti. Pojavila se na jednoj od repriza, ne odustajući. Po njenim rečima "sigurna u sebe, ali s bolom koji ostaje posle svega".

Uteha stiže brzo. U baletu *Hofmanove priče* engleskog koreografa Pitera Darelja, koji kao gost postavlja ovu predstavu za Balet Narodnog pozorišta, Jeleni je poverena uloga kurtizane Đulijete. U Dapertutovom dekadentnom i raskalašnom salonu, ona mami Hofmana na čulno uživanje, pripremajući mu još jedno ljubavno stradanje. Tehnički besprekorno interpretirajući Đulijetu, Jelena je ovaj čin obojila svojom osobenom nijansom.

Početkom osamdesetih rumunska koreografkinja Mihaela Atanasiu postavlja u Narodnom pozorištu balet *Per Gint*, koreografsku poemu u dva dela prema istoimenoj Ibzenovoj drami. U galeriji čudnovatih likova ove predstave dominira majka Ase, otkrivajući Peru čarobni život u koji stupa, hraneći njegovu detinju maštu i snagom svoje ljubavi utičući na životnu sudbinu svoga sina. Ase je složeni lik a za Pera ona je mir, spokoj, dom, detinjstvo, ludorije... Simbol svega toga. Jelena igra Ase u drugoj premijernoj podeli s partnerom Dušanom Simićem. Kritičarka zagrebačkog *Vjesnika* Tuga Tarle–Crnogorac, nakon gostovanja ove predstave u Zagrebu, ovo delo je ocenila ne baš afirmativnim rečima, iznoseći primedbe na koreografsku mešavinu stilova i "neprimjeren glazbeni kolaž", ali je i konstatovala: "Jelena Šantić (Aze) zrela i iskusna balerina, kreirala je izvrsno veoma složen lik majke glavnog junaka" ("Neprijemljeni kolaž", *Vjesnik*, 26. juna 1982).

S ovom ulogom Jelena je 1985. godine proslavila i dvadesetogodišnjicu svog umetničkog rada. Beogradska kritika je tada zabeležila: "Dobro odigranu ulogu Šantićeva je donela prostudirano, zrelo i požrtvovano. Bila je to jedna od njenih najboljih uloga" (Mira Sujić–Vitorović, "Studiozno i zrelo", *Politika*, 14. januara 1985). Igrački i dramski već sazrela umetnica, Jelena je ulogom Ase napravila idealan izbor kojim će proslaviti dvadeset godina igre na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu. Kritičarka, Jelenin profesor i baletmajstor, Milica Jovanović, uputila joj je tada putem štam-

pe možda najlepšu čestitku i priznanje. Dobar poznavalac profesije, njenih lepih i gorkih trenutaka, Milica Jovanović pozdravila je Jelenin jubilej toplim i biranim rečima: "Biti solista baleta je za mnoge i čast, i radost, i muka stvaranja, i odgovornosti, a iznad svega mnogo, mnogo rada. Nigde više, nego baš u ovoj profesiji, ne kuca se na neka svoja zatvorena vrata. Ona se iznenada i otvaraju i kada ste blizu vrhunca umetničkog saznanja, kada ste dosegli ono neuhvatljivo – ponovo sve iz početka. Jelena Šantić je dala u tih dvadeset godina sve što je mogla — treba joj odati priznanje za upornost, za neugasle ambicije, za umetničku mladost kojom je preživljavala i neizbežna razočaranja i zablude" ("Dvadeset godina rada balerine Jelene Šantić; Radosti i muke stvaranja", *Ekspres Politika*, 13. januara 1985).

Te 1985. godine Jelena odlazi na Susret jugoslovenskih baletskih umetnika u Ljubljani, gde će se u Cankarjevom domu predstaviti koreografskom minijaturom *Dokle dopire moja ruka* Vladimira Logunova, na muziku *Mesečeve sonate* Ludviga van Betovena.

Interesovanje za moderne aspekte igre i njene tehnike vodi je u dva navrata na kraće studijske boravke u SAD, 1984. i 1992. godine.

Jelenin prostor kreativnosti seli se s baletske na dramsku scenu. Pokret, muzika i reč, jedan novi kontekst u kome igra dobija sasvim novi značaj, dakako i vizuru, izazov su za nju. To je i mogućnost da istražuje. Rediteljka Mira Erceg nudi joj ulogu Nastasje Filipovne u istoimenom komadu čiju je dramatizaciju po motivima romana Fjodora Mihailoviča Dostojevskog *Idiot* sačinio Andžej Vajda. Igračkim odlomcima, u sugestivnoj koreografiji Vladimira Logunova, Nastasja, budući da je mrtva, figurira samo u dijalozima Miškina (Predrag Ejduš) i Rogožina (Danilo Lazović). Scenski se materijalizuje kao zloduh koji ih progoni u snu i opterećuje njihovu savest na javi. "Izvrсна gluma Predraga Ejduša i uzbudljiva silina interpretacije Danila Lazovića, uz ples priviđenja koji je u svim pojavama sjajno odigrala Jelena Šantić, slijede rediteljku u oblikovanju neobično suptilne i žestoke predstave prefinjenih slika i visoko kultivirane atmosfere", piše sarajevski kritičar Darko Lukić povodom gostovanja ove predstave na 30. Festivalu jugoslovenskog teatra u Sarajevu aprila 1989. godine. Predstava je postala kulturni teatarski događaj u to vreme u Beogradu. Igrana je na velikoj sceni Narodnog pozorišta sedam godina, kao i na gostovanjima u Budimpešti i Kvebeku, da bi nakon toga bila naglo skinuta s repertoara. Jelena je otkazala svoje dalje učešće u predstavi zbog incidenta koji se dogodio pred samo dizanje zavese. Nakon prepirke, kolega Danilo Lazović, koji je bio suprotnih političkih ubeđenja od Jelene, ošamario ju je. Jelena o tome kaže: "Kao deo scenarija predvidela sam jedan krst u uglu scene, koji je zapravo i bio povod incidentu. Danilo Lazović je izjavio da je krst grozan, da mu nedostaje prečka po kojoj bi se videlo da je to pravoslavni krst i da on ne može da ostane na sceni pošto to nije hrišćanski pravoslavni krst. Ja sam mu odgovorila da je potpuno svedjedno kakav je krst, i da se on tek pre godinu dana upisao u pravoslavlje. I, dodala sam još jednu rečenicu – da li znaš da hrišćani ne ubijaju, a ubija se! Nakon toga usledio je šamar. (...) Ja, naravno, nemam ništa protiv bilo čijeg političkog opredeljenja, pa mi je tako sasvim svedjedno da li je Danilo Lazović sledbenik Vojislava Šešelja ili bilo koga drugog. Međutim, imam protiv da me neko maltretira zbog toga. Naš kolega Milan Štrlić je dugo čitao i trpeo Lazovićeve komentare koji su se svodili na činjenicu da je Štrlić Hrvat i da kao takav nema šta da traži u Narodnom pozorištu, te je na kraju i otišao. Ista je situacija i s Predragom Ejdušom, jer Lazović smatra da ni

on, kao Jevrejin, nije poželjan.”

Ovoj ružnoj i tužnoj epizodi možda nije mesto u igračkom opusu Jelene Šantić. Međutim, priči je mesto tu kao svedočanstvu o jednom vremenu bezumlja, protiv koga je Jelena bila svim svojim bićem.

Nastasja je bila poslednja igračka uloga kojom je zaokružila trideset godina traženja istine u igri, teškom putu življenja, ali i trenucima velike radosti stvaranja. “Posvetila sam se baletu”, kaže ona, “i do kraja života biću vezana za umetnost i igru. Sve ove godine tražila sam i gradila svoj umetnički identitet, prolazila kroz razne faze i krize, oduzimala i dodavala i sebi i drugima, i tek sada, u ovim zrelim umetničkim godinama, mogu da govorim o pravoj snazi koja je u meni. Ponešto je ostalo nezavršeno. Mnoge stvari sam mogla i drugačije da uradim, mnoge probleme drugačije da rešim. Zašto je bilo tako? Prvo, naš umetnički vek je kratak, tek što sazriš – već si na kraju. Zatim, nisam se uvek uklapala u neke opšte tokove, nisam uvek prihvatala opšte mišljenje. Trudila sam se da balet posmatram šire od drugih. Sigurno da zbog toga nisam odigrala neke uloge koje sam želela, ali ta stalna borba mišljenja pomogla mi je da shvatim da stalno treba da se preispitujem. Uradila sam dosta, a opet mislim – nisam. Tako je to u ljudskoj i umetničkoj prirodi. Čudna misao o tome da je put beskonačan.”

Kao i svi prvaci i solisti beogradskog Baleta, i Jelena je učestvovala u skoro svim baletskim delovima opera s repertoara beogradske Opere. Bili su to uglavnom solo nastupi u operama *Karmen*, *Aida*, *Knez Igor*, *Faust*, *Travijata*, *Madam Baterflaj*, *Manon Lesko*, *Soročinski sajam*, *Prodana nevesta*, *Ero s onoga svijeta*...

Tokom svoje karijere radila je s velikim pedagogima i koreografima iz celog sveta: O. Lepešinskom, O. Jordan, P. Darelom, A. Kumisnjikovim, M. Atanasiu...

Per Gint, s Dušanom Simićem i Zoja Begoli, 1985.

Nemiri, TV balet, koreografija Dušana Trninića, 1974.

Televizijski nastupi

Prvi televizijski nastup Jelene Šantić datira iz 1972. godine kada je za Televiziju Beograd snimila polučasovnu emisiju *Prvi korak* u režiji Arse Miloševića, u okviru istoimene serije posvećene ozbiljnoj muzici. Između ostalih numera igrala je i odlomke iz baleta *Žizela* s partnerom Radomirom Vučićem. Već sledeće godine, na srednjovekovnu srpsku muziku u aranžmanu Vojislava Simića koreograf Dušan Trninić kreira balet *Epitaf Kir Stefanu Srbinu* za Drugi program Televizije Beograd. Uspešno sjedinjene srednjovekovna muzika i moderna igra u ambijentu prirode, daju ovom projektu u kome je Jelena učestvovala posebnu poetiku. Balet je režirao Aleksandar Mandić.

Poznato delo Maksima Gorkog *Makar Čudra*, koje je inspirisalo istoimenu simfonijsku poemu Petra Konjovića, ekranizovano je 1974. godine kao igrački polučasovni koreografski komad. Baletski par Jelena Jovanović (kasnije Šantić) i Radomir Vučić s baletskim ansamblom izveli su u koreografiji Miljenka Vikića ovu poemu o ciganskoj strasti, ponosu i slobodi, iskazanim kroz nepisani zakon Cigana da ništa nije stalno, ni omeđeno vremenom, prostorom, činom. Komad je režirao Sava Mrmak, scenograf i kostimograf bio je Vladislav Lalicki a scenarista Ljiljana Krupežević. Bio je to jedan od prvih prodora kolora na naše ekrane. Ovaj balet predstavljao je Jugoslovensku radio–televiziju na Međunarodnom televizijskom festivalu u Pragu. Beogradska TV kritičarka Olga Božičković imala je u *Politici* puno primedbi na “grubi scenski realizam doveden do naturalizma izvođenjem živih pasa kao rekvizita”. Po njoj to je “ljubavna priča bez strasti, poema o slobodi bez poezije, baletska igra bez mašte i poleta”. Citiram ovo oštro kritičarsko pero da bih istakla ugao iz koga se nekada vrednovala jedna televizijska kreacija. Ovakve kritike umetnicima po pravilu ostanu u neprijatnoj uspomeni, ali su odlična lekcija za njihov dalji rad. Oni pravi to su odavno shvatili.

Za umetnike pojavljivanje na televizijskom ekranu pred ogromnim auditorijumom nekada ima veći odjek od predstave na pozorišnoj sceni. Svesna te činjenice, Jelena sedamdesetih i osamdesetih godina koristi ponude koreografa. Budući da je kamera “voli” i da s njom često sarađuje, koreograf Dušan Trninić joj poverava glavnu ulogu u polučasovnom televizijskom baletu *Nemiri* na muziku Sezara Franka. Praćena igrom trinaest igrača, Jelena interpretira nemire u životu jedne žene i njeno nesnalaženje. To je bila prva baletska kreacija na muziku orgulja kod nas. Reditelj je bio Arsa Milošević, kostimograf Ljiljana Dragović, a autor dekora Milica Stojisavljević.

Nekoliko godina kasnije, kompozitor Rastislav Kambasković komponuje kao svoj magistarski rad koreografsku simfoniju *Fluidi*. Scenarista i reditelj Petar Teslić uzima ovu muzičku materiju kao podlogu za istoimeni balet i koreografiju poverava Temiri Pokornji. U glavnim ulogama nastupaju Jelena Šantić i Borivoje Mladenović, pored ostalih istaknutih solista beogradskog Baleta.

Marija Janković | 127

*Igra kao ostvarenje
sopstvenog bića*

Nemiri, TV balet, koreografija Dušana Trninića, 1974.

Televizija Beograd je tih osamdesetih godina čestim prikazivanjem baletskih emisija širila krug ljubitelja igre, popularišući tu prelepu umetnost. U tom smislu ostala je zapamćena serija *Baletske minijature*, u kojoj je svaka od epizoda tematski, na razne koreografske načine, obrađivala jednu od igara (valcer, polka, mazurka, čardaš, flamenko) na muziku velikih kompozitora Štrausa, Šopena, Brama, Hačaturijana... Jelena je bila čest učesnik u ovom programu kroz koji su prodefilovali skoro svi prvaci, solisti i članovi ansambla beogradskog Baleta.

Snimice za televiziju i tada kultnu kolažnu predstavu *U baštama Granade*. Kao televizijski biser, spomenimo na kraju i *Mesečevu sonatu* Ludviga van Betovena snimljenu 1983. godine u režiji Milana Pece Nikolića i koreografiji Vladimira Logunova. U ovoj cis–mol sonati op. 27 br. 2, posvećenoj Đulijeti Gičardi, Betoven oseća zanos, toplinu i čežnju protkanu melanholijom. Nakon kratkog skerca (koji ovaj prvi stav spaja s poslednjim), Jelena u olujnom finalu zamahuje burnom strastvenošću i duševnim nemirom.

S vremenom Jelena će prestati da igra i da sve više za mali ekran sama radi autorske emisije iz oblasti igre. Kao po pravilu, zanima je prošlost i srpsko igračko nasleđe. Istraživačkog duha, kakva je bila, tragala je za kontinuitetom (ili pak diskontinuitetom) srpske igračke tradicije, pokušavajući da dokuči koja su to dela ili koji naši koreografi pomerali tu evolutivnu liniju. Svesna da su uticaji ruskih umetnika na razvoj srpske igračke umetnosti bili neprocenjivo blago, obradila je 1986. godine za Televiziju Beograd istoriju ruskog baleta. Nakon jedanaest godina obeležila je, 1997. godine, svojom autorskom emisijom pedeset godina od prvog izvođenja baleta *Ohridska legenda* Stevana Hristića i koreografa Margarite Froman, koja je samo na sceni Narodnog pozorišta doživela preko tri stotine izvođenja. Započela je i rad na televizijskoj seriji od osam epizoda o istoriji Baleta Narodnog pozorišta u Beogradu i snimila ceo arhivski materijal. Nažalost, ovaj dragoceni rad ostao je nedovršen; u spomen na nju realizovaće ga njeni prijatelji i kolege.

1974.

1974.

Isidora, Ašhen Ataljanc i Konstantin Kostjukov, koreografija Jelene Šantić, 1992.

*Isidora*³

Život i umetničko delovanje jedne od najkontroverznijih ali i najznačajnijih igračica XX veka Izadore Dankan inspirisali su mnoge književnike, slikare, filmske i pozorišne reditelje, koreografe. Svi su oni pokušavali da objasne fenomen Dankan kao mit i stvarnost s početka XX veka. Jelena takođe nije odolela da ne istražuje suštinu ove čudesne ličnosti burnog i tragičnog života, koja je ostavila neosporni trag u modernoj i klasičnoj igri. Kao avangardna pojava u istoriji plesne umetnosti prošlog veka, Izadora je, po rečima Jelene Šantić, "individualizirala suštinu igre, što je do tada bilo nezamislivo". Ženski princip ugroženosti, hrabri sukob s vremenom, i najvažnije – uvek pobeđa igre, polazišta su na kojima je Jelena gradila ovu predstavu.

Godinu dana Jelena je prikupljala materijal iz celog sveta, pripremajući se za predstavu *Isidora*, za koju je napisala libreto i uradila režiju, okupivši kvalitetnu ekipu saradnika. Muziku je napisala Ivana Stefanović, odlučivši se za postmodernističku slobodu, s obzirom na to da nije imala stilskih ograničenja u libretu. Kostime je kreirala Angelina Atlagić, a scenu Bojana Ristić. Uloga Izadore poverena je tada najmlađoj prvakinja beogradskog Baleta Ašhen Ataljanc, dok je Konstantin Kostjukov, takođe prvak, igrao tri muška lika iz Izadorinog života – Gordona Krega, Parisa Singera i Sergeja Jesenjina. Pored solistkinje beogradskog Baleta Maje Kovačević u ulozi Boginje Izide, učestvovali su i ostali baletski solisti ove kuće, kao i učenici Baletske škole "Lujko Davičo". Jelena nije želela, po sopstvenoj izjavi, da pravi dram-balet, već da izdvoji sekvence iz životnog puta umetnice koja je igrom pobeđivala tragične trenutke svoje sudbine.

Budući da je fragmentarnost u predstavama volela i kao autor i kao gledalac, u svom koreografskom celovečernjem prvcu koristila je prednosti ovog pristupa, podelivši ceo materijal na jedanaest slika. Izadora prolazi kroz svet dekadentnih ličnosti s kraja XIX veka, izmešanih s himerama, međuzama, ženama Alfonsa Muhe, sfingama... Usamljena među svim tim ljudima koje i ne primećuje, okreće se prirodi, šumovima vode, lišća i vetra, i u toj muzici ispituje pokrete svoga tela. Iz tog sleda pokreta niče igra kojoj se dive uglavnom pripadnici građanske klase. Za vreme nekoliko poseta Rusiji sudara se s klasičnom akademskom igrom, čiju estetiku odbacuje, simbolično bežeći od četiri bela labuda. Snažno naglašenom vlašću Erosa, Jelena želi da Izadoru objasni kao biće koje vode emocije i strast. Okružena je muškim obožavaocima, među kojima je i egocentrični genije modernog teatra Gordon Kreg. Ljubav, strast, dete s njim. Idila utroje, ali njegova hladnoća je osvešćuje i ona sama beži u igru. Ni male učenice iz njene škole, u grčkim tunikama, ne ispunjavaju taj ogromni prazni prostor u njenoj duši. Osipaju se, i ona opet ostaje sama. Potom je, već s dvoje

Marija Janković | 133

*Igra kao ostvarenje
sopstvenog bića*

³ Naziv baleta je *Isidora*, ali je kasnije šire prihvaćen izvorni oblik imena – Izadora.

dece, u novoj ljubavnoj vezi s industrijalcem Parisom Singerom. Vreme staje. Kratko uživanje, međutim, napušta da bi igrala, i samo igrala. Krici dece oglašavaju njihovu pogibiju. Iz te tragedije rađa se igra kojom Izadora pobeđuje udarce svoje sudbine.

Likovi iz baleta trupe Sergeja Djagiljeva neminovno prolaze kroz njen život, istrgnuti iz baleta *Spectre de la Rose*, *Žar-ptica*, *Petruška*, *Popodne jednog fauna*, *Šeherezada*, *Parada*... Izadora koketira čak i s Nižinskim, uprkos bombama i sirenama rata. Likovi Djagiljeva odlaze, a ona ostaje zasuta cvećem građanskog sveta tog vremena. U trenutku se zaledi u sopstvenoj slavi. Zatim, revolucionarna Rusija, na muziku *Internationale* igra sa crvenom zastavom. Grubi i divlji Jesenjin i strast s njim. Bežanja i ponovni susreti, tragičan Jesenjinov kraj. Ponovo je sama. Blazirana, troma, dovoljna sama sebi, pretvara se u kip koji nose pod staklenim zvonom. Pod njom, simbolično, kao tunel protiče vreme i s njim Marta Grejam, Jos, Balanšin, Limon, Ašton, Robins, Kaningam, Bežar, Nikolaj, Bauš... Svako ima drugačiji odnos prema Izadori. Ona se okreće kao naivna porculanska figura, dok svet oko nje slavi Novi vek.

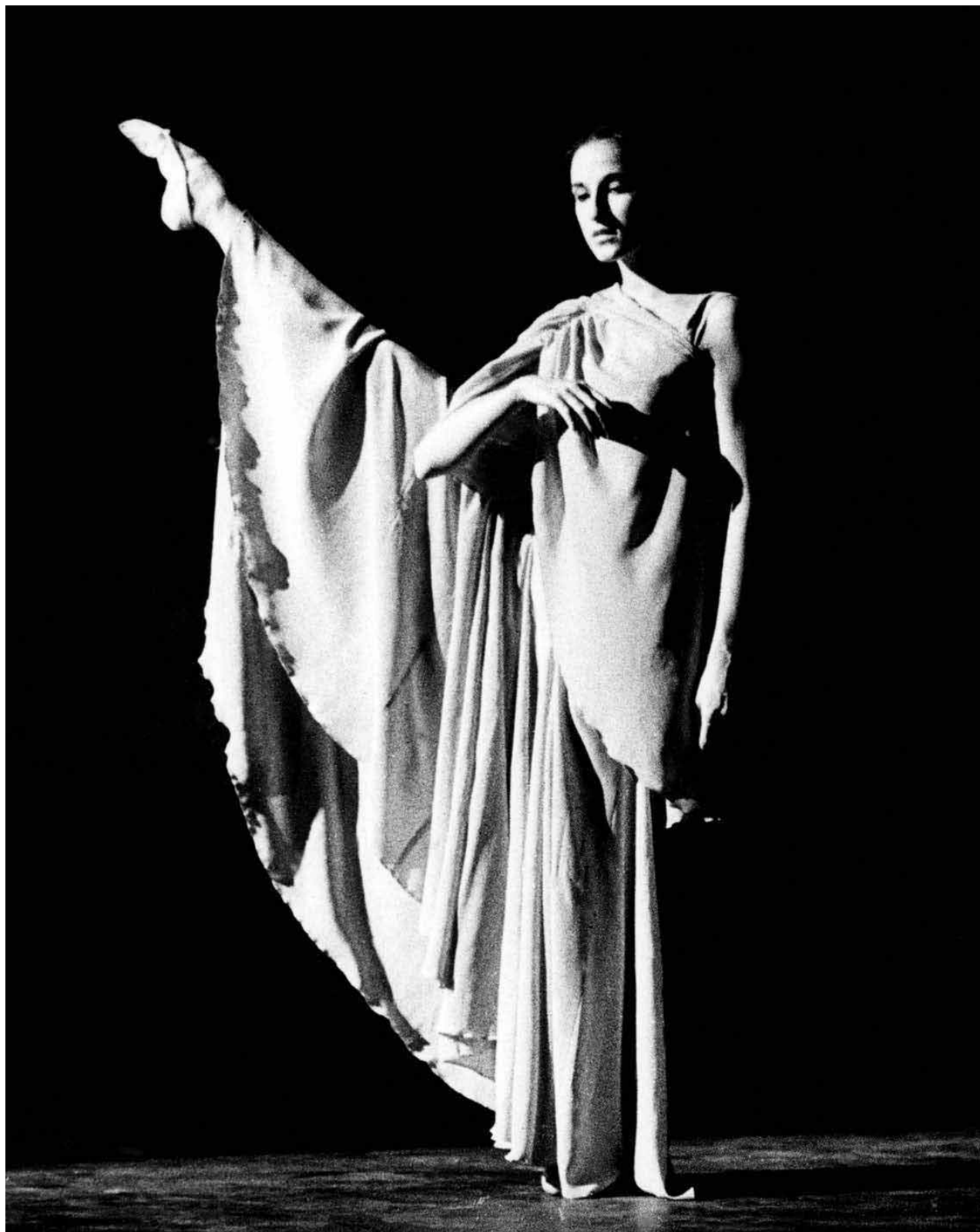
“Isidora otelovljuje balet posebnog koreografskog i telesnog pisma, vraća nas u užareno podzemlje naših uspomena, vo vremena ona, jednog davno minulog praromantizma u kome je vladalo visoko gospodstvo plesa pod budnim okom egipatske boginje Izide (nije li slučajno ime Isidore magijski izvedeno iz imena egipatske boginje Izis?). Tako ova baletska predstava iz rituala koji u sebi uvek nosi individualno i prolazno evoluiru u završnom ‘tangu smrti’ u nezaboravni estetski simposion, u svojevrsnu ceremoniju u kojoj se otelotvoruje sveopšte ljudsko i nadvreme. Jelena Šantić nas svojim promišljanjem igre vraća koliko životu, toliko i mitu”, piše pesnik Dragan Jovanović Danilov u svom doživljaju predstave (“Mehanika erotike”, *Vreme*, 19. oktobra 1992).

“A kako su tamne dubine naše duše (arhetip oca), s talogom vremena, sklonе da progutaju mnogo običnosti i pretvore ih u tajnu, mit, kult, *Isidora* postaje za

Jelenu Šantić inspiracija, izazov stvaranja. 'Božanstvana', 'Sveta Isidora', predstavlja se sveštenicom božice Izide, a autor je penje na njen pijedestal, oltar. Dobra režija, što baletu inače najčešće nedostaje, ovoga puta u Isidori postaje glavni govor predstave, i njeno rešenje kao stvarni plod invencije Jelene Šantić. Izdvajamo scene iz života trupe Djagiljev, kao i završnu scenu smrti Isidore, ugušene belim šalom, čiji se dugački krajevi simbolično podižu u vis, u nebo, a ovozemaljska, smrtna Isidora ujediniuje u večnosti s darovima Izide. Koreografija je, za J. Šantić, svojevrsna raskrsnica puteva igre, trendova, koreografskih stilova, škola, svih koji čine živu umetnost igre, koju ona fokusira, i sklapa u novu celinu" (Irena Krešić, Hronika 29. Bitefa; "Emotivni doživljaj pokreta", *Politika*, 28. septembra 1992).

Saradnja Jelene Šantić s kompozitorkom Ivanom Stefanović učinila je da balet *Isidora* postane po rečima kritičarke Ane Kotevske "istovremeno koreografski esej o umetnosti igre i autonomna muzička igra o funkciji muzike u teatru uopšte. Imajući iza sebe veliko iskustvo upravo u radu sa scenskim i radiofonskim zvukom, Ivana Stefanović je uspela da polje praktično neograničene slobode disciplinuje sredstvima scenske i radiofonske muzike među kojima su stroga selektivnost, pretaпанje zvučnih planova, tehnike montaže i kolaža. Osećajući se lagodno u postmodernoj klimi koja daje legitimitet postupku citatnosti, Ivana Stefanović nije odustala od svog prepoznatljivog, razvijenog muzičkog rukopisa koji pripada onoj intimističkoj liniji beogradske škole kompozitora. Upravo taj lični rukopis išao je u susret tragiizmu Isidore Dankan" ("Muzička strana baleta; Autonomno zdanje", *Politika*, 6. oktobra 1992).

Balet *Isidora* izveden je 25. septembra 1992. godine u Ateljeu 212 u okviru Bitefa pod embargom, kako se te godine zvao ovaj poznati internacionalni festival. Autori ovoga baleta dobili su nagradu Skupštine grada Beograda u oblasti scenско-muzičkih dela. Balet više nikada nije prikazan. Ostala je misterija – zašto?

Isidora, Ašhen Ataljanc, koreografija Jelene Šantić, 1992.

ESTETIČKA IZOŠTRAVANJA U KRITIČARSKOM RADU

Lepota se uči od prvih koraka

“Svestrano osposobljeni igrači postaju samo ako su edukovani u školi koja ima dobar sistem, profesore koji poseduju ogromno znanje i gde je valorizacija kvaliteta – zakon”. Uverena u ovo svoje shvatanje i kategorički branilac ove svoje teze, Jelena Šantić već svoje prve kritičarske tekstove krajem osamdesetih godina posvećuje školi i obrazovanju mladih igrača. Ko su kod nas baletski stručnjaci, kakva im je radna biografija, kakvi su im učenici? – to su pitanja koja javno postavlja u svom prvom diskursu u listu *Mladost* (br.11, 10–23. februara 1986).

“Da bi se pripremio kvalitetan igrački kadar, potrebni su odlični pedagozi i stroga selekcija učenika. Samo provereno sposobni i talentovani imaju prava da se bave ovom teškom profesijom. Ostalo je diletantizam. Baletski pedagozi, kazuje i nekadašnje naše i svetsko iskustvo, razvijaju se iz redova igrača velikog profesionalnog znanja. Jer, dugogodišnji profesionalni rad s različitim pedagozima i koreografima, i scenska igra, nezamenljiv su faktor razvoja. Metodologijom klasičnog baleta sistematizuje se to znanje i mogućnost njegovog prenošenja na mlađe generacije. U SSSR–u, Engleskoj, Francuskoj i Americi postoje najviše škole i kursevi za spremanje pedagoškog kadra, ali uvek uz obaveznu pozorišnu praksu. Sofija Golovkina, Klod Besi, Merl Park – direktorke baletskih škola u Moskvi, Parizu i Londonu – čuvene su prvačkinje matičnih baletskih kuća Boljšog baleta, Pariske opere, Rojal baleta. One su, osim toga, i dokaz da škole i pozorišta moraju da budu zajedno.”

Kritikujući princip kvantiteta na štetu kvaliteta u našem baletskom obrazovanju, Jelena Šantić dovodi u pitanje sveukupnu politiku jedine baletske škole u Srbiji:

“Da li je Baletskoj školi ‘Lujo Davičo’ potrebno samo da se ispuni i prepuni broj učenika, sposobnih i nesposobnih za baletsku profesiju, pa i bolesnih? Da li je isto učiti talentovanog i potpuno psihofizički nesposobnog učenika? Balet je, po svojim strogim kanonima, napravljen samo za sposobne. Na profesorima je da svoje učenike nauče tim pravilima. Da li u Baletskoj školi ‘Lujo Davičo’ profesori postoje samo plata svojih radi? Jer, kako inače protumačiti činjenicu da iz ove škole dolaze nedoučeni igrači koje baletski ansambli moraju da zapošljavaju da bi popunili svoje redove.”

Jelena će u dužem periodu pratiti rad Baletske škole, ukazujući u svojim kritikama na neznanje, nedoučenost mladih igrača, osrednjost, hiperprodukciju nekvalitetnih učenika, nepreciznost akademskog izvođenja, nepoštovanje stila i izostanak lepote i zadovoljstva igranja. Viziju o osvešćenom, inteligentnom i kreativnom igraču današnjeg vremena branila je do kraja života.

Budućem visokom školstvu i obrazovanju baletskih umetnika posvetila je poslednju deceniju života. Analizirala je ogroman broj institucija tog profila iz celog

Marija Janković | 137

*Igra kao ostvarenje
sopstvenog bića*

sveta tražeći formu koja nama odgovara. Nekoliko puta izlagala je na Konferencijama Evropske lige instituta umetnosti (ELIA), čiji je bila član, svoje mišljenje o obrazovanju, posebno visokom, baletskih umetnika nekadašnje Jugoslavije. Na jednoj od tih sesija, u Budimpešti 1991. godine, neposredno nakon početka krvavih sukoba između naroda Jugoslavije, njeno izlaganje o školstvu pretvorilo se u apel duboko osveščene i humane ličnosti. Izlaganje počinje rečima: "U ovom trenutku mi je teško da govorim o visokom školstvu i obrazovanju baletskih umetnika u Jugoslaviji, kada je u mojoj zemlji pravi rat. Bezumlje je zavladao i svakodnevno ginu deca, žene, stari, mladi. Moje kolege oblače uniforme, pucaju jedni na druge. Mnogi se od straha od bombardovanja kriju, ili su se krili po skloništima. Drugi beže iz jednog kraja Jugoslavije u drugi. Iako je Beograd u ovom trenutku pošteđen razaranja, ja duboko saosećam s narodom i kolegama koji žive u panici. Ponižavajuće situacije su na sve strane. Vreme u Jugoslaviji je stalo, skazaljke sata se vraćaju nazad. Prostor jedne multinacionalne i jedne multikulturne sredine pretvara se u pakao. Filozof Derida piše o toleranciji i različitosti kao o bogatstvu naše civilizacije, a mi u Jugoslaviji zbog različitosti mišljenja prisustvujemo ratničkim igrama i koreografijama smrti."

Nakon ovih alarmanantnih reči uvoda, Jelena izlaže stanje u jugoslovenskom igračkom obrazovanju, navodeći da na našem prostoru ne postoji visoko školsko obrazovanje za baletske igrače, analizira istorijske periode u kojima je igra manje ili više imala bolji status u društvu, predlaže načine za prevazilaženje ovog stanja i izlaganje završava rečima: "Ali, šta reći kada novac ide na oružje, kada je mržnja zauzela mesto plemenitoj strani kulture. Kraj XX veka, kraj milenijuma je kraj velikih ideologija, a mi u Jugoslaviji, umesto demokratije nastavljamo krvavi tok istorije. Ja znam da moj krik nije dovoljan za gluve republičke lidere i generale koji decu šalju u smrt, ali moja etika, kao i uvek, polazi od osnovnog humanističkog načela – prava na život, različitost i slobodno mišljenje. Moći igre, tako velike u današnjem svetu umetnosti, za nas u Jugoslaviji predstavljaju možda svetliju budućnost" (iz rukopisa izlaganja Jelene Šantić na Konferenciji Evropske lige instituta umetnosti ELIA u Budimpešti 1991. godine).

Afirmacija progresivnih pomaka

Marija Janković | 139

*Igra kao ostvarenje
sopstvenog bića*

Kao kritičar, Jelena je saradivala sa skoro svim beogradskim dnevnim i nedeljnim listovima, u stručnim časopisima i periodici (*Politika, Politika Ekspres, NIN, Naša Borba, Vreme, Teatron, Orchestra*). Posebno se bavila alternativnom igračkom scenom i novim pomacima u estetici igre. Oštro je u svojim kritikama osuđivala nedoslednost u konceptu, besmislenost i nemaštovitost u igračkim komadima na beogradskoj sceni, posebno preglumljavanje u igri licem, a ne telom.

“Posle dvadeset godina od premijere *Labudovog jezera* u koreografiji Dimitrija Parlića, možemo konstatovati da nedostaju delovi dekora i kostima koji su davali barokno–apokaliptičnu viziju. Svetlo ne donosi potrebnu atmosferu. Scene koje povezuju radnju su takođe redukovane. Smanjeni broj igrača i statista u pojedinim delovima izaziva utisak praznine. Muški i ženski deo baletskog ansambla, bez minimuma samodiscipline i znanja, više se ne uklapa uspešno u klasične tokove baleta. Magičnosti stvarnog i nestvarnog – nema” (izvod iz kritike: “*Labudovo jezero* u izvođenju beogradskog Baleta; Bez magičnosti”, *Politika Ekspres*, 20. oktobra 1990).

Još oštrije se usremljuje na *Pacolovca* koreografa Slavka Pervana, balet izveden u Bitef teatru 1990. godine:

“Izbor koreografskog jezika predstave je pogrešan. Klasični baletski elementi, upotrebljeni sa šematizovanom komikom, potpuno su ubili svaku misao i dramatiku. Duhovite maske dvojnih ličnosti nisu bile ni funkcionalne, ni koreografski osmišljene. Umesto apokalipse i katarze, dobili smo loše ilustrovano pozorište. (...) Pamfletski i licemerno zvuči kraj predstave kada uz zvuke nacističkog, staljinističkog i posmrtnog marša prosjak, između krsta i petokrake, ćutke pruža ruke gledaocima. Bez dobrog ukusa je ako autori nisu svesni svojih biografija” (“Premijera *Pacolovca* u Bitef teatru; Bez dobrog ukusa”, *Politika Ekspres*, 1. decembra 1990).

Ni strani umetnici nisu bili pošteđeni Jeleninog oštrog pera:

“Balet *Frančeska da Rimini* P. I. Čajkovskog u koreografiji Valerija Kovtuna nije se iskazao kao delo većeg estetičkog pomaka. Nedostatak savremene dramaturgije i leksike oduzeo je dramatičnost Danteovog *Pakla*, a glavne ličnosti ljubavnog trougla imale su naivnu razvojnu liniju” (“Gostovanje Kijevskog teatra klasičnog baleta u Sava centru; Izazovi klasike”, *Politika Ekspres*, 6. decembra 1990).

Ni za ekscentričnu predstavu *Mrdanje – Carpe Diem* koreografa Aleksandra Izrailovskog Jelena nema afirmativan stav:

“Koreograf i reditelj Aleksandar Izrailovski i ovog puta se bavi međuforma-
ma. Estetika ružnog je davno prihvaćen izraz, kao i neminovno raskrinkavanje nasilja
ideala lepog. Međutim, Izrailovski se ne bavi na nivou znaka, već decidirano do egzi-
bicionizma koristi naturalističke, animalističke gestove, neartikulisane glasove, po-
krete. I tako smo dobili predstavu bez prave snage i ekstatičnosti. Na pravi način nije
iskorišćena ni čuvena rečenica pesnika Horacija – *Carpe diem* (Iskoristi današnji dan,
a najmanje veruj u sledeći). (...) U ovoj predstavi se susreću mnoga umetnička pitan-
ja: Koje su granice umetničke slobode? Da li je baš sve dozvoljeno? Kako u takvoj he-
terogenosti prepoznati umetnost? U predstavi *Mrdanje – Carpe Diem* nismo je ni naš-
li ni doživeli (*“Mrdanje – Carpe Diem*, balet Aleksandra Izrailovskog; Čedna nagost”,
Politika Ekspres, 26. oktobra 1991).

Čini se da je Jelena Šantić kao kritičar najviše zaoštravala svoj stav onda ka-
da je bila u pitanju akademska, klasična igra. Tako o novoj verziji *Labudovog jezera* ko-
reografa iz Holandije Andrea Simona, igranoj 1995. godine, u svojoj analitičnoj kri-
tici između ostalog piše:

“Andre Simon se zapleo u svojim željama jer nema dovoljno znanja za resta-
uraciju, pogotovo u kompilaciji sa svojim inovatorstvom. Dobili smo jedno nekohe-
rentno *Labudovo jezero*” (*“Vašarište igrača”*, *Vreme*, 22. maja 1995).

Svaki pomak u konceptualnom smislu, načinu razmišljanja, koreografskoj
doslednosti i mašti brižno je beležila u svojim kritikama, da bi se odredila prema
onome što je po njenom mišljenju dobro i progresivno. O baletu *Jelisaveta* u koreo-
grafiji Lidije Pilipenko, obnovljenom na sceni Narodnog pozorišta četiri godine na-
kon premijere, piše:

“Ovo je sada jedino domaće delo na našoj baletskoj sceni. Zato je sreća što
je obnovljena predstava delovala isto tako snažno kao na premijeri, zahvaljujući pre
svega dobrim ulogama, a i prepoznatljivosti plemenskih borbi” (*“Obnova baleta Je-
lisaveta u beogradskom Narodnom pozorištu; Bez kiča emocija”*, *Politika Ekspres*, 22.
decembra 1990).

Među retkim afirmativnim kritikama iz njenog pera nalazi se i jedna iz koje
se vidi ogromno zadovoljstvo i sreća što se takve predstave uopšte nekad dogode. To
je viđenje baleta *Derviš i smrt* na muziku Vojina Komadine, u koreografiji Dragutina
Boldina i izvođenju Sarajevskog baleta. Elaborirajući ogromni iskustveni potencijal
sarajevskih umetnika i njihov pokušaj da iz svog istorijski bogatog podneblja sintezom
mita, muzike i koreografije stvore autentičan jezik, Jelena, između ostalog, kaže:

“Ako je roman pružio suštastvenost egzistencijalnog pitanja Nurudina, ovaj
balet je pokušao da odgovori na instinkt života koji prevladava telesnost. Koreograf
Dragutin Boldin kroz pokret je artikulisao tu misao i bio na pravom putu kada je re-
šavao scene ritualnim teatrom. I kada je našao pravi znak, komunikacija sa Selimo-
vićevim junacima je uspostavljena. Prepoznaju se njihovi arhetipovi. Muzička struk-
tura V. Komadine nije, međutim, uvek dozvoljavala da se ulazi u ovako raščišćenu
formu koja je bliža savremenom teatru. Ipak, sa mnogo unutrašnje energije – ritmi-
zirane sekvence, mistično predosećanje smrti – muzika je bila podrška ovoj snažnoj te-

mi. (...) Snaga kolektivne svesti i igre doprinele su da *Derviš i smrt* postane reprezentativno delo Sarajevskog baleta" ("Četiri decenije Sarajevskog baleta; Uspeo Derviš", *Politika Ekspres*, 28. decembra 1990).

Prve alternativne pokušaje pomagala je svom snagom, i kao kritičar, i kao umetnik, verujući da je to pravi korak s vremenom. Savremeni stil i estetika u igri morali su, po njenom mišljenju, dublje da se pozicioniraju kod nas. Istraživanja i novi koncept prepoznavala je već u nagoveštaju. Tako o prvoj koreodramskoj formi na sceni Bitef teatra, predstavi *Dom Bernarde Albe* Dejana Pajovića, kaže:

"Modernost dramatizacije je u očišćenju strukturi, tako da se izbegla svaka suvišna naracija. I tu je autor našao pravi jezik predstave. Bliži igri nego baletu, ovaj sistem znakova proizašao je iz individualnog igračkog habitusa. Znakovi šake, noge, ruke ili celog tela svedeni su na ono najnužnije, da iskažu trenutak ljudskog. Sredstva nisu velika, ali su prava. Dosledan u novom ekspresionizmu, Pajović gradi kompozicije ne samo funkcionalne, već impresivne, pune atmosfere, koje iskazuju sublimiranu energiju i čežnju ka svim mladalačkim snovima" (bez bližih podataka, iz arhive Jelene Šantić).

Još jedna izvanredna kritika svedoči o Jeleninom estetičkom i stilskom opredeljenju. Napisana je povodom gostovanja Subotičkog pozorišta na sceni Studentskog kulturnog centra u Beogradu, s koreodramom *Nojeva barka* koreografa Nade Kokotović. S puno komplimenata za intelektualni koncept, odsustvo ispraznog estetiziranja, postmoderni pristup delu, Kokotovićkinu sposobnost anticipacije, Jelena zaključuje:

"Ovaj depresivno ekstatički svet, potisnute agresije i samouništenja, umire da bi počeo svoj novi—stari život, na istom, ukletom brodu. To je u stvari jugoslovenski brod u egzistencijalnom kolapsu. Ova suštinska pitanja postavlja Nada Kokotović i pokušava da na njih odgovori na duboko human način. Na kraju predstave *Sokrat* (Ljuba Tadić) postavlja etičko pitanje: A na šta mi imamo pravo danas? Na sve ili ništa!", dodaje autorka kritike (1991. godine, ostali podaci nepoznati, iz arhive Jelene Šantić).

Ovaj izbor Jeleninih kritičarskih tekstova završavamo insertom iz njenog viđenja Vandekejbosovog koreografskog komada *Uvek iste laži* prikazanog na 25. Bitefu:

"U opštem okviru predstave, u kome se nagoveštava esencijalno ljudsko bitisanje, od pokreta do čuđenja, ljubavi, agresije, apsurd, koreograf se služi elementima igre ali i predmetima svakodnevne upotrebe. Velika dinamika igre, neobične pauze, energija koja telu daje stalno pulsiranje, sve ide do poništenja individualnog, što daje čudesan dijapazon unutar same teatarske igre. Bez psihologiziranja, koreograf koristi element padanja (a znamo da ga se čovek najviše boji!) kao virtuosno—akrobatsku veštinu, koja u kompoziciji i koreografiji dobija umetničku konotaciju. On ne stilizuje pokret, ne ide na simboličke vrednosti, nema lažno—emotivnih imitativnih situacija. Insistiranjem na svakodnevnom elementima dobija se apstraktnost pokreta koja i sama postaje materijal. Ima i distance i ironije" ("25. Bitef; *Uvek iste laži*, V. Vandekejbos iz Brisela, Kraj kojeg nema, *Politika Ekspres*, 28. septembra 1991).

Teorijski diskursi

142 | Jelena ŠANTIĆ

Obiman je teoretičarski rad Jelene Šantić u domenu igre. Mogao bi da ispuni celu knjigu. Po prirodi znatiželjna, istraživač po vokaciji, ona je kao teoretičar po pravilu originalna, provokativna, pronicljiva i spremna na sukob mišljenja.

Bavila se sveukupnim koreografskim i stilskim evolutivnim putem Baleta Narodnog pozorišta, posebno u međuratnom periodu (1923–1941). Veliki značaj posvetila je pitanjima modernizma u toj istorijski veoma važnoj etapi razvoja našeg baleta. Pratila je nit tragalačkog duha u kreacijama naših koreografa i uticaje koji su iz Evrope zahvatali ove prostore. Prva je pokušala da, na osnovu muzičkog materijala i pisanih indikacija u notama, rekonstruiše koreografski materijal sinkretičke predstave iz 1923. godine *Sobareva metla* Miloja Milojevića, koja se smatra jedinom nadrealističkom formom u našoj istoriji igre. Pisala je o kontinuitetu i diskontinuitetu u igrama Balkana, o inkorporiranju folklornih elemenata u koreografijama domaćih kompozitora.

Istražila je poetiku pokreta i intuiciju u igri jednog od najvećih igrača Jugoslavije – Dušana Trninića. Iz tog rada za Srpsku akademiju nauka i umetnosti proizišla je njena kasnija knjiga. I, na kraju, pokušala je da istraži instrumentalizaciju tela kroz istoriju i njegovu manipulaciju u raznim ideologijama. Tako je sublimirala dva polja svog angažovanja – umetnički i mirotvorački.

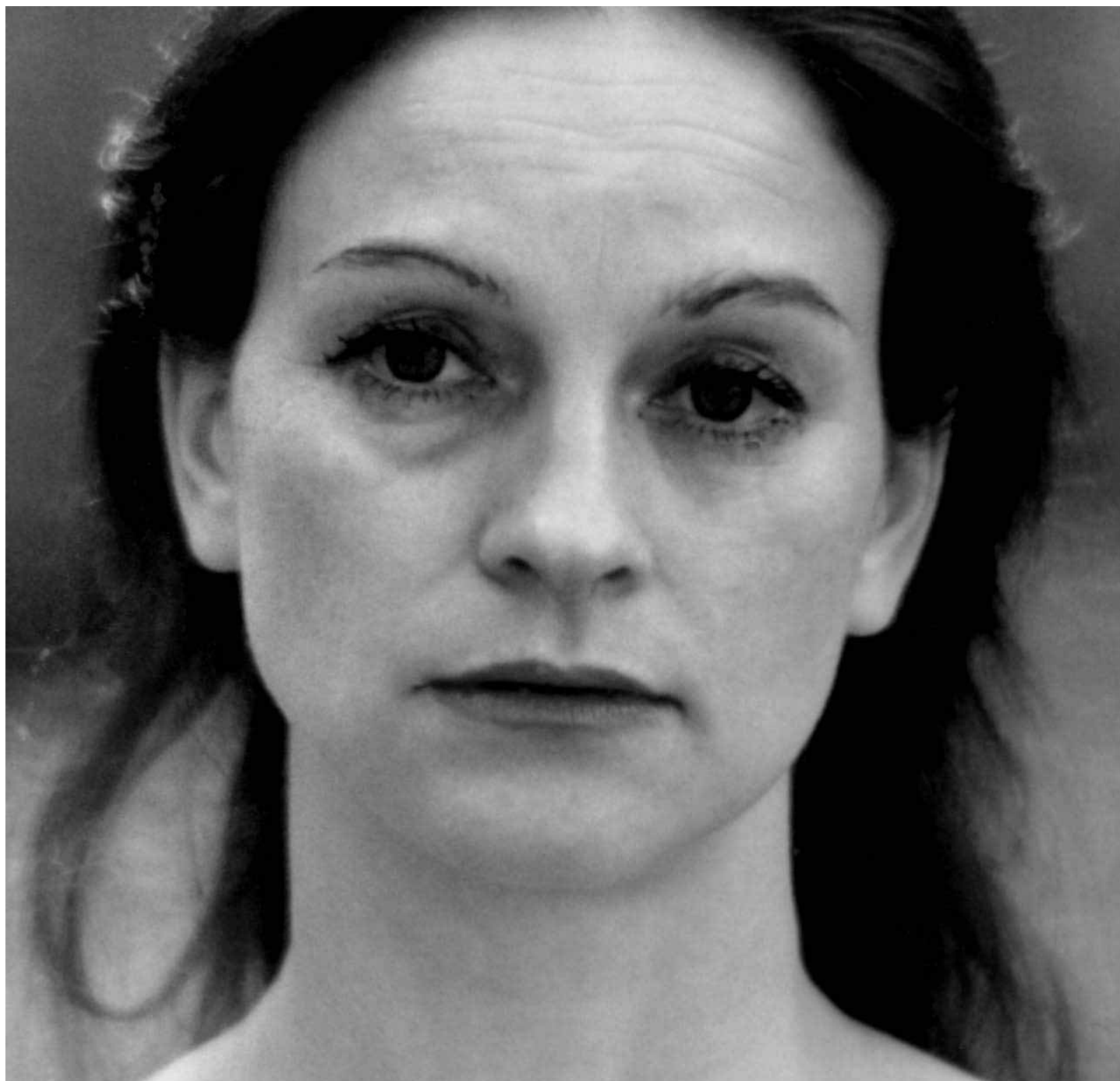
* * *

Marija Janković | 143

*Igra kao ostvarenje
sopstvenog bića*

Jelena je pripadala generaciji beogradskih igrača koje su odnegovali vrsni domaći i strani pedagozi i koreografi. Umela je da tu privilegiju dobro iskoristi, upijajući znanje i stil u klasičnom repertoaru koji je najviše i igrala. U zrelijem periodu svoje karijere težila je ka avangardnosti, imajući više mogućnosti za to kao koreograf i autor scenskog pokreta u dramskim predstavama, nego kao igračica. Zato je, uskraćena u savremenijem stilu igre (problem njene i kasnijih generacija), svesrdno pomagala mlade beogradske koreografe koji su se radali u vreme njenog odlaska sa scene. Grčevito je nastojala da sledeće generacije mladih igrača i koreografa stignu do evropskih centara. Jelena Šantić se borila protiv svake ksenofobije – pa i ksenofobije u umetnosti igre!

Bila je čovek koji stalno gleda napred, ali je umela i da se na najbolji način osvrne unazad, na našu igračku baštinu, i u njoj svojim istraživačkim okom pronade bisere igre i podari ih našoj kulturnoj javnosti. Često je to istraživanje pratila istinska naučna misao, iskazivala ju je kroz različite medije, ostavila zapis o tome, dragocen za one koji će nastaviti tamo gde je ona stala.

Oko 1980.

Mirta iz mesečevog zraka

Milica Zajcev

Svoju umetničku ispovest kazivala mi je tog tmurnog dana, tačnije 5. decembra 1995. godine, moja koleginica (tako me je uvek i sama oslovljavala) Jelena Šantić – mirno, probranim rečima iza kojih je, ipak, buktala njena dinamična ličnost:

Za balet sam se opredelila veoma rano, jer je i moja tetka bila balerina, a rasla sam u kući gde se mnogo govorilo o umetnosti. Imali smo mnogo lepih i vrednih umetničkih slika, koje je naročito voleo moj otac. Mama, Ruskinja, nosila je mnoga sećanja na umetničke događaje iz svoje rodne zemlje, a bilo je i mnogo fotografija moje tetke Irine Lukašević, poznate filmske glumice, koja je igrala u Italiji u trupi Ije Ruskaje.

Kada sam pošla u treći razred osnovne škole, otac me je odveo kod Smiljane Mandukić koja je bila njegova bliska prijateljica još pre Drugog svetskog rata. Tako sam počela da učim balet u Gradskoj baletskoj školi kod Bajlonijeve pijace. Na časove kod Smiljane Mandukić odlazila sam sva srećna, ali je ona pozvala tatu i posavetovala da pređem u Srednju baletsku školu "Lujo Davičo". Otišla sam da se prijavim u tu školu, koja je tada bila u ulici Proleterskih brigada, ali su mi rekli da ne primaju decu koja nisu završila četvrti razred osnovne škole, a ja sam tek bila završila treći razred. To je bilo 1954. godine. Pošto sam oduvek želela da igram, bila sam uporna; rekla sam da neću izaći iz škole ako me ne puste da polažem prijemni ispit. Niko nije mogao od toga da me odvрати pa su me pustili da polažem taj, za moj dalji život, veoma važan ispit. Primljena sam i postala jedna od najmlađih učenica. Upornost se isplatila. Moji roditelji su se s tim slagali i veoma me podržavali. Moju sestru Irinu i mene su vaspitavali tako da same možemo da biramo svoje profesije, odnosno da idemo onim putem kojim mi osećamo da treba da idemo.

Ko su bili vaši baletski pedagozi?

Prvi pedagog je bila Smiljana Mandukić, a moja prva nastavnica u Srednjoj baletskoj školi Sonja Lankau. Ona je bila učenica Jelene Poljakove, a bila je rusko–poljskog porekla. Imam i fotografije sa školskih koncerata, koje smo izvodili tokom prve dve godine mog školovanja kod Sonje Lankau. Rad s njom bio mi je vrlo značajan, jer je to bila veoma prefinjena osoba, koja je poznavala ne samo strukturu već i lepotu umetničke igre. A ja sam i u tim mladim danima bila svesna da imam i nekih nedostataka, ali sam ih svojom silnom upornošću i voljom prevazilazila. Sonja Lankau je znala to da oseti, da mi pomogne, da me nauči i da u početniku probudi želju za igrom koja teži nekoj sopstvenoj suštini. Nažalost, ona je ubrzo otišla u Dubrovnik, da tamo živi, a ja sam prešla u klasu Tilke Jezeršek, odnosno Olge Jakovljević koja me je izvela do diplomskog ispita.

Učenje u baletskoj školi ostalo je u mom sećanju povezano sa saznanjem da stalno moraš da napreduješ, da učiš, da razmišljaš o tome kako se igra, kao i sa buđenjem želje da pratim šta se u baletskom svetu događa. O tome svedoče moje sveske u koje sam lepila isečke o baletskoj umetnosti do kojih sam tada mogla doći. Bila sam uvek veoma radoznala.

Kakva su bila vaša tadašnja razmišljanja o umetničkoj igri?

Kako sam, učeći u baletskoj školi, polako sazrevala, nametala su mi se mnoga pitanja o suštini igre, a nisam imala knjiga iz kojih bih to mogla da saznam. Nisam, naime, samo instinktivno volela da igram, nego sam želela da naučim što više o baletu i o tome zašto ga toliko volim i želim njime da se bavim. Kada sam imala četrnaest godina, u jednu od tih mojih svezaka sam zapisala da smatram da je igra “vizuelno doživljavanje muzike”. To je bilo moje prvo ozbiljnije razmišljanje o suštini umetničke igre.

Ko su bili vaši umetnički uzori?

U starijim razredima baletske škole nisam propustrila nijednu baletsku predstavu. Beskrajno sam se divila Jovanki Bjegojević, Duški Sifnios, Dušanu Trniniću i Stevanu Grebeldingeru, koga se sećam iz *Čudesnog mandarina*. Njihova igra me je fascinirala. A Rut Parnel sam obožavala. Sada mislim da sam upravo zbog nje i počela da učim balet. Prva baletska predstava koju sam gledala, a Irina i ja smo veoma često išle u Narodno pozorište, bila je *Perica i vuk*. Videla sam tada Rut Parnel, koja je za mene bila tako divna da se još i danas sećam njene crne pačke. Tada sam definitivno odlučila da budem balerina. Ta divna umetnica mi je zaista bila jak motiv da to i ostvarim.

Šta je za vas suština umetničke igre?

Kada sam se sa sedamnaest godina definitivno opredelila za balet (drugih želja nisam imala), satima bih šetala po Kalemegdanu s kolegom Borom Subotićem i pričala s njim o baletu, igri, modernom izrazu. I u tim mladim godinama interesovala sam

se za sve aspekte umetničke igre. Smatrala sam da se moderan i klasičan balet preklapaju, da zajednički dolaze do određene umetničke suštine. Šta su te suštine – e, to celog svog života tražim... Tada smo, na primer, razgovarali i o tome da li je pokretom moguće iskazati boju. Mnogo smo teorijski raspravljali, mada su se s vremenom moja shvatanja menjala.

Da li ste se školovali i u inostranstvu?

Prvi put sam balet učila u inostranstvu u Monte Karlu kod Marike Bezobrazove koja je bila balerina u trupi Markiza de Kuevasa. Bilo je to 1960. godine. Inače, u Beogradu sam pratila gostovanja Margot Fontejn, Američkog baletskog pozorišta i svih inostranih solista i trupa, od njih učila i trudila se da pravim paralele s onim što se zbiva na našoj baletskoj sceni. Uočila sam različitost u kvalitetu igre, pa sam sebi postavljala pitanja zašto je to tako. Kada sam otišla kod Marike Bezobrazove, ona mi je jednim novim pristupom, učeći me precizno nekim važnim bazičnim stvarima, pomogla da postanem svesna šta sve nisam naučila u našoj školi. To je za mene bio podstrek, ali i saznanje da kada balet "izgubiš" u mladim danima moraš uložiti mnogo truda da to nadoknađiš. To sam shvatila i pošla novim putem. Naravno, u to vreme za mene je klasičan balet bio pojam, ali i moderna igra me je zanimala kao forma, kao način umetničkog izražavanja.

Kada ste postali članica beogradskog Baleta?

U Narodno pozorište sam primljena bez audicije, jer sam bila odličan đak u Srednjoj baletskoj školi. Bilo je to 1962. godine. Moje prvo pojavljivanje na sceni u Beogradu bilo je u baletu *Rodendan infantkinje* u kome sam igrala drvo, a prva uloga valcer u I činu *Žizele*. Nisam odmah potpisala stalni ugovor, ali sam već tokom prve dve godine igrala dve solističke uloge: vilu Proleće u baletu *Pepeljuga* Prokofjeva, u postavci Nine Anisimove, i Vilisu u Adamovoj *Žizeli*.

Šef beogradskog Baleta bila je tada Vera Kostić. Ona je bila stroga i dosledna u odlukama, tako da smo je veoma poštovali. Posle moje prve predstave *Žizele*, došla je da mi kaže da sam se dobro igrački uklopila, ali da je moja šminka bila "prava katastrofa". Od tada sam igrala sve uloge u *Žizeli*, tako da sam za taj balet celog života vezana.

Kako je tekla vaša igračka karijera?

Prva sezona rada u Pozorištu postavljala je pred mene mnoga pitanja: da li je to ono što zaista želim? Kojim kvalitetima u umetničkoj igri težim? Shvatila sam da je umetnička igra veoma stroga, s jedne, i veoma otvorena, s druge strane. Stoga stalno morate razmišljati da li fizički, emotivno, istinski umetnički možete da joj se posvetite. Neprestano se preispitujete. Ipak, odlučila sam se, i moja igračka karijera je trajala veoma dugo, čitave tri decenije.

A vaši igrački afiniteti?

Posle prvih nastupa igrala sam sve žanrove umetničke igre, romantične kao i klasične. Veoma sam volela da se pojavljujem u polukarakternim ulogama. To mi je davalo mogućnost da se poigravam. U ansamblu sam mnogo toga odigrala, a paralelno su došle i manje solističke uloge. Veoma brzo, već tokom moje druge sezone u Narodnom pozorištu, Vera Kostić je postavljala novu *Kopeliju* u kojoj sam igrala Svanildine drugarice. To je bio ozbiljan zadatak, jer je bilo lepih klasičnih varijacija. U *Labudovom jezeru* sam igrala varijaciju u I činu, a kada je Magdalena Janeva otišla na porodijsko bolovanje – da bi rodila buduću balerinu Dušku Dragičević – zaigrala sam Glavnu nevestu u *Labudovom jezeru* i na to bila veoma ponosna. Imala sam sasvim normalan razvoj kao balerina, ali to je bila i velika borba. Kad sam došla u Narodno pozorište, Jovanka Bjegojević se vratila iz inostranstva i bila je pojam. Duška Sifnios je često dolazila, Lidija Pilipenko i Višnja Đorđević, iako mlade, počele su da prave velike karijere, a Dušica Tomić je već bila u pozorištu. Bila je to zaista jaka solistička ekipa. Iz starije generacije još je igrala Katarina Obradović. Ta grupa solistkinja je bila veoma različita po svojim umetničkim karakteristikama, a ja sam i tada, iako veoma mlada, znala da dam svoj sud o njihovoj igri. Ponekad mi se neko ko je igrao glavnu ulogu nije svideo, a tek mnogo docnije saznala sam kako je teško doći i do toga što se meni tada nije sviđalo. Smatrala sam, i smatram, da uvek treba izoštravati svoje kriterijume, razmišljati i boriti se. To omogućava da sam pronađeš mnogo "pukotina" kojima se tvoj umetnički svet može iskazati.

Uloge koje sam na početku igrala bile su različite: Glavna vila u baletu *Vesela priča*, solo partije gotovo u svim operama, u *Karmen*, *Aidi*, pa u *Manon Lesko*. Pripremajući *Manon Lesko* povredila sam nogu, što me je dosta omelo u docnijoj karijeri. Važnija prekretnica u mom umetničkom razvoju bila je vila Jorgovan u *Uspavanoj lepotici*.

Posle premijere Uspavane lepotice u svojoj kritici o igri Jelene Šantić, rođene Jovanović, napisala sam: "Ne malo i prijatno iznenađenje priredila je Jelena Jovanović (vila Jorgovan), čiji su pokreti bili topli i meki, a tehnika igre do savršenstva sigurna. Iznad svega je lepotoom plenila njena igra ruku" (Borba, 11. jul 1968). Da li ste bili saglasni s mojim sudom?

Da. Bilo je to na kraju sezone 1967–68. Olga Jordan iz lenjingradskog Kirov teatra je došla da postavi prvu posleratnu *Uspavanu lepoticu*. Ona je veoma mnogo igrala i svoje veliko iskustvo ugradila je u rad na našoj sceni pripremajući ovaj klasičan balet u najboljoj tradiciji. Izabrala me je da igram vilu Jorgovan. To je bilo veliko poverenje, a i veliki zadatak. Igrajući tu ulogu, koja je sva satkana od kanona strogih klasičnih formi, uživala sam i dugo sam je interpretirala.

A onda je došla Mirta...

Katarina Obradović me je pozvala i predložila da radim Mirtu, koju je ona do tada igrala u *Žizeli*. Tu zahtevnu baletsku ulogu pripremala sam s Verom Kostić koja je bila izvanredna Mirta. Ona mi je objašnjavala svaki pokret do u detalj, a to je bilo vrlo važno, jer sam tada bila veoma mlada za tu ulogu. Posle sam Mirtu igrala skoro dvadeset godina, i to sa svim gostima koji su dolazili. To je veoma teška uloga, ali ja sam

Mirta, *Žizela*, 1968.

je volela. Čini mi se da ona može da se svaki put radi iz početka, uvek s novim idejama kako da joj pridete. Jer nije važno samo da je tehnički dobro odigrate. Čak sam zbog toga zapisivala ili opisivala celu ulogu, pa sam onda razmišljala kako ću je odigrati i da li se to što sam zamislila vidi.

Kako ste emotivno oblikovali Mirtu, koju mnogi smatraju vašom životnom ulogom?

Vilinski svet kojim vlada Mirta je za mene svest o samom sebi, ali na nadrealan način u kojem se otkriva nesvesni ili podsvesni svet. U taj svet svako utone, a ponekad se kroz umetnost otkrije. U *Žizeli* je za mene osnovno pitanje Princa koji zbog griže savesti pretpostavlja da je moguć jedan drugi svet. A onda sam razmišljala ko je u stvari Mirta, kakva je to snaga koja vlada svetom naše podsvesti. Čitala sam stare slovenske legende, koje su inspirisale Hajnea, i uočila u njima povezivanje vode i meseca. O prvom ulasku Mirte na scenu pokušala sam da istkam svoju priču: Mirta izlazi iz mesečevog zraka. Njen hod po dijagonali mora da bude fascinant: telo mora da lebdi, glava i oči da budu postavljene tako kao da ih neki nevidljivi konac vuče. To sam pokušavala da ostvarim, a da li sam uspela, to neka drugi kažu. Znam šta sam želela: Mirtino vladanje nestvarnim svetom odražava se svakim njenim pokretom ruke, glave, ali ne nametljivo. Što bi rekla Suzan Langer, ona mora da ostvari prema drugima virtuelan odnos – kao u ogledalu – da bi se videla snaga koja proizlazi iz njenih pokreta, ali ona nije bukvalna. Na toj energetske, dinamičnoj komponenti ove uloge zaista sam mnogo radila.

U briljantnoj koreografiji Leonida Lavrovskog, važan je bio lep skok, koji sam imala. I veoma sam uživala što mogu da letim. Mnogo puta sam dobila aplauz samo na skokovima. To je istinsko zadovoljstvo, ali ne samo zbog aplauza već zbog osećanja da letiš, što se retko događa. Veoma sam volela i scenu odlaska Mirte, vladarke života i smrti, koju istinska ljubav pobeđuje. Ali samo te noći. To njeno osluškivanje jutarnjih crkvenih zvona, lagano nestajanje... Volela sam to jer se time iskazivala njena nemoć. Uloga Mirte je za mene teža od uloge *Žizele*, jer Mirta nema oslonac ni u čemu sem u samoj sebi.

A uloga Žizele?

Docnije, kada sam radila *Žizelu*, želela sam da ona telesno stalno nadvladava zemljinu težu, i da se to vidi. Vi nastojite da igrate tako, ali ne znate da li se to vidi. A to je upravo ono što stalno vuče napred, to pitanje da li ono što radiš i misliš da je dobro vide i drugi, vidi i publika. Trudila sam se da *Žizela* stalno ima emotivni naboj, misao o ljubavi prema Albertu. Stoga mislim da je taj lik lakše izgraditi od lika Mirte. Jer u Mirti, izvući snagu i oslanjati se samo na sebe, to je – ma kako bilo upečatljivo – zaista teško.

Očigledno ste bili zaljubljenik romantičnog baletskog repertoara.

Igrala sam i glavnu ulogu u *Žizeli* koja mi je bila veoma značajna, zato što sam igrajući Mirtu, pa Pas de deux u prvom činu, u istoj predstavi, upoznala romantični stil

Žizela, 1972.

baleta i igranje u nadrealnom svetu, i to na drugi način, s drugim motivima. Svi kažu da sam kao Žizela bolje igrala II nego I čin, što je meni čudno, ali sam, valjda, tako usmeravala svoju energiju. Zaista sam romantični stil igre volela; tako sam igrala i poznati valcer u *Silfidama*. Docnije su došle i uloge jakog karaktera.

U međuvremenu sam operisala koleno; to je dosta traumatičan deo moga života, ali sam rešila da moram igrati i, uz veliko strpljenje i rad, vratila sam se na scenu svojim ulogama. Tada je, u koreografiji Dimitrija Parlića, ostvarena nova premijera *Labudovog jezera* u kome sam igrala Pas de trois u I činu, tri velika Labuda u II činu i Nevestu u III činu. Kasnije sam igrala i Crnog labuda, koga sam radila s Olgom Lepešinskom. Mislim da to nije bilo dobro. Taj rad je bio drugačiji od onoga što sam ja želela.

Da li ste tokom igracke karijere išli u inostranstvo na specijalizacije?

Bila sam na specijalizaciji u Francuskoj kod Rozele Hajtauer. To mi je veoma koristilo da sebe što bolje sagledam. Tamo sam, na primer, igrala s Mejnomo Gilgud čuveni Punjijev *Pas de quatre* i dobila veoma lepe kritike. Zatim sam 1972. otišla u Rusiju. Imala sam stipendiju za usavršavanje u Boljšom teatru. Smatrala sam da stalno treba učiti i raditi, da mi dotadašnje školovanje nije dovoljno. Komunikacija s drugim igracima, s drugim pedagozima, upoznavanje sa drugim koreografima, sagledavanje kako se odvija proces njihovog rada – sve je to za mene bilo veoma važno. U to vreme sam već odlazila u Pariz i Italiju da saznam kako se tamo odvija razvoj umetničke igre. Nikada nisam bila sasvim zadovoljna Narodnim pozorištem u Beogradu – to moram priznati. Sve se tada odvijalo pod snažnom rukom Dimitrija Parlića, izuzetno značajnog koreografa za beogradski Balet. Doduše, kada sam ja došla, on je svoja glavna dela već postavio. Bila je to njegova završna, treća faza stvaralaštva. Kada sam ga srela, snažne ličnosti beogradskog Baleta već su odigrale svoja najbolja ostvarenja. Mislila sam da će naš balet krenuti nekim drugim putem. Očekivala sam nekog odličnog koreografa. I do tada su kod nas iz inostranstva dolazili dobri koreografi, ali sam želela da nam dođu najbolji. Ipak, nikada se nisam opredelila da ostanem u inostranstvu, jer je meni ovde bilo toliko lepo i toliko smo putovali...

Šta mislite o koregrafskim ostvarenjima tadašnjih naših koreografa?

Veoma sam volela stilizaciju *Ohridske legende* koju je sačinio Dimitrije Parlić 1966. godine. On je pokušao da napravi jedan novi igracki jezik, što se meni dopadalo, pa sam očekivala da će beogradski Balet poći tim novim putem.

Zatim sam s Duškom Trninićem radila balet *U baštama Granade*, koji se igrao na sceni Krug 101 Narodnog pozorišta. To je bila jedna od poslednjih uloga tog velikana naše baletske pozornice i jedna od prvih njegovih koreografija za Narodno pozorište. Rad s njim mi je pružio mogućnost da se modernije i ekspresivnije izrazim i da se telesno, fizički, malo odvojim od klasičnog baleta. Ta predstava je imala veoma mnogo uspeha, a ostala mi je vrlo draga u mom razvojnom putu. I vi ste u *Borbi* od 24. decembra 1972. godine povodom baleta *U baštama Granade*, pored ostalog, napisali: "Veoma graciozno je delovao solo ples Jelene Šantić, koja je pokušala da na svojoj klasičnoj baletskoj tehnici gradi romantičnu špansku igru".

Igrali ste Betsi u Ani Karenjinoj u Parlićevoj koreografiji; o Ščelkunčiku, u postavci Žarka Prebila, zapisala sam u svojoj kritici: "... a Kineska igra je delovala lepršavo zahvaljujući Jeleni Šantić i Miodragu Mirkoviću" (Borba, 23. januar 1977), dok sam u prikazu Parlićeve postavke Romea i Julije iznela sud da su "krčmarice Vesna Lečić i Jelena Šantić igrale vragolasto" (Borba, 2. februar 1979). Šta biste još istakli iz tog razdoblja vaše karijere?

Duško Trninić je postavio balet *Las passionnes* takođe na osnovama španske igre i to je bilo zanimljivo. O mojoj igri u ovom baletu, ako se ne varam, 4. oktobra 1979. u *Borbi* ste napisali: "Tehnički besprekorna i lepršava Jelena Šantić ostvarila je sve zamisli koreografa".

Šta je dalje sledilo?

Mirna iz mesečevog zraka

Žao mi je što se na repertoaru nije zadržao balet *Makar Čudra* koji je postavila Temira Pokorni (to je bilo veće mladih koreografa, Lidije Pilipenko s *Banović Strahinjom* i Vladimira Logunova s *Licitorskim srcem*) za koji sam napisala libreto. Bilo je dosta nesporazuma s koreografom, pa predstava nije koncipirana onako kako sam je libretistički zamislila. To je trebalo da bude zaista vizualizacija Konjovićeve fantastične poeme prema delu Maksima Gorkog. Zamislila sam istinsku poetsku viziju, ali to, nažalost, nismo uradili kako sam želela.

Zatim dolazi koreograf Piter Darel iz Glazgova i postavlja *Hofmanove priče*. Reditelj Petar Cvejić snimio je za beogradsku Televiziju film o radu na pripremi ove predstave u kojoj sam igrala Đulijetu. To je, čini mi se, faustovsko pitanje, jer je to dekadentan tip zavodnice koja vara, laže, ismejava. Volela sam tu ulogu u takvom kontekstu, a i cela predstava je imala laku, dopadljivu formu. Posle toga sam igrala Ase u *Per Gintu*, s Dušanom Simićem. I tu sam ulogu volela, jer smatram da se balerina u zrelih godinama najbolje može iskazati kroz neoklasičnu igračku formu. Mislim da je i koreografija Mihaele Atanasiju iz Rumunije bila izuzetna, što je pokazao uspeh predstave ne samo u Beogradu, već i na gostovanjima u Zagrebu i Ljubljani. Posebno mi je bio drag nastup u zagrebačkom Hrvatskom narodnom kazalištu. U građenju lika Ase bili su mi naročito zanimljivi toliko topli i sjajno postavljeni dueti Per Ginta i njegove majke. Stoga mislim da je šteta što je ta predstava prerano skinuta s repertoara.

Čime je obeležen završetak vaše igračke karijere?

To razdoblje obeležila su česta putovanja, posebno u Ameriku, gde sam proučavala moderan balet, što me je veoma interesovalo zbog potpuno drugačijeg načina mišljenja o umetničkoj igri. A od 1985. godine počela sam i da pišem. Nisam znala čime ću se baviti posle završene igračke karijere, ali sam istovremeno s igranjem u *Hofmanovim pričama* i *Per Gintu* studirala na Fakultetu dramskih umetnosti, gde je bila osnovana dvogodišnja viša škola za pedagogiju i koreografiju. Time sam sistematizovala dotadašnje znanje i, naravno, saznala nove stvari.

Ono što je obeležilo moj najzreliji period u igri je *Nastasja Filipovna*, koju sam igrala u dramskoj predstavi s dva glumca. Ta uloga mi je značajna ne zato što je bila

poslednja u mojoj igračkoj karijeri već zbog toga što mi je pričinjavala veliko umetničko zadovoljstvo. S tom predstavom smo mnogo gostovali i u zemlji i u svetu, a za nju sam dobila i nagradu Narodnog pozorišta u Beogradu. Bila je to predstava u režiji Mire Erceg, muziku je komponovala Ivana Stefanović, a partneri su mi bili Predrag Ejđus i Danilo Lazović. To je bila kamerna predstava prema *Idiotu* Dostojevskog, a dramaturgiju sam radila zajedno s rediteljkom Mirom Erceg. Mislim da smo u tu predstavu unele sve što smo želele i mislile o pozorištu, s naglaskom na modernu, ekspresivnu igru primerenu mojim godinama. U međuvremenu sam imala veoma tešku operaciju, tako da više nisam igrala klasične predstave, jer jednostavno nisam htela loše da igram. Uloga Nastasje Filipovne je za mene bila sublimacija moje borbe za život, iskazivanje života i koncentracija mog umetničkog iskustva. Mogla sam, stoga, da veoma oslobođeno igram u jednoj misaonoj i modernoj predstavi.

Ta predstava je veoma dugo bila na repertoaru...

Igrana je sedam godina, do 1993. A verovatno bismo je još igrali, jer je tokom tih sedam sezona sala bila uvek puna, da zbog jednog neprijatnog incidenta u Narodnom pozorištu jednostavno više nisam htela da učestvujem u njoj. Možda je i dobro kada se nešto slično dogodi, jer znači da je tako trebalo i da bude.

Vaš igrački staž je trajao tri decenije.

Da, punih trideset godina sam bila na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu. Rediteljka i pisac Vida Ognjenović mi je za moj tridesetogodišnji jubilej donela jednu lepu ružu...

Odlazak sa scene za mene nije bio dramatičan, iako sam veoma volela da igram i uvek tražila nešto više u umetničkoj igri. Tražila sam onu dimenziju koja se konkretno ne vidi dok igraš, odnosno ono što postoji u teorijskom objašnjenju te igre. Čitala sam mnogo, pratila šta se dešava u svetu i smatrala da je umetnička igra veliki deo ljudskog bića. Baš u njoj se sve umetnosti sublimiraju, jer je u igri ličnost i objekat i subjekat, i ta ličnost mora da izrazi emocionalnim pokretom sve ono što je u njoj i oko nje. Moja htenja da sagledam tu drugu stranu igre odvela su me pisanju o igri. Objavljivala sam kritike u *NIN*-u i *Politici Ekspres*, bila sam saradnik *Politike*, *Vremena* i *Borbe*, *Teatrona*, *Scene*, docnije *Orchestre*. Pisala sam i za *Nouvelle danse* u Belgiji, organizovala sam simpozijum CID–UNESCO–a u Beogradu, održala predavanje o Marijusu Petipa povodom 175. godišnjice rođenja velikog koreografa, a imala sam i izlaganje povodom sto godina od premijere *Labudovog jezera*. Na simpozijumima SANU učestvovala sam s radovima "Inkorporiranje folklornih elemenata u delima domaćih koreografa", "Američki balet danas", "Igračka alternativa u Beogradu" i objavila iscrpnu monografiju o prvaku, velikom baletskom umetniku Dušanu Trniniću.

A koreografija?

Goran Marković me je 1988. ili 1989. pozvao da napravim koreografiju za film *Već viđeno* u kome je igrala mlada balerina Jelena Jovanović, a zatim i u njegovom filmu

Tito i ja. Posle sam s Mirom Erceg radila koreografiju za dramu Slobodana Šnajdera *Dumanske tišine* u Novom Sadu. Eto, tako sam počela da se bavim koreografijom, više zato što su me drugi zvali, nego što sam tražila sama. Od koreografija u dramskom repertoaru radila sam u Jugoslovenskom dramskom pozorištu predstave *Baal* i *Di-buk*, zatim *Iz života kišnih glista* u Ateljeu 212, *Vojvotkinju od Malfija* u Narodnom pozorištu u Beogradu i *Krvoskok* u KPGT-u u Subotici. S pet predstava sam učestvovala na poslednjem MES-u u Sarajevu, pred rat, među kojima su bile i *Balkanke* s Mirom Erceg i Zeničkim pozorištem, koje su dobile značajna priznanja. Radila sam scenski pokret, koreografiju i uvek i dramaturgiju, što je za mene neodvojiv posao.

Za otvaranje renovirane zgrade Narodnog pozorišta u Beogradu, tadašnji upravnik Velimir Lukić je pozvao Miru Erceg i mene da postavimo *Orestiju*, što je bio zaista veliki teatarski poduhvat. To je, kao što znate, prva sačuvana Eshilova trilogija. Taj rad je, zbog rekonstrukcije pozorišne kuće kod Spomenika, trajao skoro godinu dana. Cela predstava je po svom konceptu bila utopija demokratije i celu postavku smo zasnovali na starim formama kroz modernu analizu, viđenje i kodove. Stoga su u njoj pokreti i koreografija bili izuzetno važni, jer je više od polovine predstave rađeno na scenskom pokretu. A to je bio princip i u muzici Ivane Stefanović. Ta predstava je dobila nagradu SIZ-a kulture Beograda. Posle toga sam se sve više bavila koreografijom.

Vaš prvi celovečernji balet bio je Isidora. Kako ste došli na ideju da postavite balet o ličnosti koja je bila začetnik modernog smera igre?

Ideju sam dobila prilikom jednog boravka u Parizu, kada sam posetila mali i skroman grob Izadore Dankan. Počela sam više njome da se bavim. Osećala sam snagu i potrebu da o njoj napravim balet, da učinim ono što me interesuje. Sve u životu radim samo kada to hoću i ne robujem tome da moram da radim ono što mi se istinski ne dopada.

Isidoru je muzički izvanredno uradila Ivana Stefanović, a sama predstava je nastajala dosta dugo u, po nas, nesrećnim društvenim okolnostima. Trebalo je da ovaj projekat bude izveden u Narodnom pozorištu, ali sam ga 'izvukla' na scenu Ateljea 212 gde je odigran, i to samo jedanput u okviru Bitefa pod embargom. Iako je dobila nagradu kao najbolje muzičko-scensko ostvarenje 1992. godine u Beogradu, ova predstava, nažalost, nije više igrana. Pitanje kvaliteta, očigledno, nije bilo presudno.

S time se potpuno slažem i podsećam na delove svoje kritike o vašoj koreografiji Isidore: Njena želja da se kreće slobodno, jednostavno, nenamešteno, po ritmu sopstvene unutrašnje harmonije, pokrenula je otkrivanje zemaljske energije u pokretu ljudskog tela, istraživanje pulsiranja prirode kroz ritam plesa i unutrašnju poetiku igre kroz istinsko oslobođenje duše i tela igrača.(...) Uvažavajući sve ovo, Jelena Šantić, autor libreta i koreografije, nije se zadovoljila time da traži pokrete koji bi što adekvatnije dočarali igru Izadore Dankan, već je težila da istraži smisao i suštinu njenog osećanja tela, oslobođenog svih kanona i stega, usmerenog na prirodno izražavanje emocija. Ne robujući stilskoj koherentnosti, Šantićeva je igru ansambla i glavnih likova iz Izadorinog života postavila gotovo čistim klasičnim sti-

lom, deonice boginje Izide (simbolični lik Izadorine sudbine, izvedene iz njenog imena) imale su najviše sličnosti sa Šparemblekovim plesnim formama, dok je Izadorina igra poseđovala uzbuđujuću maštovitost u početku predstave, da bi zatim odrazila autentičnost njenog amaterizma kroz minimalne pokrete i intuitivno poniranje u erotsku suštinu u završnom "tangu smrti". (...) Kako emotivnost nije glavna karakteristika ove predstave, nekoliko veoma umno postavljenih scena zaslužuju posebno priznanje. To je igra četiri Labuda iz Carskog klasičnog baleta u kojoj Šantićeva na zanimljiv način, u plesu svake igratičice, koristi jednu jedinu klasičnu varijaciju – solo igru Odete iz II čina Labudovog jezera. Isto tako, u "Igri o igri" (kako je nazvan ovaj baletski spektakl) posebno mesto zauzima scena Izadorinih snoviđenja o trupi Sergeja Djagaljeva, u kojoj se na maštovit način pojavljuju likovi iz najpoznatijih baleta čuvenih "Ruskih sezona" – Petruška, Žar ptica, San o ruži, Popodne jednog fauna, Šeherezada.

Mislim da je ta predstava tražila pravo pozorišno okruženje. Narodno pozorište nije htelo da je uzme, iako su u njoj igrali Ašhen Ataljanc, Konstantin Kostjukov, Maja Kovačević i drugi. Da sam imala više vremena, verujem da bih predstavu još više koncentrisala, ali je ona stvarana pod zaista teškim uslovima. Taj fenomen jedanput odigrane predstave, proizlazi, valjda, iz toga što kod nas niko ni za šta ne odgovara.

A vaše bavljenje pedagogijom?

Jedno vreme sam predavala u Baletskoj školi "Lujo Davičo" klasičan balet, jer me je Ivanka Lukateli zamolila da je zamenim. Radila sam s njenom klasom samo privremeno, ali mi je to ostalo u veoma lepoj uspomeni. Pripremila sam s učenicama II čin *Žizele* za obeležavanje 30. godišnjice Škole. Taj rad mi je pružio zadovoljstvo, jer romantični stil baleta zaista dobro poznajem i volim. A pedagoški rad s mladima bio mi je blizak.

Na ovim prostorima počinje rat...

Da, počela su velika suprotstavljanja unutar društva, koja je rat proizvodio. Mislim da se u tim uslovima nije moglo normalno razmišljati. Mene je posebno pogodilo to duboko traumatizovano društvo, tako da je moj angažman dobio šire razmere. Morala sam da se suprotstavim nečemu što sam smatrala potpuno pogubnim za umetnost i svet u kome živim.

U čemu se sastojao taj vaš angažman?

Pošto sam član nekoliko velikih svjetskih organizacija – CID–UNESCO, Pariz, ELIA, Amsterdam, Društvo istoričara igre, Njujork i drugih – imala sam mogućnost da i za vreme rata idem u inostranstvo, da učestvujem na konferencijama, da gledam značajne predstave, ali je u meni uvek ostajala duboka tuga. U svojoj karijeri sam igrala uloge koje su uvek nešto nadvladavale. Ne znam da li je to bio sticaj okolnosti ili sam ja tako želela, ali tako je bilo. Sada znam da je bilo teško igrati žene koje moraju da nadvladaju određenu situaciju. Ratnu situaciju sam pokušala da nadvladam brigom o ženama izbeglicama, a sa stručne strane – radeći na reformi našeg baletskog školstva. Prvi put smo u naše baletsko školovanje uveli moderan balet. Na tome sam radila skoro godinu dana, svesna da se neke stvari moraju iz korena menjati. Jednostavno, kod nas ne postoji valorizacija onoga što je do sada učinjeno ili što se radi u svetu, da bismo se mogli okrenuti onome što je tamo najbolje sa željom da ga dostignemo. Poštujem kada se kod mojih kolega javi nešto lepo, ali je jasno da treba mnogo više znanja, racionalnosti, pozitivne energije da bismo pronašli ono na čemu treba dalje da radimo.

Mirta iz mesečevog zraka

Da li pored toga razmišljate i o nekoj svojoj budućoj koreografiji?

Naravno, i dalje ću se baviti koreografijom, ali samo onim što me bude istinski interesovalo. A to je jedna predstava našeg ludila, baš balkanskog, odnosno igracki prikaz pozitivne i destruktivne balkanske energije. Već imam libreto. Treba, međutim, sačekati da se ovdašnji duhovi smire.

Kada razmišljate o igri, o njenom fenomenu, o svom učešću u vizualizaciji muzike, koju ste uočili u ranoj mladosti, šta vam se čini, pri kraju XX veka koji nazivaju i stolećem umetničke igre, kojim će putem krenuti baletska umetnost koja je danas izuzetno autorska?

Mislim da se značaj onoga što je rađeno na polju umetničke igre u XX veku sastoji od dekomponovanja, odnosno raščlanjavanja elemenata iz kojih se rađaju određeni igracki pravci.

Da li smatrate da je to dekomponovanje različitih tehnika i načina izražavanja proizašlo iz različitosti autora?

Jeste, iz njihove autorske različitosti i potrebe postmodernog društva da više ne robuje čvrstim formama, kanonima, stilskom jedinstvu, već da ide napred i poigrava se različitim oblicima i stilovima. Neke predstave danas ne moraju biti koherentne, ali ne mogu biti bez kohezione snage. Samo talentovan čovek može da deluje tako da njegova predstava ne postane anarhična u procesu dekomponovanja koraka i telesnih formi, da je u stanju da pruži neke suštinski nove sinteze. Sada su u umetničkoj igri, razume se, najsnažnije ličnosti autori–koreografi. To je ono što obeležava naše vreme – ne igrački, već autorski aspekt. Uočila sam da se stalno pronalaze načini da se ta dekompozicija očisti i pronađe put nove sinteze, što jeste autorski pečat.

Šta možemo očekivati od umetničke igre? Da li je pitanje klasičnog baleta još uvek toliko aktuelno?

Da, aktuelno je. U svetu sam gledala nekoliko veoma interesantnih klasičnih predstava. O tome sam i pisala, posebno povodom 175. godišnjice rođenja Marijusa Petipa. On preživljava. Da li će neko uzeti originalnu verziju nekog tradicionalnog klasičnog baleta ili će iskoristiti elemente psihoanalize ili filozofije, pa u klasičnom igračkom jeziku pronaći mogućnost za nova izražavanja, to je stvar kontinuiranog napretka umetničke igre. Stalno se otvaraju novi putevi: Vilijam Forsajt je, na primer,

napravio pomak time što se bavi klasičnom tehnikom, ali je u svoje postavke uneo mnogo slobode. To jeste balet, ali s potpuno novom vizurom. Mislim da nikada neće doći do mumificiranja klasičnog baleta, jer smo danas svedoci fantastičnih stilskih različitosti u kojima se ljudsko telo pokazuje izuzetno moćnim. To treba prihvatiti i za to se boriti, isto kao i za život dostojan čoveka u našem društvu.

* * *

I zaista, Jelena je dugo i uporno, do poslednjeg dana svoga života, koji je teškom bolešću bio nepravedno prekinut, pored stručnih razmišljanja i pisanja o umetničkoj igri, vodila borbu za izbeglice i njihovu egzistenciju kroz rad Grupe 484. Ali ni u bolesničkoj postelji nije prestala da se bavi stručnim radom. Pripremala je za štampu rukopise začetnice modernog smera igre u Beogradu, Mage Magazinović. I toj novoj knjizi se veoma radovala. A kako bi se radovala da je doživela neke bolje dane... Ipak, možda se Jelena, uz mesečev zrak koji je obasjava, zajedno s nama raduje, strepi i želi svima bolji život.

1990.

Jelenin izbor

Vesna Golić

Humanitarna aktivnost je druga strana moje ličnosti. U mom životu su se uvek spajali i preplitali intuitivno i racionalno, stabilno i nestabilno, mirno i burno. Onda se u meni u jednom trenutku javila želja da pomognem ljudima unesrećenim ratom. Ta moja humanistička crta je na izvestan način vezana za umetnost. Jer, i jedno i drugo povezuje svetove.

Jelena Šantić

Dok je u leto 1991. kroz prve ratne sukobe u Hrvatskoj započinjala kulminacija kraha zajedničke države, u raznim gradovima Jugoslavije rađao se nov duhovni prostor. U njemu su demokratski i pacifistički orijentisani građani Jugoslavije, okupljajući se u antiratne pokrete, dizali glas protiv ratnog bezumlja.

Prva mirovna organizacija u Beogradu, Centar za antiratnu akciju, osnovana je 15. jula 1991. Zainteresovana za svet koji je okružuje i njegovu budućnost, duboko osećajući građansku odgovornost i verujući da kao umetnica ima obavezu da svoja antiratna uverenja javno iskaže, Jelena Šantić je bila među osnivačima a, kasnije, i među najaktivnijim članovima Centra za antiratnu akciju.

U intervjuu koji je 1996. dala časopisu za izbeglice *Odgovor*, Jelena se seća prvih dana svog angažovanja protiv rata:

(...) tada se, negde u julu 1991, okupilo nas desetak, nekolicina je predstavljala svoje organizacije (UJDI, Reformska stranka, Ženski parlament). Dogovorili smo se da pružimo otpor ratu, ludilu nacionalizma. Bili smo svesni da ne možemo preokrenuti stvari, ali smo jednostavno morali reći da mislimo drugačije. Sada vidim da je taj naš Centar za antiratnu akciju uradio veoma značajne stvari, kao što su, na primer, demonstracije za Dubrovnik i Vukovar, sa ženama iz Hrvatske. One za mene nisu bile neprijatelji, one su tražile svoje sinove koji su imali 17 ili 18 godina, a to su još deca...¹

S velikom strašću i energijom, Jelena se s prijateljima i istomišljenicima posvetila antirratnim akcijama: ulični protesti, paljenje sveća za sve žrtve rata u Pionirskom parku u Beogradu, okupljanja ispred Savezne skupštine gde su potpisivane peticije za zaustavljanje rata, mirovni koncerti, prikupljanje humanitarne pomoći za ugrožene u raznim gradovima zemlje koja se raspadala. U osnivanju Centra za antiratnu akciju i radu ove i drugih mirovnih organizacija koje su kasnije nastajale, blisko je sarađivala sa Vesnom Pešić, Sonjom Liht, Nebojšom Popovim, Biljanom Kovačević–Vučo, Vojinom Dimitrijevićem, Konstantinom Obradovićem, Natašom Kandić, Borkom Pavičević, Nikolom Barovićem, Stašom Zajović, Lepom Mladenović, Goranom Svilanovićem, Miljenkom Deretom i drugima.

Objavljivanjem tekstova u *Borbi* i *Republici*, javno je izražavala svoje stavove: *Antropolozi nam kažu da je kosovski mit između samožrtvovanja i izdaje, carstva nebeskog i zemaljskog, da u kolektivnoj svesti našeg naroda traje još od prapostojbine i rituala smrti. Mislila sam da je taj mit ostao u kulturnom identitetu srpskog naroda, međutim, ovih meseci sa zaprepašćenjem prepoznajem njegovu anahronu političku instrumentalizaciju. Ponovo iste fraze, mržnja i osveta prema neistomišljenicima. Ljudi su se podelili za rat – u ime zaštite srpskog naroda – i protiv rata – u ime racionalnih političkih dogovora umesto razaranja i polja smrti. Jedni su žrtve, heroji, a drugi izdajice i apatični konformisti. Svako ko nije prihvatio nacionalpopulističku politiku – proglašen je izdajnikom svog naroda.*

Mladići koji nisu verovali da rat rešava suštinska pitanja sklanjaju se, jer žele drugačiji život. Danas su krivi što nisu mrtvi... Danas je manipulacija nacionalnim osećanjima najjače sredstvo protiv nas samih. Bumerang kao uzvišeno poimanje sudbine. Paradigma nacionalne izdaje se uvek javlja u vremenima iskupljenja za vlastitu nemoć.²

¹ Vera Duduković, "Razgovor s povodom: Jelena Šantić, dobitnica nagrade PAX Christi International za doprinos miru i toleranciji među ljudima, 'Našu je sreću uništio provincijalni duh'", *Odgovor*, 12. septembar 1996.

² Jelena Šantić, "Poziv na linč – nacionalni izdajnici danas i ovde", *Borba*, 4–5. april 1992.

Beogradski krug intelektualaca, u čijem je osnivanju i radu Jelena učestvovala, organizovao je ciklus razgovora o aktuelnom društvenom trenutku i uspostavio u javnosti antiratni diskurs. Svoja izlaganja u okviru tih diskusija Jelena je objavila u izdanjima Beogradskog kruga i u listu *Republika*.

Ideolozima naše društvene stvarnosti i njenim egzekutorima – a već je izvesno da je reč o fašistima – rat je poslužio kao izgovor da teror nad civilizacijom legalno počne. Zato je stvorena armija supermena kojoj je ideal narodnjaštvo, biologiziranje umesto razmišljanja, ubijanje i siledžijstvo umesto tolerancije. Ako je u ranijim literarnim tumačenjima "barbarogenije" imao metaforično značenje, danas se on predstavlja kao paćenik svog naroda, samožrtvuje se za narod, ali uglavnom samo – žrtvuje sve oko sebe. Dovoljan je sam sebi, jer jedino on zna "istinu o nama". Zato on jedini ima prava da sudi, presuđuje i izvršava. Iracionalnost i nagoni su stvorili su super-čistog čoveka koji u sebi sublimira "nebesko svetosavlje" i polupismenost. U katastrofičnoj izolaciji, političkoj, kulturnoj, naučnoj, barbarogenije je srećan jer sada ima jedinstvenu, životnu šansu da sam vlada teritorijama. Podrazumeva se, "samo u slozi sa svojim". Evropa kao zajednička sudbina suvišan je luksuz za balkanskog supermena. Folklorni identitet je jedino kulturno jezgro oko koga se kreće bilo kakva misao ovog omasovljenog novog-starog čoveka. Još veću, pravu opasnost za društvo čini elita barbarogenija. Naoružana doktorskim titulama, književnim delima (pa bile to samo neke pesmice), ponekom slikom ili ulogom, u najboljem slučaju poslastičarnicom, ali pre svega naoružana svojom partijom i pištoljima, ova uglavnom nekompetentna elita preuzima vrhove nomenklature.³

Vesna Golić | 163

Jelenin izbor

Glas oružja, uvek jači od glasa nenasilja, nadvladao je.

Iako su dobili podršku svetske javnosti, poznatih svetskih intelektualaca i mnogih ljudi širih vidika u svojoj zemlji, mirovnjaci su ubrzo proglašeni izdajnicima nacionalnog interesa. Centar za antiratnu akciju je javno napadan sa raznih strana, na članove je vršen pritisak. Postalo je jasno da je opasno biti mirovni aktivista.

Jelena je od početka bila jedna od onih koji se nisu dali zastrašiti i obeshrabriti.

Već u novembru 1991, kada su Centru za antiratnu akciju demolirane prostorije, Jelena predstavlja Beograd na konferenciji Evropske lige umetnosti ELIA u Budimpešti. Njena poruka sa tog susreta umetnika iz mnogih evropskih zemalja otišla je u svet:

Mi u Jugoslaviji, umesto demokratije, nastavljamo krvavi tok istorije. Multikulturalni i multietnički prostor pretvara se u pakao. Ludački rat sve obuzima; žene, deca, stari i mladi svakodnevno umiru. Kulturni i istorijski spomenici se uništavaju. Opasnost se nadvija nad Dubrovnikom. Potrebna nam je pomoć da bismo uspostavili mir. Glas humanističkih principa i mosta među kulturama, svega onoga što predstavlja i ELIA, mora dopreti do jugoslovenske vlade, lidera Srbije i Hrvatske, ministarstava kulture: odmah zaustaviti ubijanje nevinih ljudi i uništavanje spomenika, odmah zaustaviti rat! U ovom trenutku evropsko vreme je stalo u Jugoslaviji.

³ Jelena Šantić, "Barbarogenije – naš supermen" (reč na sesiji Beogradskog kruga u Domu omladine), *Republika*, 6. februar 1993.

U raznim krajevima zemlje koja je nezaustavljivo srljala u dugotrajni rat u to vreme je već počela izgradnja mostova saradnje mirovnih pokreta. Dok su nacionalne podele kidale odnose među porodicama i prijateljima, rađala su se nova ili jačala stara prijateljstva antiratnih aktivista iz Zagreba, Beograda, Sarajeva.

Rat se 1992. proširio na Bosnu i Hercegovinu. Žrtve postaju sve brojnije. Muškarci koji ne veruju u rat kriju se od mobilizacije. Mladi beže iz zemlje. Usled ekonomskih sankcija i ratnih troškova, Srbija tone u ekonomsku krizu. Inflacija proždire plate građana, kolone izbeglica stiskaju se u redovima za humanitarnu pomoć.

I ja i sestra nosile smo tim prvim izbeglicama koje su došle iz Istočne Slavonije sve što smo imale. Tad sam se susrela sa nečim što mi je bilo definitivno – strašno. Nesreća tih ljudi korištena je u propagandne svrhe. Matica srpska direktno je manipulisala tim ljudima, radili su to i drugi...⁴

S povećanjem ljudske patnje koja je okružuje, raste i Jelenina potreba da se svim snagama angažuje protiv rata i da neposredno pomogne ljudima unesrećenim ratom. Uskoro se za to stvara mogućnost: na ratom podeljenom području, Antiratna kampanja Hrvatske iz Zagreba i Centar za antiratnu akciju iz Beograda pokreću zajednički projekat za obnovu poverenja među ljudima koje je rat razdvojio. Jelena oduševljeno prihvata izazov i preuzima koordinaciju tog jedinstvenog projekta.

⁴ Vera Duduković, "Barbarogenije – naš supermen" (reč na sesiji Beogradskog kruga u Domu omladine), Republika, 6. februar 1993.

Sa zapadnim Slavoncima,
Pančevo, maj 1997.

S psihologom Tatjanom Kecman
u Pakracu, 1995.

U Pakracu, zima 1994–95.

Pakrac

U Hrvatskoj je, nakon žestokih oružanih obračuna između srpske i hrvatske strane, međunarodna zajednica od proleća 1992. razdvajala zaraćene strane. Na prostoru Krajine, Zapadne i Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema uspostavljene su zaštitne zone Ujedinjenih nacija. Hrvatska je međunarodno priznata, a delove koji su pod kontrolom Srba, srpska strana smatrala je Republikom Srpskom Krajinom. Osiromašeno i ratom traumatizovano stanovništvo tih područja čeka razrešenje. Rat u Bosni i Hercegovini se rasplamsava.

Vesna Golić | 167

Jelenin izbor

Kad su prvi balvani postavljeni oko Knina, upozoravala sam da to nije dobro, da se problem ugroženosti Srba u Hrvatskoj ne može tako rešavati. Govorili su mi da ne volim Srbe, da ih ne branim, da sam izdajica. Setila sam se oca i epiteta koje je i on dobijao. A, kao i on, znala sam da u toj reakciji na evidentnu ugroženost nije bilo mudrosti... Rekla sam da će odvajanje koštati ljude s druge strane te granice, ali tada je malo ko hteo da me sluša.⁵

Među poprištima prvih ratnih sukoba bio je gradić Pakrac u Hrvatskoj; u nekadašnjoj Jugoslaviji on je predvodio po procentu nacionalno mešovityh brakova. Žestoki obračuni vođeni krajem 1991. i početkom 1992. izazvali su ogromna materijalna razaranja i uslovili masovno iseljavanje stanovništva. Uspostavljanjem zaštitne zone Ujedinjenih nacija – Sektor zapad – Pakrac je podeljen na dva dela: severni, pod kontrolom hrvatske vlasti, i južni, pod kontrolom srpskih snaga. Liniju razdvajanja, koja je prolazila kroz jednu ulicu, kontrolisale su UN. Na severnoj strani Pakraca bile su sve institucije, škole, fabrike, infrastrukturni objekti. Jedino je vodovod bio na strani koju su kontrolisali Srbi, ali nije radio.

U leto 1993. Antiratna kampanja Hrvatske (ARK) započela je na severnoj strani Pakraca projekat sa internacionalnim volonterima, članovima raznih svetskih organizacija. Volonteri su pomagali u normalizaciji života nakon ratnih sukoba, u ekonomskoj i socijalnoj rekonstrukciji. No, dok je hrvatska strana Pakraca privlačila mnoge organizacije i volontere, za rad na srpskoj strana nije bilo interesovanja. Na to su uticali nedostatak komunikacija, struje, infrastrukture, ali i loša slika o Srbima u zapadnim medijima.

Da bi pomoć stigla i do srpske strane, Antiratna kampanja Hrvatske i Centar za antiratnu akciju iz Beograda počeli su dogovore o zajedničkom projektu. Predsednica ARK-a Vesna Teršelić je 30. oktobra 1993. poslala pismo Centru za antiratnu akciju u Beogradu:

⁵ Isto.

*Drage prijateljice i prijatelji,
u Pakracu se događaju lijepe stvari. Unatoč učestalim pucnjavama raspoloženje na strani pod kontrolom hrvatske policije ovaj čas dopušta početak rada na "srpskoj strani"... Nitko od hrvatskih volontera ne može ići na drugu stranu... Bilo bi krasno kad bi neko od vas mogao doći u Pakrac kad krene rad na "srpskoj strani" ili čak nešto prije toga. Postoji li bilo kakva mogućnost za vašu posjetu?*

Mostovi

U okviru Centra za antiratnu akciju, u novembru 1993. osnovana je grupa MOST za saradnju i posredovanje u sukobima. Jelena je bila članica te grupe od samog osnivanja. U decembru 1993. Jelena i njena saradnica u MOST-u, psiholog Tatjana Kecman, odlaze u Beč. Tamo se sastaju s predstavnikom Ujedinjenih nacija Majklom Placerom, iskusnim holandskim mirovnim radnikom Van Katom, koji je vodio volonterske projekte u Hrvatskoj od 1992, voditeljkom internacionalnih volontera na hrvatskoj strani Pakraca Vanjom Nikolić i koordinatorkom inostranih volontera za obe strane Linet Larsen. Jelena i Tanja upoznaju se s aktivnostima volontera na severnoj strani Pakraca kao i sa životom stanovnika južne strane. Normalan život je bio potpuno uništen: srušene kuće, prekinuto snabdevanje strujom i vodom, vrlo malo humanitarne pomoći, odsustvo bilo kakve proizvodnje, komunikacije sa spoljnim svetom presečene usled nedostatka telefonskih veza. Škole su improvizovane u bivšim prodavnicama, bez osnovnih sredstava za rad i s nedovoljno kadrova. Opština je bila smeštena u privatnoj kući, a ostale institucije nisu ni postojale. Nije bilo lekara ni stomatologa. Stanovništvo je živelo u strahu od novog rata i u gotovo potpunoj izolaciji.

Na sastanku u Beču je dogovoreno da Jelena i Tanja već u januaru 1994. odu u južni deo Pakraca da bi pripremile uslove za početak aktivnosti. Na put su krenule 11. januara 1994.

11. januar 1994, 11.45, prelaz preko Save u RS.

Tanja i ja polazimo za Okučane i Pakrac. Dogovaramo se, razmišljamo. Zajednički tugujeemo, pokušavamo da smislimo najbolja rešenja, da pomognemo deci... Idemo s lepim idejama. U autobusu, pred granicu, traže naša imena. Gledaju da li ima Muslimana ili Hrvata. Od toga osećam bolove u stomaku, muka mi je. Ne smem napraviti eksces. Volela bih da se drugi put prijavim kao Muslimanka. Uz put je mnogo vojske. Vidi se snaga i bahatost. Osećam zebnju i nesreću. Devojka u autobusu mi kaže da ima problema zbog imena i prezimena.

Prešli smo u Bosnu. Prolazimo pored restorana koji se zove "Sveti Sava". Zamolila sam da u autobusu puste našu kasetu sa Vivaldijem, Šopenom, Čajkovskim. Tiho je puštaju, kao da ih je sramota.

Prolazimo kroz Brčko. Ima dosta razrušenih kuća, neke samo polupanih prozora (muslimanske). Sablasti rata.

Koridor. Nema ljudi. Nisam videla nikog u dimijama. Nema mladih. Prešli smo oko 10 barikada. Vozač mi kaže da su spaljene kuće muslimanske i hrvatske. Pitam gde su stanovnici. Kaže: "U Hrvatskoj, svuda". Divno su nas dočekali u Okučanima...⁶

⁶ Iz dnevnika Jelene Šantić.

Prilikom ove posete Jelena i Tanja boravile su u Pakracu i okolini deset dana. Uspostavile su kontakte s osobama od autoriteta na svim nivoima i ustanovile osnovne potrebe stanovnika južne strane Pakraca. Jelena je u školi za decu i mlade organizovala radionice ekspresivnog izražavanja kroz muziku i ples.

Takav rad s muzikom i pokretom doprinosi razvijanju dečje mašte, oslobađanju od tenzije pod kojom žive ali i oformljenju kompletne ličnosti, zapisala je u izveštaju s tog putovanja. U izveštaju takođe navodi: Utvrdili smo da u području koje smo obišli ima oko petnaestoro dece koja su prisustvovala ubistvu jednog od roditelja. Jedna devojčica je nakon toga pokušala samoubistvo. Tatjana Kecman će po posebnom programu raditi s tom decom.

S meštanima je Jelena razgovarala o pokretanju proizvodnih aktivnosti, izradi ručnih radova i gajenju poljoprivrednih proizvoda koji bi se mogli prodavati u Beogradu. U svoj dnevnik je zapisivala šta je potrebno ljudima koje je upoznala: *Ha-ljina za trudnicu, stvari za bebu, posteljina... Smestiti jednog duševnog bolesnika iz Brusnika... Kaseta za Sinišu... 6 siročića – cipele.* Kroz te razgovore Jelena i Tanja su se upoznale i sa stanjem u zdravstvu, školstvu, sudstvu, privredi. Svuda je nedostajalo svega: sredstava za rad, prostora, kadrova, novca. Pažljivo su beležile šta je najpotrebnije i zapisivale svoje ideje o tome kako bi se moglo pomoći.

Susret u opštini Pakrac koristan. Šetali smo oko granice s Hrvatima. Pakrac je strašno razrušen... Na nekoliko metara od nas, na hrvatskoj strani, je pravoslavna eparhija. Porušena, tužna... Mašemo Hrvatima. Mladen i Dušan⁷ kažu da se deca s jedne i druge strane dovikuju... Sigurno je da ćemo (puno?) pomoći. Mnogo je posla, ali ovi ljudi to zaslužuju. Prognanici iz Zapadne Slavonije (Podravska Slatina, Daruvar...) samo govore o povratku. Prave kontakte u Hrvatskoj da vide kako da se vrate. Čudno, sve izbeglice, kako Srbi tako i Muslimani i Hrvati, govore isto. Svi žele da se vrate u svoje kuće. (...)

20. januar. Vraćamo se u Beograd. Ista tuga spaljenih hrvatskih i muslimanskih kuća. Na granici prema Jugoslaviji milicionari ne daju devojčici od 15 godina da uđe u zemlju, nema đaćku knjižicu. Ona i baka su izbeglice iz Pakraca, a devojčica ide u školu u Kragujevcu. Nikakve garancije, plač i molbe devojčice i njene bake ne pomažu. MUP se "drži zakona", tako kaže šef. Užasna scena bespomoćnosti bake i unuke koja žuri u školu. Svi u autobusu su bili zgroženi.

Plakala sam od osećanja stida što živim u takvoj zemlji.⁸

Nakon ove posete, Jelena se potpuno posvetila vođenju projekta koji je nazvan *Volonterski projekat Pakrac*. Formirala je tim volontera koji su zajedno s njom odlazili u Pakrac i tamo radili s decom, mladima i odraslima. U Pakrac su putovali autobusom po dvanaest i četrnaest sati u jednom pravcu, preko Bosne, kroz porušena sela, livade i njive. Na terenu su postepeno, s mnogo truda i strpljenja, sticali poverenje stanovnika. Organizovali su radionice za decu, klub za mlade, literarne i druge umetničke radionice. Pokrenuli su radionice ručnih radova, donosili vunu i tkačke razboje da bi žene plele džempere. Te džempere su potom otkupljivali i delili ih izbeglicama u Beogradu. Čajeve i pečurke koje su proizvodili stanovnici Pakraca Jelena

⁷ Mladen Kulić, Dušan Ećimović – funkcioneri opštine Pakrac, kasnije aktivni u nevladinim organizacijama.

⁸ Iz dnevnika Jelene Šantić.

i volonteri prodavali su na beogradskim pijacama. Nabavili su seme za poljoprivredne proizvode, gorivo za poljoprivredne mašine, inkubatore za piliće.

U Pakracu su se u početku stanovnici čudili sitnoj ženi koja je uvek dolazila s velikim torbama. U tim torbama Jelena je donosila opremu za školski kabinet biologije i hemije, patike za decu, školske knjige i dnevnik, knjige za biblioteku... Bez straha je sama odlazila u udaljena sela da bi deci koju je u prethodnoj poseti upoznala odnela obećane stvari. Usput je zastajala i sa meštanima razgovarala, otvoreno iznoseći svoje antimiloševićevske stavove i svoj stav prema ratu. Svesna da taj stav nije uvek popularan u sredini u kojoj se nalazila.

Iz Pakraca je, kao i iz drugih mesta u koje je odlazila, slala poruke i pisma svom timu u Beogradu.

*Dragi svi, svi, svi,
nadam se da ste se obradovali mojoj ljubavnoj poruci pošto su moji zahtevi i naredžbenice male. Teško mi je bez vas kao i vama bez mene...
Pozdrav svima, svi, svi, svi...
Jelena bez traktora*

Vedrim porukama bodrila je saradnike i širila njihov krug, molbe je oživljavala šalama.

Verane, molim te da, ako možeš, objavama na vašem radiju pomogneš projektu Pakrac. Potrebni su nam lekar, socijalni radnik i pravnik. Staž i plata idu normalno. Trebalo bi, takođe, pokrenuti akciju prikupljanja tegli i flaša za džemove, zimnicu i sokove, koje ćemo prodavati u Beogradu. Mogu se dostavljati u ulicu Kralja Petra 46, grupa MOST, za Pakrac.

*Hvala ti unapred, Bog će ti platiti.
Jelena Šantić⁹*

Te 1994. godine je, nesrećnim slučajem, u Pakracu poginuo jedan volonter. Mladić je bio iz Davosa u Švajcarskoj, sin bivšeg predsednika gradskog parlamenta. Porodica je nakon smrti povezala Davos s Pakracom i osigurala novu pomoć. Rolandu Bruneru i Vam Katu, voditeljima internacionalnih volontera u Pakracu, Jelena je poslala pismo saučešća i podrške:

(...) Danas ću otići u katoličku crkvu u Beogradu i zamoliti da održe misu za Ursa Vebera. Znam da se svi preispitujete o onome što se dogodilo i šta uopšte znači projekat Pakrac. Naš projekat nekad ide bolje a nekad stane, i nesreća je tu. Teško je. Ali ja ipak duboko verujem u značaj naše misije. Ljudima u tim krajevima smo istinski potrebni. Sigurna sam da će jednog dana živeti zajedno, bez nasilja i krvi...

*Mislim na roditelje nesretnog mladića, Vanju i na sve u Pakracu i Zagrebu. Nadam se da ćemo se uskoro videti i da ćemo nastaviti naš rad. Sada idem u katoličku crkvu.
Iskreno vas voli i razume,
Jelena Šantić*

Ogromno vreme i energiju Jelena je ulagala u uspostavljanje veza s mirov-

⁹ Pismo Veranu Matiću.

tražeći za njega podršku. Dok su mediji prenosili vesti o zverskom ratu i političkim podelama u bivšoj Jugoslaviji, Jelena je sa svojim prijateljima i saradnicima donosila vesti o saradnji Hrvata i Srba na uspostavljanju mira i obnavljanju života. Nije bilo lako obezbediti podršku i pomoć za rad na srpskoj strani. Ipak, saradnja je uspostavljena i pomoć je počela da stiže iz Švajcarske, Nemačke, Holandije, Francuske.

Jedan od najuspešnijih primera takve saradnje ostvaren je sa holandskom nevladinom organizacijom Radni komitet za bivšu Jugoslaviju (SWVJ) i njenom koordinatorkom Anom Blak. Organizacija je pomagala projekte Lopendruur u raznim delovima bivše Jugoslavije, a njen ogranak SWVJ kojim je rukovođila Ana Blak, bavio se projektima iniciranim u Srbiji.

U maju 1994. Jelena je provela dve nedelje u Holandiji, promovišući projekat *Pakrac* u nekoliko gradova, razgovarajući s ljudima, objašnjavajući situaciju u bivšoj Jugoslaviji i tražeći podršku za mirovne projekte. Obilazila je škole u kojima su deca prikupljala humanitarnu pomoć za svoje vršnjake u Pakracu.

Zahvalila sam deci na igračkama i vuni, zapisala je u dnevnik. Postavljaju zrela pitanja. Imaju 11–12 godina, a znaju mnogo o ratu u Jugoslaviji. Jedna devojčica me je pitala šta je najstrašnije u ovom ratu. Rekla sam: Prvo reči mržnje koje su proizvele rat, a zatim ubijanje dece.

Holandija 5. maja tradicionalno obeležava pobedu nad fašizmom. Tog dana održan je veliki festival u Asenu koji je otvorio gradonačelnik. Posle njega je govorila Jelena.

Dragi prijatelji, dolazim iz zemlje koja više ne postoji... Danas, na dan oslobođenja Holandije od fašizma, kada je ovde puno mladih, prizivam naše istorijsko sećanje. Drugi svetski rat je razrušio celu Evropu i odneo milione ljudi. Holokaust ostavlja večiti trag. U Jugoslaviji ne zaboravljamo genocid nad Srbima. Da li su ljudi prepoznali na vreme strahote fašizma? No mladost i život su ipak pobedili i čovečanstvo je zakoračilo novim velikim koracima. Nažalost, teško iskustvo nije bilo dovoljno da spreči povratak nekih starih ideja, ideja koje su dovele do secesije i krvavog rata u bivšoj Jugoslaviji. Kolektivno nacionalističko ludilo, predvođeno liderima nacionalističkih partija, ponovo je povelu ljude u rat, da ginu za izmišljene parole. Pozivaju ih da brane svoj narod, da najзад imaju samo svoju državu, bez "onih drugih", da svi žive u jednoj, čistoj nacionalnoj državi. Za mene nijedan problem ili razlog nije opravdanje za ovaj rat. Na početku rata, leta 1991, osnovali smo Centar za antiratnu akciju da bismo pokušali da urazumimo ljude u Beogradu i Srbiji. Mnogo smo uradili, organizovali brojne manifestacije, ali snaga oružja i loše politike je bila jača... Jedan od naših projekata zove se Pakrac, po malom gradu podeljenom između hrvatske i srpske strane. To je veoma važan projekat jer u okviru njega mi iz Centra za antiratnu akciju iz Beograda radimo s Antiratnom kampanjom iz Zagreba i internacionalnim volonterima na povezivanju stanovništva. Moramo naći humanistički ključ za rešenje problema. Hvala vam na solidarnosti i podršci. Mi iz Centra za antiratnu akciju nastavljamo naš rad.

—
U kući Zdravka Marjanovića,
s Anom i Vibeom Blak,
Bačka Palanka, 1996.

—
S Vesnom Golić i Anom Blak,
mart 1996.

Na festivalu u Asenu, Holandija, posvećenom pobjedi nad fašizmom, 5. maj 1994.

Iz Holandije se vratila s tkačkim razbojima i paketima pomoći za bebe i stare ljude u Pakracu.

Jelena je obišla i druge krajeve sveta da bi o svojoj zemlji pronela drugačiju sliku, govorila o primerima saradnje i izgradnje mira i obezbedila humanitarnu pomoć za najugroženije.

Jelenin rad, baziran na duboko humanističkim uverenjima, uvek je imao i političku dimenziju. U tekstovima koje je pisala o svom radu u Pakracu izražavala je podršku političkoj struji koja je u tom mestu radila na normalizaciji odnosa s hrvatskom stranom:

(...) počinje i politička polarizacija među Srbima Zapadne Slavonije, pri čemu se razgraničavaju linija koja ne želi nikakve razgovore niti kontakte s "drugom stranom" i realistička linija koja shvata da je izolacija najgora varijanta za Srbe na tim prostorima. Ovi drugi su želeli da se poštuje Vensov plan i time pokuša normalizacija stanja za civilno stanovništvo. "Daruvarski sporazum" je početkom 1993. trebalo da etapno osposobi vitalne funkcije u celom Pakracu, obezbedi vodu i struju, otvori autoput Beogra–Zagreb. Obe strane su bile zainteresovane za taj dogovor od koga se očekivalo da stanovnicima oba dela Pakraca donese bolji i normalniji život. Potpisnici sa srpske strane, Veljko Džakula, Dušan Ećimović i Mladen Kulić, bivaju, međutim, proglašeni za izdajnike. Ećimović i Kulić dospavaju u zatvor u Glini, a Veljko Džakula u februaru 1994, posle intervjua na televiziji Studija B, biva kidnapovan u Beogradu i odveden u Knin.¹⁰

Da bi pomogla Veljku Džakuli, s Džakulinom sestrom Dragicom i advokati-
ma Nikolom Barovićem i Slobodanom Tomićem, kreće u Bosansku Gradišku.

Četvrtak, 24. februar 1994. Pošli smo iz Beograda za Bosansku Gradišku u 7.30 ujutru. Imamo sastanak s Veljkom Džakulom i njegovim advokatom iz Gline, Mirićem, u Bosanskoj Gradiški oko 12.00–14.00 h. Planiramo da potom zajedno odemo u Pakrac. Najzad znamo da je Veljko živ i da može kući. Plaši me jedino da to nije zamka i da mu se nešto ne 'dogodi' na putu.

*Putem kroz Republiku Srpsku opet gledam spaljeno, rušeno, tužno, bahato, primitivno. Dolazimo u Gradišku. Čujemo da je most na Savi prema Okučanima blokiran. Krajišnici iz Knina su došli i izvređali i izmaltretirali Nepalce iz snaga UN i izgazili im zastavu. Odlazimo oko 14.00 h u jednu čevabdzinicu i čekamo Džakulu. Oko 14.30 h dolaze Džakula i advokat Mirić. Veljko teško hoda, ruke mu drhte, lice žuto, plavo. Priča šta su mu radili. Slušamo ga, pa ručamo i žurimo da pređemo most Gradiška–Okučani. Milicija Krajine je oterala UNPROFOR¹¹, koji je onda doveo ogromnu snagu na most, te se ne može ni napred ni nazad. Dolazimo na most, ali se ne može proći. Razgovaramo sa Argentin-
cima. Barović i ja zabavljamo krajišku miliciju. Preskačemo mine. Veljko ne izlazi iz automobila. Strah me je da će nešto da se desi. Idem sama do UNPROFOR–a. Čekamo dva sata. Najzad se pojavljuje argentinski pukovnik. Ja mu tiho kažem da će ga, ako ne puste Džakulu, Krajišnici ubiti. Molim da puste barem njega. Na kraju nas sve puštaju. Srećni, nastavljamo ka Pakracu.¹²*

¹⁰ Jelena Šantić, "Pakrac, juče–danas–sutra" 1995. (neobjavljen tekst, iz arhive Jelene Šantić).

¹¹ Zaštitne snage Ujedinjenih Nacija (United Nations Protection Forces).

¹² Iz dnevnika Jelene Šantić.

Uprkos svim naporima, politička situacija se komplikuje. Svi pokušaji da srpska i hrvatska strana sednu za sto i dogovore se o mirnom razrešenju krize završavaju se neuspehom.

U leto 1994. Jelena odlazi u Pariz na mirovnu konferenciju o strategijama podrške mirovnih organizacija pregovorima između Srba i Hrvata. U svom izveštaju s tog puta zapisala je:

Posebno interesantne razgovore vodila sam s opatima Didrihom Cilsom i Franom Prcelom. Razgovarali smo o UNPA zonama i velikoj opasnosti od rata na jesen. Rekli su mi da se Hrvatska sprema na ofanzivu jer stanovništvo nema više strpljenja. Moj stav je bio da svi, i mi iz mirovnih pokreta i oni iz crkve, moramo u našim sredinama podsticati spremnost na kompromise. Mi ne možemo da utičemo na konačno rešenje, jer je ono u rukama Miloševića i Tuđmana, ali se moramo oglasiti u javnosti i odupirati se svim vojnim rešenjima. Dala sam i konkretan predlog da u Pakracu počne sprovođenje dogovora Knina i Zagreba o demilitarizovanoj zoni.

U aprilu 1995. učinjeni su prvi koraci ka normalizaciji odnosa hrvatske i srpske strane. Otvoren je autoput a stanovnici dve zaraćene strane počeli su da komuniciraju, prvi put nakon četiri godine. To je predstavljalo veliku šansu za pronalaženje trajnog rešenja, ali i ogromnu opasnost od novih sukoba koja se osećala u vazduhu. Volonteri Tom Henderson iz Australije, Ketlin Čang iz Kanade, Sofi Reynolds iz Engleske i Klemens Majerhofer iz Austrije prelazili su, kad god je bilo moguće, s hrvatske na srpsku stranu Pakraca da bi objedinili nastojanja timova s obe strane linije razgraničenja. U proleće 1995. na srpsku stranu Pakraca stigao je Filip Koleman, prvi internacionalni volonter koji je preko Beograda i grupe MOST uključen u projekat. Posredstvom švedske organizacije Peace Quest pronađeni su novi internacionalni volonteri spremni da se uključe u rad na srpskoj strani Pakraca. Sve pripreme za njihov dolazak u Beograd i Pakrac bile su već obavljene, kad je iznenada stiglo Jelenino pismo.

*Drage Gunila i Stina,
toliko mi je žao, ali rat je upravo počeo u Zapadnoj Slavoniji, Pakracu, Okučanima. Ne znamo šta će biti. Molim vas, nemojte sada dolaziti. Nadam se da ćemo se videti u sretnijim vremenima.
Jelena*

Hrvatska vojna akcija na teritoriji Zapadne Slavonije, nazvana *Bljesak*, počela je 1. maja 1995. Napad je započeo granatiranjem srpske strane Pakraca i ključnih srpskih položaja na granici Sektora zapad i Bosne. Hrvatske trupe napredovale su sa severa i juga. Tokom sledeća dva dana srpske snage su u nekoliko navrata granatirale gradove u Hrvatskoj. Trećeg dana srpska strana je kapitulirala. Svi muškarci stariji od šesnaest godina odvedeni su u zatvore, odakle su oni koji nisu bili osumnjičeni za učešće u ratu pušteni nakon nekoliko dana. Neki od njih svedočili su pred inostranim posmatračima o prebijanjima za vreme boravka u pritvoru. Ljudi su izveštavali o masakru na području Nove Varoši. Hrvatske vlasti su to demantovale. Ta-

deuš Mazovjecki, specijalni izvestilac Ujedinjenih nacija za ljudska prava, izjavio je da njegova istraga pokazuje da ima dokaza o ubijanju civila i zlostavljanju zatvorenika.

Žene, deca i stari okupljali su se u grupe i zajedno stanovali u većim kućama. Jedna od volonterki iz Jeleninog tima, profesorka književnosti Branka Nenadović, bila je u redovnoj poseti Pakracu kada je operacija *Bljesak* započela te je delila sudbinu tog gradića za vreme ofanzive. Hrvatske vlasti pozvale su stanovnike srpske strane Pakraca da ostanu, ali je većina odlučila da se priključi konvojima UN i napusti teritoriju odlazeći u izbeglištvo u Bosnu i Istočnu Slavoniju. Bilo je potrebno hitno reagovati i pokrenuti akcije pomoći sada već bivšim stanovnicima Zapadne Slavonije.

Od maja pa nadalje, rad u Pakracu nastavljaju hrvatske nevladine organizacije, članice Koordinacije organizacija za zaštitu ljudskih prava u Republici Hrvatskoj, sa sedištem u Centru za mir, nenasilje i ljudska prava u Osijeku. Jelena održava kontakte i saradnju s ovom organizacijom. Otvorena je kancelarija za ljudska prava i obnovu poverenja na strani koja je do maja 1995. bila pod srpskom kontrolom. U izveštaju o tom projektu istaknuta je intenzivna saradnja s Jelenom Šantić iz beogradske mirovne grupe MOST. Stanje na terenu bilo je veoma teško:

*Nemoguće je dobiti službene informacije o osobama odvedenim u prihvatne centre i zadržanim u okružnim zatvorima ili otpuštenim iz njih, ranjenima i mjestima njihovog lečenja, ubijenima i mjestima njihovog pokopa. Nestanak osobnih dokumenata i predmeta... Odvođenje stoke, bez ikakvih potvrda o tome od strane osoba u civilu... Nemogućnost slobodnog kretanja... Mjesno stanovništvo ne shvaća značenje i važnost stjecanja i ostvarivanja prava na hrvatsko državljanstvo, pa su (već u tisućama) u redovitim svakodnevnim konvojima za Bosansku Gradišku napustili Hrvatsku bez ikakvog dokumenta da su hrvatski državljani... Do 19. svibnja napustilo je Hrvatsku 1788 osoba. Fizička i verbalna maltretiranja ljudi po prihvatnim centrima i u autobusima, pri povratku kućama... Incidentne situacije, ubojstva mještana, samoubojstva mještana, strah...*¹³

Jelena organizuje prikupljanje podataka o nestalima i zatvorenima kao i povezivanje porodica koje su ostale u Pakracu s Bosnom, Istočnom Slavonijom i Jugoslavijom. Kroz lične kontakte svakodnevno prikuplja podatke o ljudima i razmenjuje podatke s organizacijama u Hrvatskoj. Pravi spiskove ljudi koji žele da se vrate i beleži svedočanstva onih koji su preživeli vojnu akciju *Bljesak*, posebno žrtava raznih vrsta torture. Najteže ranjenike koji leže u VMA posećuje jedna volonterka iz Jeleninog tima.

U leto 1995. Jelena se obraća Desi Raspopović u Parizu:

Draga Deso,

kao što vidiš situacija se strahovito komplikuje i svi strahujemo od velikog rata. Ja, naravno, nastavljam da radim za naše zapadne Slavonce, rasutim po čitavoj bivšoj Jugoslaviji. Poseban problem su ljudi koji su još uvek u zatvorima, bez adekvatne pravne zaštite. Advokatima iz Jugoslavije nije dozvoljeno da uđu u Hrvatsku. Kome bi se trebalo obratiti za neki fond kojim bi se pomogao rad advokata u Hrvatskoj, Čede Prodanovića i drugih?

¹³ Iz izveštaja Centra za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek.

Molim te, takođe, da se potvrdi koju prilažem hitno dostavi Veljku Džakuli, preko Zagreba. Porodica Đorđa Kovačića treba da traži od policijske postaje u Pakracu dozvolu za njegov ulazak u Pakrac. Ovo nam je jako hitno.(...)

Uskoro je, uz pomoć francuskih i švajcarskih donatora, formiran Odbor za pravnu zaštitu zatvorenika iz Zapadne Slavonije. Kroz projekat poznat pod imenom *111 zapadno-slavonskih zatvorenika* angažovani su advokati za odbranu ljudi, većinom srpske nacionalnosti, uhapšenih za vreme vojne akcije *Bljesak*. Većina njih nije imala sredstava za angažovanje advokata pa su bili bez odgovarajuće pravne pomoći. Odbor za pravnu zaštitu zatvorenika iz Zapadne Slavonije osnovali su Ivan Janković, Nebojša Popov, Jelena Šantić, Nikola Barović, Vesna Pešić, Milan Vuković i Boris Popović.

Rad u Pakracu veoma je uticao na Jelenin život. Otvorila je svoju kuću za ljude koje je tamo upoznala i s kojima je sarađivala. Pružala im je utočište i svesrdnu podršku. Od početka projekta *Pakrac*, pa do kraja života, potpuno se posvetila uspostavljanju veza među zaraćenim svetovima, pomaganju izbeglicama i borbi protiv rata. Uverila se u značaj rada s ljudima na terenu i svoje nove akcije usmeravala u tom pravcu. U jednom od izveštaja iz 1996. zapisala je:

Volonterski rad u Pakracu pomogao mi je da razumem razmere ratne tragedije u bivšoj Jugoslaviji. Iskustvo nas je naučilo da samo direktan rad s ljudima ima dugoročne rezultate, posebno u područjima u kojima je politička situacija komplikovana.

Obogaćena ovim iskustvom i oslanjajući se na njega, Jelena je našla snagu da odgovori na tragedije koje su tek dolazile. Prva od tih tragedija dogodila se ubrzo: 4. avgusta 1995. započela je *Oluja*, akcija hrvatskih vojnih i policijskih snaga kojom je izvršen napad na preostali deo teritorije pod kontrolom Srba.

Protest Mir u Bosni – proleće u Srbiji,
1993. godine

Pomoć izbeglicama

U roku od samo nekoliko dana osvojeni su Knin i Kninska Krajina, Kordun, Lika i Banija. Srpsko civilno stanovništvo povlačilo se preko Republike Srpske prema Srbiji. Nepregledna kolona izbeglica – preko 200 000 ljudi na traktorima, u privatnim i vojnim vozilima – zakrčila je puteve kroz Bosnu i Srem. U koloni su, pod vrelin avgustovskim suncem, ljudi umirali, trudnice se porađale, deca obolevala. Do pojedinih odredišta u Republici Srpskoj putovalo se oko dve nedelje, no za većinu cilj je bila Srbija.

Prvog dana napada na Knin, Jelena okuplja svoje najbliže saradnike i s njima odlazi u beogradsko predstavništvo Republike Srpske Krajine, u ulici Moše Pijade. Traži informacije, izražava saosećanje, nudi pomoć. Kad vidi da u tom trenutku ništa ne može da učini osim da čeka, odlazi na pijacu Kalenić i kupuje patlidžan, krompir i kore za pitu. U njenom stanu prave se pite za ljude zaposlene u kancelarijama Republike Srpske koji su celog dana dežurni i, pokušavajući da osiguraju pomoć izbeglicama, zaboravljaju da jedu i piju...

S Vesnom Pešić odlazi potom u Centar za antiratnu akciju, gde, u ime Centra, pišu saopštenje za javnost povodom napada na Krajinu. U saopštenju izražavaju ogorčenje mirovnih aktivista zbog novog napada na civile i traže od strana u sukobu i međunarodne zajednice da se odmah obustave sukobi i započnu pregovori.

Jelena ubrzo organizuje i sastanak raznih nevladinih organizacija posvećen dogovoru o načinima mobilizacije što većeg broja ljudi u prikupljanju pomoći za izbeglice. Osniva se grupa organizacija pod nazivom *Akcija za izbeglice*, čije su članice Centar za antiratnu akciju, Fond za humanitarno pravo, Grana, Mirovna grupa Pančevo, Centar za nenasilno rešavanje sukoba Niš, Hrana za život, Živeti u Sarajevu, Žene u crnom, Radio B 92, kao i pojedinci iz stranke Građanski savez Srbije. Na apele upućene u svet među prvima je odgovorila britanska organizacija OXFAM, koja je poslala značajnu pomoć. Uzbuđena, istovremeno i očajna i besna, Jelena je utehu pronalazila u neprekidnom radu na organizovanju pomoći, svodeći san na samo nekoliko sati.

Apeli su i u zemlji urodili plodom: građani su donosili hranu, mleko, pelene, taksisti i privatni prevoznici odvozili tu pomoć do izbegličkih kolona, aktivisti je delili izbeglicama a Radio B 92 je stalno ponavljao pozive za priključenje akciji. Jelena je danonoćno organizovala pomoć, učestvovala u pakovanju paketa, okupljanju i podsticanju ljudi, pisanju i slanju novih apela domaćoj i svetskoj javnosti.

Od mirovnih organizacija u Hrvatskoj stizale su, preko elektronske mreže mirovnih organizacija u bivšoj Jugoslaviji *ZaMir*, informacije s terena. Centar za direktnu zaštitu ljudskih prava u Hrvatskoj je od tada, pa tokom naredne dve godine,

neprekidno slao podatke o zarobljenima, ranjenima, optuženima, osuđenima, incidentima na terenu, stanju imovine izbeglih Srba i slično. Jelena i njeni saradnici su te informacije prosledivali izbeglicama u Srbiji, a njihova pitanja redovno slali u Zagreb.

U septembru 1995. Jelena ponovo odlazi u posetu Ani Blak i Radnom Komitetu za bivšu Jugoslaviju u Holandiji da bi dobila pomoć za izbeglice. Ponovo obilazi gradove, škole, organizacije, donatore, ovog puta govoreći o stotinama hiljada ljudi koji treba da prezime svoju prvu izbegličku zimu. Uspeva da za preko šest hiljada izbeglica obezbedi pakete hrane i higijenskih sredstava za šest meseci. Ti paketi deljeni su preko Centra za antiratnu akciju i organizacije Hleb života.

Centar za antiratnu akciju je, u skladu sa svojim mogućnostima, preuzeo brigu o 484 izbegličke porodice. Iz toga će nastati nova organizacija, trajno vezana za ime Jelene Šantić.

U oktobru 1995. Helsinški parlament građana, međunarodna mreža građanskih udruženja, pokreta, društvenih i političkih grupa iz Evrope, Amerike i ostalih delova sveta, organizovao je, u znak podrške mirovnim inicijativama na prostoru bivše Jugoslavije, svoju četvrtu skupštinu u Tuzli. Ovom skupu je, iako je rat još bio u toku, prisustvovalo oko šest stotina ljudi iz Evrope i Severne Amerike. Veliki broj učesnika bio je s područja bivše Jugoslavije. Među njima je, zajedno sa sedamdesetak aktivista iz Srbije i Crne Gore, bila i Jelena. Glavna tema skupa bila je uloga međunarodnih organizacija i građanskih inicijativa u rešavanju konflikta u Bosni i Hercegovini.

Putevi

182 | Jelena ŠANTIĆ

U to vreme nije bilo moguće putovati iz Beograda u Tuzlu bez specijalnih propusnica UN. Put koji je pre rata trajao nekoliko sati, sada je trajao tri dana.

U svom izveštaju Jelena je opisala ovo neobično putovanje:

17. oktobar. Pošli smo na put. Sve se odvijalo sa zakašnjenjem. Spavali smo u autobusu. Od granice, kroz Hrvatsku, imamo policijsku pratnju.

18. oktobar. Putujemo kroz Hrvatsku. Kod Zagreba smo se susreli sa Zagrepčanima, Gruzinima, Rusima, Azerbejdžancima, Jermenima. Mnoge sam znala od ranije. Zajedno nastavljamo preko Karlovca, kroz Liku, Knin... Kilometrima prolazimo pored napuštenih ili spaljenih kuća. Prolazimo kroz Split. Spavamo u Tučepima.

19. oktobar. Ujutro je osam autobusa krenulo prema Metkoviću (Bosna). Prati nas UNPROFOR. Prolazimo kroz Mostar (BiH), gde razgovaram s radnikom Alijom. Dirnuli su me njegova sabranost i saznanje da, i pored rata, u Jablanici bez problema zajedno žive Muslimani, Hrvati i Srbi. Pozvao me je svojoj kući. Put nas dalje vodi kroz Konjic (BiH). Stajemo u Kiseljaku (Herceg-Bosna). Tu srećemo Željka, Hrvata, koji je prijatno iznenađen da neko dolazi iz Beograda. Slađana¹⁴ i ja idemo mu u kuću. Šalje poruke za rođake. Primio je u kuću bračni par koji je pobjegao sa Ilidže. On je Hrvat, ona Crnogorka. Plaču. U Tuzlu stižemo posle tri dana puta. Divno nas dočekuju. Došao je i moj rođak iz Sarajeva, Slavko Šantić. Uveče se upoznajemo sa svima koji su stigli...

Tokom sledeća tri dana, Jelena učestvuje u radu mirovne konferencije na kojoj učesnici javno i otvoreno govore o nacionalizmu u vlastitim sredinama i dogovaraju se o zajedničkim akcijama usmerenim ka uspostavljanju mira. Mnogi kontakti stvoreni tokom ovog izuzetno važnog skupa pretvoreni su kasnije u projekte saradnje mirovnih aktivista i organizacija u čitavom regionu.

¹⁴ Slađana Danković, članica Centra za nenasilje iz Niša.

Grupa 484

Vesna Golić | 183

Jelenin izbor

Na sastancima koje je Jelena vodila tokom septembra i oktobra 1995. članovi Centra za antiratnu akciju i grupe MOST nastojali su da izbeglice iz 484 porodice, na stalnom spisku za primanje humanitarne pomoći, podstaknu da same prave programe za olakšanje svog položaja. Tako su nastali zajednički timovi domaćih aktivista i izbeglica iz Krajine. Timove su činile uglavnom žene, po profesiji učiteljice, psiholozi, stručnjaci za decu sa posebnim potrebama, lekarke, a priključili su im se i studenti i studentkinje. Aktivnosti su se širile, broj timova i njihovih članova rastao, a uskoro je osnovana Grupa 484, organizacija u misiji solidarnosti i povezivanja svih onih koje su bolela ratna stradanja drugih i ljudi koje je rat učinio izbeglicama.

Jelena je mirovnom pokretu predstavila novu organizaciju čije je osnivanje ona inspirisala i koju je trajno usmerila ka duhu tolerancije i nenasilja, ka građenju mostova poverenja. U okviru Grupe 484, ljudi u izbeglištvu su, mada opterećeni vlastitim ratnim traumama i siromaštvom, postajali mirovni aktivisti i humanitarni radnici: primivši solidarnost, oni su je davali drugima. U narednim godinama organizaciji su se priključili mnogi novi članovi i saradnici, a naziv Grupa 484 postao je simboličan.

Prve prostorije Grupe 484 bile su u Tetovskoj ulici u Beogradu; malu dvorišnu kuću Jelena je zvala "naša kućica". Otvorena svima, "naša kućica" postala je oaza u kojoj je Jelena sa svojim saradnicima ostvarivala snove. Konačno je mogla da pravi velike timove koji su odlazili na teren i direktno radili s najugroženijima, doprinoseći razvoju poverenja među ljudima raznih nacionalnosti.

Pokrenute su nove aktivnosti: radionice za decu, psihološka pomoć porodicama za prevladavanje ratnih trauma, klubovi za studente i srednjoškolce. Otvorena je ženska tkačka radionica, a potom i zanatska radionica u kojoj su radili muškarci izbeglice. Iz Holandije, Belgije i Nemačke stizali su kamioni s brižljivo pripremljenim paketima hrane, odećom i obućom, školskim priborom i higijenskim sredstvima, posuđem, čebadima, grejalicama, lekovima, pomagalima za invalide, madracima, krevetima, kolicima za bebe, mašinama za šivenje, tkačkim razbojima, vunom... Sve više izbeglica uključivalo se u pružanje pomoći još ugroženijima. Organizovane su mnoge predstave i priredbe za decu, obezbeđivane besplatne karte za posete pozorištima, bioskopima, muzejima, organizovana letovanja za decu, druženja za odrasle, izleti za cele porodice... Uz pomoć prijatelja iz Holandije nabavljena je oprema za frizerski salon i stomatološku ordinaciju u kojima su izbeglice radile za izbeglice.

Jelena je u Grupi 484 utkala svoju izuzetnu intuiciju kojom je nepogrešivo predviđala razvoj događaja i kreirala projekte s dugoročnim rezultatima. Imala je

Analiza rada Grupe 484, Beograd, juli 1997.

S aktivistima Grupe 484 u Tetovskoj ulici, 1996.

velike planove i vizije, stalno je pokretala nove akcije, nadahnjivala je i snažila ljude s kojima je radila. Kada bi akcija bila pokrenuta, prepustila bi je saradnicima i, mada bi povremeno pomagala i nadgledala, ostavljala bi im određene ruke a sama se okretala novim izazovima. Nije prihvatala nemoć i slabost, već je pred saradnike postavljala visoke ciljeve koji bi im ponekad izgledali neostvarivo. No Jelenina vera u to da su ljudi sposobni da prevaziđu sebe ohrabivala ih je i podsticala da se upuste u smele projekte koje bi zatim uspešno ostvarili. Bila je i zahtevna i stroga, ali i puna podrške i razumevanja.

Iako je želela velike promene u svetu i u društvu u kome je živela, visoka stremljenja je nisu omela da veoma dobro vidi neposredno okruženje i da se s istom strašću s kojom je sledila svoju misiju posveti i ljudima iz svoje blizine. Za sve rođendane aktivista Grupe 484 spremala je divne torte, pravila za njih ukusne večere u svom stanu i znala privatne probleme svakog od njih. Uverena da čovek svojom sudbinom mora sam da upravlja, pomagala im je ne rešavajući probleme umesto njih, već ih podstičući da osete vlastitu snagu i steknu poverenje u sebe.

Zubarska ordinacija Grupe 484, Beograd, 1997.

Tkačka radionica Grupe 484,
Beograd, 1997.

Tkalje Grupe 484, Beograd, 1997.

Istočna Slavonija

188 | Jelena ŠANTIĆ

Nastojeći da poveže svoj rad započet u Pakracu s projektima Grupe 484, Jelena je, u vreme kada su mnogi Pakračani živeli kao izbeglice u Istočnoj Slavoniji, pokrenula novi projekat nazvan *Obnova poverenja u Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Sremu*.

Usled geografskog položaja i velike nacionalne mešovitosti, Istočna Slavonija je bila mesto prvih, a kasnije i najžešćih ratnih sukoba. U decembru 1991. to područje je doživelo silovite ofanzive Jugoslovenske narodne armije, tokom kojih je Vukovar gotovo potpuno razoren. Mnogi su stradali ili nestali. Iseljeni su Hrvati, ali i veliki broj Mađara, Rusina i Slovaka. Krajem 1991. međunarodna zajednica je izdejstvovala prekid vatre a potom je uspostavljena zaštitna zona Ujedinjenih nacija. Od 1992. do 1995. u Istočnu Slavoniju naseljavali su se Srbi koji su bežali iz krajeva Hrvatske u kojima je kontrolu imala hrvatska vlast.

Nakon hrvatskih vojnih akcija u oblasti Zapadne Slavonije, u maju 1995, i na području Kninske Krajine, Like, Korduna i Banije, u avgustu iste godine, unutar priznatih granica Hrvatske još je samo prostor Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema ostao pod srpskom kontrolom. Taj region jedini je još imao šansu za rešenje krize putem mirovnih pregovora. Ujedinjene nacije i SAD vršile su snažan pritisak na zaraćene strane da pristupe mirovnim pregovorima.

Već u aprilu 1995. hrvatske i srpske mirovne organizacije dale su svoje prve zajedničke predloge pregovaračima koji su radili na rešenju za Istočnu Slavoniju, Baranju i Zapadni Srem. Jelena je redovno učestvovala na sastancima na kojima se radilo na tim predlozima. Na konferenciji održanoj od 3. do 5. novembra 1995. u Mohaču, mirovne organizacije formulisale su dokument pod nazivom *Predlog načela za pregovarače o rešavanju pitanja Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema bez upotrebe vojske*. Dokument je predviđao internacionalni status za ovu zonu i nudio predloge rešenja problema izbeglica, ekonomskih pitanja, imovinsko-pravnih odnosa, razoružanja, kreiranja i održanja civilnih i demokratskih institucija. Jelena je bila jedan od četrnaest potpisnika *Predloga*.

Sporazum o mirnoj reintegraciji Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema u Hrvatsku potpisan je 12. decembra u Dejtonu. Dogovoreno je da se osnuje Privremena uprava UN, pod nazivom UNTAES¹⁵, s mandatom od 12 meseci, uz mogućnost produženja na 24 meseca. Oko pet hiljada pripadnika snaga NATO bilo je zaduženo za demilitarizaciju područja i osnivanje policijskih snaga. *Sporazum* je predviđao i pravo svih izbeglica i raseljenih osoba na povratak svojim domovima. Njegova realizacija je bila zadatak Privremene uprave UN, strana u sukobu i međunarodne zajednice.

¹⁵ United Nations Temporary Administration in Eastern Slavonia.

Sporazum je doneo olakšanje svima koji su čudno iščekivali mir, jer je znatno umanjio verovatnoću da će se dogoditi još jedan napad hrvatskih snaga na područje koje su kontrolisali Srbi, no istovremeno je bio i uzrok straha i frustracija ljudi u Istočnoj Slavoniji. U izveštaju internacionalne mirovne organizacije Otvorene oči o poseti Istočnoj Slavoniji sredinom decembra 1995. navodi se: "U svim razgovorima koje smo vodili sa stanovnicima čuli smo ocenu da potpisani Sporazum forsira prebrzu reintegraciju. Ponavljalo se mišljenje da ni dve godine neće biti dovoljno dug period da se uspostavi mirni suživot dve zaraćene strane i da je za godinu dana to jednostavno nemoguće postići. 'Oni nas stavljaju zajedno kao mačku i miša u jednu kutiju', rekao nam je jedan policajac. 'Šta će se dogoditi kad na ulici sretnem čoveka koji je srušio moju kuću? Da li očekujete da ga zagrlim i poljubim?'"

Prema procenama UN, od oko 160 000 stanovnika ovog područja u vreme potpisivanja Sporazuma oko 70 000 su bili izbeglice iz drugih krajeva Hrvatske. Hrvatski izvori su procenjivali da je oko 100 000 ljudi, prvenstveno Hrvata i Mađara, izbeglo s ovog područja u druge delove Hrvatske i u druge zemlje. Mnoge izbeglice iz Pakraca i okoline su, posebno nakon vojne akcije u maju 1995, pronašle privremeno utočište u Istočnoj Slavoniji.

U oktobru 1993. prvi put sam otputovala u Istočnu Slavoniju, a zatim sam tamo povremeno odlazila, posebno učestalo nakon avgusta 1995. Želela sam da iskustvom stečenim u Pakracu pomognem ljudima čiju je budućnost bilo moguće predvideti. Stanovništvo je bilo odsečeno od informacija, neistine su se širile, svi su živeli u strahu i nepoverenju. Već su bili navikli da drugi umesto njih donose odluke. Osećali su pritisak sa svih strana.

Stupila sam u kontakt s ljudima od ugleda i meštanima. Informisala sam se o situaciji u obrazovanju, zdravlju i privredi.

Poseban problem predstavljale su izbeglice iz Hrvatske, naseljavane na toj teritoriji od 1991. do poslednjeg egzodusa 1995. Ti ljudi, koji su sve izgubili, živeli su u izuzetno teškim uslovima, zapisala je Jelena u jednom od svojih izveštaja, objašnjavajući razloge za započinjanje projekta za podršku mirnoj reintegraciji Istočne Slavonije.

Projekat *Obnova poverenja u Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Sremu* bio je toliko smelo osmišljen da je na početku realizacije delovao gotovo neostvarivo. Bio je utemeljen na Jeleninoj želji da se stanovništvu tog područja pruži šansa da izbegne sudbinu izbeglištva i oceni da će najbolju podršku u tom procesu pružiti oni koji su već postali izbeglice. Projekat je predviđao intenzivnu saradnju s mirovnim orga-

nizacijama iz Srbije, lokalnim mirovnim organizacijama aktivnim u tom regionu kao i sa organizacijama iz Hrvatske.

Ostvarenje projekta zahtevalo je da se, u vreme kada je Srbija bila preplavljena izbeglicama i kada su veze s Hrvatskom bile potpuno pokidane, nađu volonteri među onima koji su samo nekoliko meseci ranije na traktorima i traktorskim prikolicama nedeljama putovali ka Srbiji, bežeći pred hrvatskom ofanzivom. Te ljude je trebalo obučiti za rad sa stanovništvom u Istočnoj Slavoniji, ali i uključiti u saradnju s hrvatskim mirovnim organizacijama.

Već u februaru 1996, u okviru 484 izbegličke porodice koje su činile osnov Grupe 484, oformljen je tim volonterki. Među njima je bilo učiteljica, socijalnih radnica sa iskustvom, psihologa.

Odmah smo započeli edukaciju volonterki, pripremajući ih za težak rad na terenu. Pohađale su seminare o ljudskim pravima, nenasilnoj komunikaciji, ratnim traumama, psihološkim dilemama izbeglištva – otići ili ostati i slično.

Volonterke će biti podeljene u tri grupe: jedna grupa će pokrivati Vukovar, druga Ilok, a treća sela oko Vukovara (Sotin, Tovarnik, Mikluševci, Čakovci, Ilača, Markušica).¹⁶

Na teren su krenule volonterke Danijela Radišević, Mirjana Mikulić, Borjana Metikoš, Spomenka Žarković, Tanja Krneta, Jovanka Ječmenica, Jovanka Trišić, Jelena Gavranović, Jelena Čoko, Vesna Golić, Milena Ivanković, Sandra Popović i Alenka Kulić. Timu u Iloku kasnije se pridružio i jedan volonter, Radojica Bunčić.

Prvi zadatak bio je uspostavljanje kontakata s lokalnim vlastima i demokratski i mirovno orijentisanim pojedincima da bi se obezbedila podrška za osnivanje raznih civilnih grupa. Potom je počeo neposredan rad s ljudima. Ustanovljen je sistem za distribuciju humanitarne pomoći najugroženijim stanovnicima. Oformljene su dečje igraonice, radionice ručnih radova, omladinski i ženski klubovi. Organizovane su tribine i individualni razgovori s pravnicima koji su odgovarali na pitanja stanovnika, davali savete i pružali konkretnu pravnu pomoć. U saradnji s psihijatrom Čarlsom Tauberom, osigurana je psihološka podrška za žrtve ratnih trauma. Otvorene su radionice za edukaciju o nenasilju i toleranciji. Kroz učešće u tim zajedničkim aktivnostima, stanovnici Istočne Slavonije pružali su podršku jedni drugima, razmenjivali iskustva i stvarali planove za budućnost.

Volonteri su pomagali stanovnicima da dobiju hrvatske dokumente, što je bio preduslov za rešavanje mnogih egzistencijalnih pitanja – ponovog zaposedanja imovine, obezbeđenja penzija, socijalnih dodataka i slično. Pojava hrvatske administracije u regionu bio je jedan od posebno bolnih koraka u procesu mirne reintegracije; suočavanje s hrvatskom vlašću nakon nekoliko godina rata bilo je za mnoge stanovnike Istočne Slavonije traumatično. Da bi doprineli prevazilaženju tog straha, volonteri Grupe 484 su odlazili u kancelarije hrvatske administracije zajedno sa stanovnicima, s njima čekali u redu i pomagali im da ispune formulare.

Zadatak volontera bio je i da doprinesu objektivnom informisanju. Nastupali su u medijima i pružali informacije o situaciji na terenu, koje su dobijali kroz saradnju s domaćim i stranim nezavisnim izvorima i nevladinim organizacijama.

Iako je stanovništvo bilo pod ogromnim pritiskom, u stalnom strahu od vojnih napada i neizvesnosti koju je donosila reintegracija, volonteri su bili veoma dobro prihvaćeni. Svakog četvrtka i petka tokom cele 1996. i do kraja jula 1997, kada je

¹⁶ Iz izveštaja Jelene Šantić.

—
S Danijelom Radišević i Andrejem Jokićem, aktivistima Grupe 484

—
Na dodeli nagrade za mir Pax Christi International, Grac, novembar 1996.

—
Susret s hrvatskim nevladinim organizacijama, Beograd, 22. decembar 1996.

ovo područje konačno reintegrirano u Hrvatsku, volonteri su svojim programima i svojim iskustvom pomagali ljudima čije su strepnje i nevolju dobro poznavali. Taj rad je i volonterima pružao utehu, dajući im snagu da izdrže vlastito izbeglištvo.

Da bi se osigurao nastavak projekta u Istočnoj Slavoniji nakon odlaska administracije UN, volonteri su, uoči konačne reintegracije, okupili grupu mladih koji su nameravali da ostanu na tom području i obučili ih za samostalan rad sličan onome koji je Grupa 484 do tada obavljala.

Projekat *Obnova poverenja u Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Sremu* bio je obrazac i jedan od temelja aktivnosti nove mreže mirovnih organizacija iz Hrvatske i Srbije pod nazivom Koordinacija za Istočnu Slavoniju, Baranju i Zapadni Srem. Jelena je odigrala važnu ulogu u osnivanju te mreže i u nju uložila ogromnu energiju. Dugogodišnji rad mirovnih organizacija iz Srbije i Hrvatske u ovom kriznom regionu dobio je, Jeleninom inicijativom, objedinjujući okvir koji je pružao mogućnost za žive veze među ljudima s dve ratom podeljene strane. Kako je još uvek bilo teško dobiti vize za međusobne posete, članovi buduće Koordinacije su kao centar okupljanja odredili mali mađarski grad Mohač, s obzirom na to da je bio blizu granica obeju zemalja. Podršku za formiranje centra u Mohaču, nazvanog *Most mira na Dunavu* (*Peace Bridge Danube*), dali su, preko fondacije Die Schwele, Nemci i Holandani.

Nakon nekoliko pripremnih sastanaka, u Mohaču je 9. marta 1996. zvanično osnovana Koordinacija mirovnih organizacija za Istočnu Slavoniju, Baranju i Zapadni Srem. Članice koordinacije su bile: Društvo za mir i toleranciju (Bačka Palanka), Mirovna grupa (Sombor), Grupa 484 (Beograd), Mirovna inicijativa (Baranja), Antiratna kampanja Hrvatske (Zagreb), Centar za mir, nenasilje i ljudska prava (Osijek), Akcijska grupa mladih (Osijek), Mali korak – Centar za kulturu mira i nenasilja (Zagreb), MIRamiDA (Pakrac), Udruženje za ljudska prava, mir i nenasilje (Darugar), Dalmatinski odbor solidarnosti (Split), Volonterski projekat (Pakrac), HOMO (Pula). U svom prvom obraćanju potencijalnim partnerima, međunarodnim organizacijama, ambasadama, predstavnicima izbegličkih organizacija i vladama u regionu, članice Koordinacije su istakle: "Cilj našeg delovanja je stvaranje i obnova poverenja putem zajedničkog zalaganja građana za zaštitu univerzalnih, pojedinačnih ljudskih prava, kao i sloboda koje su temelj prava naroda. U sadašnjoj situaciji to pre svega znači zajedničko zalaganje za dostojanstvo i sigurnost života svakog građanina, za dobrovoljni povratak svih prognanih i izbeglih."¹⁷

Kroz rad u Koordinaciji Jelena je ostvarila trajna prijateljstva s aktivistima iz pridruženih mirovnih organizacija, a pre svega s Vesnom Teršelič, Goranom Božiće-

¹⁷ Dokumenti *Osnove delovanja Koordinacije mirovnih organizacija za Istočnu Slavoniju, Baranju i Zapadni Srem*; *Kodeks koordinacije*, od 9. marta 1996.

vićem, Zdravkom Marjanovićem, Mandom Prišing, Vojkom Ivicom, Mirjanom Galo, Igorom Galo, Oljom Šimić, Gordanom Stojanović, Katarinom Kruhonjom.

Paralelno s radom u Koordinaciji, vođenjem Grupe 484 i njenih aktivnosti u Beogradu i Istočnoj Slavoniji, Jelena je intenzivno radila na uspostavljanju veza s uticajnim ljudima i mirovnim organizacijama u inostranstvu, kako bi obezbedila razne vrste podrške i nastavila da širi pozitivnu sliku o svojoj izolovanoj zemlji. Ugledni pojedinci i organizacije imali su veliko poverenje u njen rad i stavove koje je prenosila, te je tako postala jedna od najuspešnijih zastupnika svoje zemlje u inostranstvu. Međunarodna mirovna organizacija Pax Christi International dodelila joj je 1996. godine nagradu za mir. Ta je nagrada predstavljala veliko priznanje Jeleninom hrabrom poduhvatu u Istočnoj Slavoniji, podstrek programima Grupe 484 i obodrenje izbeglicama uključenim u Jeleninu misiju.

Krajem 1995. i početkom 1996, u okviru *Mosta mira na Dunavu*, odvijala se, uz veliko zalaganje Zdravka Marjanovića, predsednika Društva za mir i toleranciju iz Bačke Palanke i jednog od Jeleninih najvernijih saradnika koga je izuzetno poštovala, još jedna hrabra aktivnost: organizovane su radionice za uspostavljanje poverenja i saradnje između udruženja izbeglica iz Hrvatske, Srbije i dela Hrvatske pod upravom UN (Istočne Slavonije). Jelena je ohrabrila svoje saradnice iz Grupe 484, izbeglice iz Hrvatske, da učestvuju na tim radionicama. Bili su to veoma bolni susreti ljudi s dve zaraćene strane, susreti na kojima je trebalo pokazati razumevanje za bol i gubitak onog drugog. Nakon ovih radionica, Zajednica prognanika Hrvatske i Udruženje prognanih i izbeglih Srba u Baranji nastavili su aktivnosti bez posrednika, sastavili *Memorandum o saradnji* i definisali zajedničke interese koje su predstavili vlastima u regionu i međunarodnim organizacijama.

Jelena je svoje mlade saradnice koje su učestvovala u ovom procesu savetovala i podržavala, ali je, s mnogo razumevanja, iz njihovih iskustava i učila o dubini bola s kojim su živele izbeglice, što je obogaćivalo njene akcije. Iako je te godine saznala za svoju tešku bolest, njena zainteresovanost za probleme drugih ljudi i njeno nastojanje da svim svojim snagama, pa i preko njih, ublaži te probleme, nisu se smanjili, već su dobili još dublji smisao.

U avgustu 1996. Jelena je pomogla otvaranje Savetodavnog centra u Vukovaru, zajedničkog sedišta OXFAM-a, Grupe 484 i lokalnog udruženja izbeglica koje je vodila pravica Ankica Mikić. Nova organizacija, pod nazivom Centar za ljudska prava, pravnu i psihosocijalnu pomoć, i danas funkcioniše kao jedna od najuspešnijih lokalnih nevladinih organizacija u tom delu Hrvatske.

Koordinacija za Istočnu Slavoniju, Baranju i Zapadni Srem pružila je veliku pomoć i izbeglicama u Srbiji. Jelena je inicirala mnoge susrete izbeglica naseljenih u Beogradu s predstavnicima iz hrvatskih mirovnih organizacija. To su bili neki od prvih dolazaka Hrvata u Srbiju od izbijanja rata 1991. Tako su u maju 1996. u Srbiju došli aktivisti Mirjana i Igor Galo iz organizacije HOMO iz Pule i Olja Šimić iz splitskog Dalmatinskog odbora solidarnosti.

10. maj 1996. U prostorijama Grupe 484 održan je sastanak gostiju iz Hrvatske s četrdesetak ljudi iz naših izbegličkih porodica. Gosti su govorili o pravima Srba u Hrvatskoj i o svojoj borbi za ljudska prava. Objašnjavali su hrvatske zakone o imovini izbeglih lica, o državljanstvu i penzijama, pružali informacije o mogućnostima za povratak i o proceduri povratka, pripremali ljude koji žele da se vrate na stanje koje će ih dočekati. Ponudili su svoje posredovanje u spajanju ratom razdvojenih porodica. Zatim su odgovarali na pitanja izbeglica. Pitanja je bilo mnogo, a veoma živ razgovor trajao je, u atmosferi iskrenosti i poverenja, više od tri sata. Na kraju sastanka izbeglice su zamolile goste da ponesu pisma i uruče pozdrave njihovim rođacima i prijateljima u Hrvatskoj. Članovi Grupe 484 doživeli su susret kao veliko ohrabrenje.¹⁸

Ovakvi susreti ponovili su se još mnogo puta.

Tokom 1997. Jelena je redovno odlazila u Istočnu Slavoniju i pripremala nastavak projekta nakon prestanka mandata međunarodne uprave. Grupa 484 dogovorila se s mirovnim organizacijama iz Hrvatske da na njih prenese svoj projekat kada Hrvatska preuzme potpunu kontrolu nad Istočnom Slavonijom. *Dani kulture mira*, mirovna manifestacija koju je godinama organizovao osiječki Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, bili su prilika da se projekat Grupe 484 na simboličan način preda hrvatskim kolegama.

U julu 1997. u Osijeku i Vukovaru održan je niz akcija, tribina, izložbi fotografija. Na mirovnom forumu pod nazivom *Strategije izgradnje održivog mira*, održanom 7. jula u Vukovaru, Jelena je govorila o civilnom društvu i izgradnji mira. Na njenu inicijativu, tom prilikom su se u Vukovaru sreli studenti iz Hrvatske, Beograda i studenti izbeglice iz Grupe 484. U okviru zajedničkih radionica usmerenih ka obnovi poverenja, studenti su organizovali mnoge simboličke akcije kao što je puštanje balona s porukama mira. Time je zvanično završen neposredan rad Grupe 484 u Istočnoj Slavoniji.

Projekat *Obnova poverenja u Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Sremu* nastojao je da pomogne stanovništvu da se, paralelno s teritorijalnom reintegracijom, što bezbolnije reintegriše u Hrvatsku. Projektom je trebalo da se podrži deo misije

¹⁸ Iz izveštaja Grupe 484.

UNTAES—a koji je, međutim, zbog kratkog roka realizacije i pogrešnih prioriteta izostao: pravi programi za reintegrisanje stanovnika, obnova kuća u tom i drugim delovima Hrvatske, uspostavljanje sistema zaštite, izgradnja civilnih institucija i slični izuzetno važni koraci nisu preduzeti ili, ukoliko jesu, ne na način koji bi doneo trajne rezultate. Po odlasku administracije UN, oko pedeset hiljada stanovnika Istočne Slavonije, većinom izbeglica iz drugih krajeva Hrvatske, otišlo je, usled pritiska, pretnji i odsustva bilo kakve zaštite, u novo izbeglištvo. Mali broj vratio se svojim kućama u drugim delovima Hrvatske ili ostao na teritoriji Istočne Slavonije. No uprkos toj nemiloj realnosti, projekat koji je Jelena osmislila i vodila omogućio je mnogo—gima da s daleko manje trauma ponovo uspostave veze sa svojom matičnom državom i pomogao im da odluke o svojoj budućnosti donose s osećanjem samopouzdanja i vere u ljudsku solidarnost. *Volonterski projekat Pakrac i Obnova poverenja u Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Sremu* su, nažalost, ostali prilično usamljeni, te stoga nisu mogli da utiču na ključne promene u regionu, ali su, po jednodušnoj oceni i ljudi kojima su pomogli i onih koji rade na pomoći drugima, pravi primer delotvorne podrške i stabilizacije odnosa među narodima na ratom podeljenim područjima.

Na jednom od putovanja, 1998.

Politički stav

Uprkos iscrpljujućem angažovanju na projektu u Istočnoj Slavoniji, održavanju gotovo svakodnevnih veza sa Srpskim demokratskim forumom i drugim organizacijama koje su nastavile da rade u Pakracu i rukovođenju sve brojnijim projektima Grupe 484, Jelena je nalazila snage da se aktivno uključi i u borbu za demokratske promene u Srbiji.

Kraj 1996. bilo je vreme velikih političkih potresa u Srbiji; manipulišući glasovima birača na lokalnim izborima, stranka Slobodana Miloševića ostvarila je lažnu pobjedu, a građani su svojim protesnim šetnjama pronosili nadu u mogućnost pobjede demokracije. Jelena je svakodnevno učestvovala na tim protestima, šaleći se da je duvanje u pištaljku dobro za njena pluća.

*Naša istorijska memorija govori da su umetnici u kriznim vremenima pokazali mnogostruka lica. Uostalom, kao celo čovečanstvo. Senzibilitet umetnika okrenut je pre svega kreativnosti. Lepota stvaralaštva je u opsesivnosti koja apsorbuje svet oko sebe. Imaginacija kao viša ravan života dovoljno je rečita sama za sebe. Ali društveni milje neprijetno ulazi u umetničko delo i onda kada se ono iskazuje kao čista apstrakcija. (...) U ve-likim društvenim lomovima ljudi su se delili, isto kao i umetnici koji su se prilagođavali tim trenucima. Tada umetnik shvata da je deo nekog opšteg procesa, a koji će ga talas poneti zavisiti od njegovog životnog stava. Od mladih dana, paralelno sa životom u umetnosti, bila sam zainteresovana i za svet u kome živim. Možda su otac i majka uticali na sestru i mene pričama o predratnom i ratnom životu u Beogradu i traumama kroz koje smo prošli posle rata. Velika kultura, osećanje pravednosti, svest o pogubnosti svake ekstremne ideje, materijalno poštenje i skromnost, bile su odlike mojih roditelja. U najteže vreme mi se nismo odrekli naše prošlosti, ali smo živeli za bolju budućnost. Odrasla sam u atmosferi čekanja demokratskih promena. Nisam bila pristalica KPJ, jer nisam verovala u autoritarnost i jednoulje. Kada je pluralizam najzad uhvatio korena i kod nas, prepoznala sam demokratske procese, spore, ali važne. I umetnici su počeli da se raspoređuju po izbornim listama. I to je deo scenske igre. Ali za kratko. Umetnici vole samo aplauz, a ne i gubitak. Početak rata sam doživela kao kolaps kulture i naše civilizacije. Očekivala sam da, pre svih, umetnici pruže otpor ratu. Nisu. Mali broj je učestvovao u demonstracijama i u osnivanju Beogradskog kruga. Samo umetnici s velikim integritetom slobodno su izrazili svoj protest. Mnogi su otišli u druge zemlje. Pitala sam se kako je moguće da umetnici koji su spajali druge svetove sada čute. Zašto nasedaju ostrašćenoj propagandi i ne protestuju zbog bombardovanja Narodnog pozorišta u Sarajevu, Zagrebu, Osijeku?*¹⁹

Vesna Golić | 197

Jelenin izbor

¹⁹ Jelena Šantić, "Kreacija u mreži politike, pouke iz duge istorije angažovane umetnosti", *Danas*, 1997.

Saradnja s Građanskim inicijativama, 1998.

U više navrata Jelena je odlazila u Holandiju i Francusku. Tamo je govorila na važnim mirovnim skupovima, prikupljala humanitarnu pomoć za izbeglice i obezbeđivala sredstva za rad Grupe 484, koja je uživala sve veći ugled među izbeglicama, ali i među domaćim nevladinim organizacijama i demokratski orijentisanim građanima.

Kako su prostorije Grupe 484 bile u kraju u kome je živelo dosta romskih porodica, Jelena se s njima upoznala i povremeno ih posećivala, iz čega se razvila trajna saradnja Grupe 484 s tim porodicama i njihovim udruženjem. U to vreme problemima Roma nije bila poklanjana pažnja. Jelena se stoga trudila da na njih skrene pažnju javnosti, a posebno donatora. No veće interesovanje izazvao je tek jedan tragični događaj: u oktobru 1997. grupa skinhedsa je u Beogradu do smrti premlatila romskog dečaka. Jelena je sledećeg dana obišla romska udruženja i zajedno s njima, Fondom za humanitarno pravo i drugim nevladinim organizacijama pokrenula demonstracije u Beogradu. Izbeglice su u Grupi 484 zajedno s Romima šile žute trake, koje su Romi nosili kao simbol za vreme demonstracija, a porodici nastradalog dečaka obezbeđena je materijalna pomoć. Od tada se Jelena uključila i u osnivanje i rad romskih udruženja. U novembru i decembru 1998. pomagala je, sa saradnicima iz Grupe 484, osnivanje Demokratskog udruženja Roma i pružala podršku ženskoj romskoj grupi Peja koja je delovala unutar novoosnovanog udruženja. Danas je ovo jedna od najuglednijih romskih organizacija u Srbiji.

Krajem 1997. postalo je jasno da će se problem Kosova sve više komplikovati. Mnogi su strahovali da će se tamo tek odigrati najgora ratna drama na području bivše Jugoslavije. Ta predviđanja su se, nažalost, obistinila.

Jedan od najaktivnijih članova Koordinacije za Istočnu Slavoniju, Baranju i Zapadni Srem bio je splitski mirovni aktivista Vojko Ivica, veliki Jelenin prijatelj i saradnik. Vojko je radio na projektu u selu Kistanje, nedaleko od Knina, gde su u kuće Srba koji su izbegli tokom vojne akcije *Oluja*, naseljeni Hrvati iz kosovskog sela Ja-njeva. U decembru 1997. Jelena i Vojko su zajedno obišli Janjevo da bi razgovarali s tamošnjim stanovnicima, ispitali kakva je situacija u tom selu i da li postoje mogućnosti da se zamršene prilike nastale između kistanjskih Srba i kosovskih Hrvata konstruktivno reše. To je bila prva u nizu Jeleninih akcija vezanih za Kosovo.

U maju 1998. Jelena je organizovala skup nevladinih organizacija iz Srbije posvećen situaciji na Kosovu. Skup je održan u Kragujevcu da bi time bila pružena podrška organizacijama iz unutrašnjosti Srbije u njihovom mirovnom angažovanju. Sa tog skupa, na kome su učestvovalе sve veće mirovne organizacije iz Srbije, upućen je zahtev srpskom rukovodstvu. Zahtev je, u ime svih učesnika, potpisala Jelena.

Predstavnici nevladinih organizacija s teritorije Republike Srbije, svesni da je rat na Kosovu već počeo, obraćaju se javnosti i upozoravaju da se ratne strahote koje su se odigrale u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini tokom 1991–1995. ne smeju ponoviti. Ponavlja se isti scenario kojim je i tamo počeo rat. Učinimo sve da zaustavimo ratnu histeriju. Kako se pokazalo da nema dijaloga između dve suprotstavljene strane, zahtevamo da odmah započnu pregovori uz pomoć međunarodnih posrednika.

Govoreći na ovom skupu, Jelena je apelovala:

Nemojmo se baviti državotvornim pitanjima, nemojmo imati iluzije da ćemo kao pacifisti zaustaviti rat. To nisu mogli ni američki i drugi pacifisti u odnosu na rat u Vijetnamu. Ali jako je važno da utičemo na promene svesti ljudi u Srbiji, da se organizujemo protiv rata kao 1991. Moramo se sad još masovnije nego 1991. oglasiti protiv rata i nacionalizma, jer ovaj režim nikada neće prihvatiti dijalog, on ide namerno u rat. NEĆU ZEM-LJU U KOJOJ SRBIJA VODI SVE RATOVE.

Na skupu u Kragujevcu, formirano je koordinaciono telo nevladinih organizacija u cilju objedinjavanja akcija za mirno rešenje problema na Kosovu. Iz tog koordinacionog tela kasnije je izrasla široka mreža nevladinih organizacija Srbije, posebno aktivna za vreme bombardovanja 1999. i nakon njega.

Po povratku iz Kragujevca u Beograd, Staša Zajović iz organizacije Žene u crnom napisala je u tekstu objavljenom u 12. maja u listu *Naša Borba*:

Svi smo bili uzbuđeni, dirnuti Jeleninom snagom, koja "kontaminira" svih ovih godina naš antiratni "geto" maštovitošću, upornošću, kreativnim prkosom. Jelena je govorila o rasističkoj propagandi protiv albanskog naroda, o državnoj represiji srpskog režima nad tim narodom, o tome da je jedan deo albanskog naroda odlučio da odgovori silom na državni teror, da stalno umnožavanje vojnih, paravojnih grupa formacija na Kosovu mnogo podseća na Bosnu.

Početkom juna 1998. Jelena je s glumcem i narodnim poslanikom Tihomir Arsićem posetila Prištinu i učestovala u njegovom susretu s albanskim studentima glume. Susret je organizovao Enver Petrovci, tadašnji profesor na albanskoj Akademiji umetnosti u Prištini, a prisustvovao je i glumac Faruk Begoli. Razgovor je isprva bio mučan zbog velikog emotivnog naboja među studentima koji su svoje sagovornike doživljavali kao predstavnike neprijateljskog naroda. Istog dana na Kosovu je život izgubilo dvoje albanske dece.

"Jelena Šantić je pokušala da objasni Arsićeve i svoje razloge za dolazak u Prištinu. Govorila je o iskustvima stečenim tokom poseta ratom pogođenih područja u Hrvatskoj i Bosni. *Uloga nas umetnika u ratnim vremenima je da gradimo mostove i da kao mirovni aktivisti ukazujemo na ono što je loše u našim sredinama*, rekla je studentima."²⁰

Jelenin stav uspeo je da promeni ton razgovora. Nekoliko studenata izrazilo je spremnost da dođu u Beograd i razgovaraju s beogradskim studentima drame. Razgovor je trajao do tri ujutru.

²⁰ "Želja za puškom jača od pozorišta", *Naša Borba*, 10. jun 1998.

Tokom boravka u Prištini Jelena je s Ljuljetom Vunići iz Fonda za otvoreno društvo posetila žensku grupu Aureola. Kroz razgovore s Albancima saznala je za izbeglištvo Albanaca, čula priče o ubistvima i sukobima. Pokušala je da se sa ženskim grupama dogovori o saradnji, ali je dobila odgovor da "za to nije trenutak".

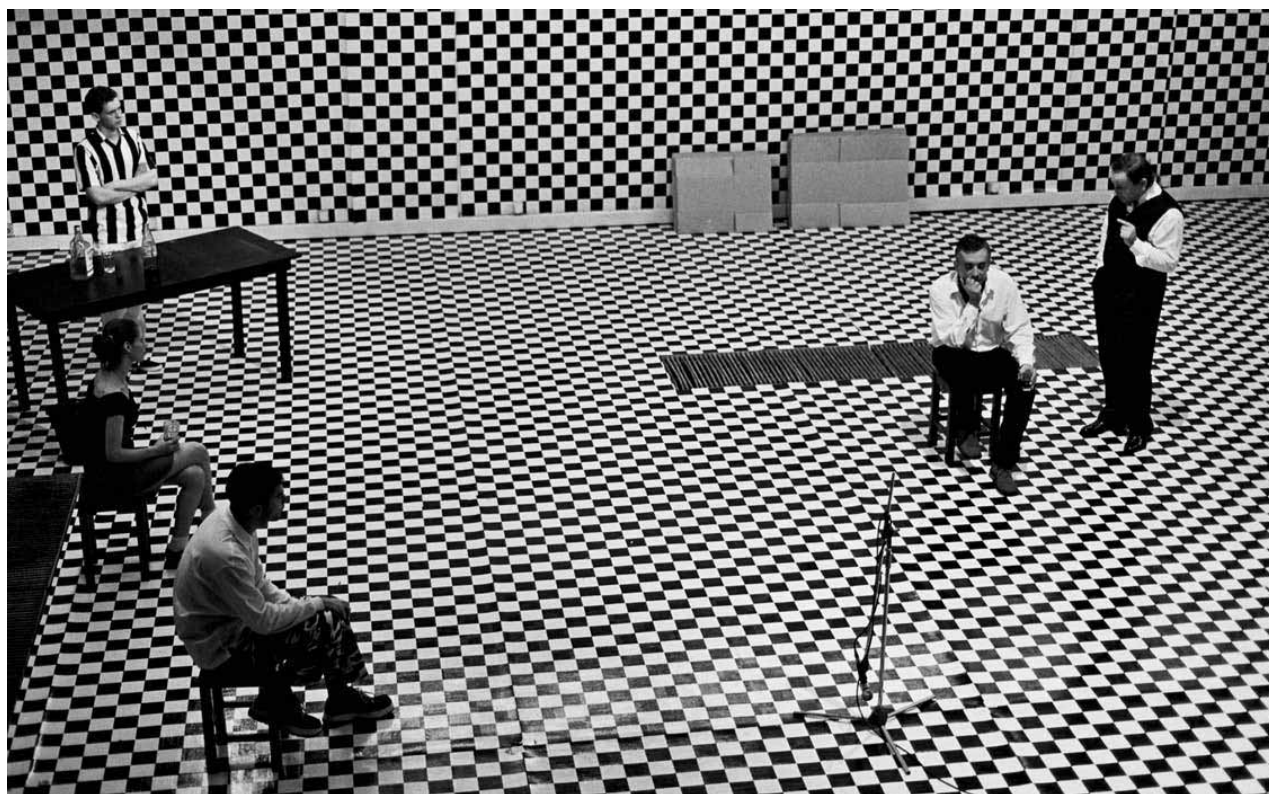
Jelena se u to vreme sa grupom Grupom 484 već uveliko uključila u procese izgradnje demokratije i civilnog društva u Srbiji. U Grupi 484 otvoren je Klub za promociju civilne kulture u okviru koga su se održavali kursevi o ljudskim pravima i vrednostima civilnog društva i organizovane akcije koje su promovisale te vrednosti. Broj članova i saradnika Grupe se povećavao.

Godina 1998. protekla je u znaku obeležavanja *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima*. Nevladine organizacije osnovale su alijansu za obeležavanje ovog jubileja, u čemu je učestvovala i Jelena. Grupa 484 je kao mesec svojih akcija odabrala avgust, mesec u kome je 1995. talas izbeglica iz Krajine stigao do Srbije, a s njim i 484 porodice po kojima je Grupa dobila ime. Zajednički naziv avgustovskog programa aktivnosti bio je *Pravo na dostojanstven život u izbeglištvu*. Jedna od mnogih akcija koje su u okviru tog programa organizovane održana je 1. avgusta na ulazu u beogradski park Kalemegdan. Akcija se zvala *Ja imam pravo da...* Članovi Grupe 484 delili su prolaznicima *Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima* i podsticali ih da na veliki pano postavljen za tu priliku upišu na šta imaju pravo, a uskraćeno im je. Deca su crtala na pločniku kako ona vide svoja dečja prava, a glumci Ljubivoje Tadić i Anđelka Milivojević–Tadić govorili su stihove.

Iste godine Jelena se s Grupom 484 pridružuje Ženama u crnom u njihovim redovnim protestima protiv nasilja na Kosovu.

Razdor između vlasti i građana se produbljivao, tenzija je rasla. Već je bila formirana studentska organizacija OTPOR, a usled otvorenih napada vlasti nevladine organizacije su delovale gotovo u ilegali. Stanje na Kosovu se iz dana u dan pogoršavalo.

U novembru 1998. Jelena je zajedno s Vojinom Dimitrijevićem, Jelicom Minić, Miljenkom Deretom, Natašom Vučković, Biljanom Vučo, Stašom Zajović i Biljanom Stanojević inicirala formiranje mreže nevladinih organizacija u Srbiji za zaštitu građana u uslovima pritiska vlasti na pristalice demokratske opcije. Mrežu su činili Grupa 484, Građanske inicijative, Beogradski centar za ljudska prava, Evropski pokret u Srbiji, Žene u crnom i Jugoslovenski komitet pravnika. Informativni centar mreže nalazio se u Grupi 484 odakle je Jelena, zajedno s saradnicama i kolegama iz organizacija članica mreže, slala saopštenja u javnost i protestna pisma Vladi Srbije zbog čestih hapšenja i batinjanja studenata, članova OTPOR–a i nevladinih organizacija.

O Nemačkoj, scenski pokret Jelene Šantić, CZKD, 1999.

Umesto predstave, CZKD, 10. decembar 1996.

Na autorskoj izložbi Irine Ljubić i Nataše Marković, Više od pištaljke, posvećenoj studentskim demonstracijama, CZKD, 1997.

Bombardovanje

Početak 1999. protekao je u znaku pregovora u Rambujeu o budućnosti Kosova. Nad Srbijom se nadvila pretnja bombardovanja. Jelena je 22. marta uputila apel u ime novoosnovane mreže nevladinih organizacija:

Naša država treba da izbegne nepotrebnu i neravnomernu borbu i izlišne žrtve. U ovom trenutku na Kosovu ginu građani Jugoslavije svih nacionalnosti. Dugotrajni rat prethodi da potpuno uništi celo društvo, a bezakonje poništi poslednje ostatke ljudskih prava i sloboda.(...) Vidimo šta nam je deset godina ratovanja donelo. Zato apelujemo na sve građane, na sve političke stranke i sve ljude koji zauzimaju odgovorne funkcije da sagledaju realnost i stvarne interese društva i da se ponašaju odgovorno u traženju mirnog rešenja za tešku situaciju u kojoj se nalazimo.

Dok su NATO bombarderi već leteli ka Srbiji, oprema iz kancelarije Grupe 484 preseljena je u Jelenin stan. U njemu je utočište našlo i nekoliko Jeleninih bliskih saradnika koji su s njom proveli prve dane bombardovanja.

Preko Interneta Jelena 26. marta šalje poruku prijateljima i saradnicima u svetu:

Neverovatni događaji koji se odigravaju u Evropi, tačnije u Srbiji i Crnoj Gori, promeniće naše živote u mnogim aspektima. Odluka da se "upotrebi nasilje iz humanitarnih razloga" je znak nestrpljenja, nedostatka kompetencije i impotencije političke elite. Bombaški napadi u neobjavljenom ratu uništavaju živote ljudi i sve šanse da se u skorijoj budućnosti Srbija uključi u proces demokratizacije. Deset godina teškog rada hrabrih ljudi u opoziciji i u nevladinim organizacijama i sva njihova nastojanja da razviju institucije civilnog društva, da promovišu moderne evropske vrednosti, da uče ljude o nenasilnom razrešavanju konflikata, izbrisani su za jednu noć. Demokratija koja je u Crnoj Gori u nastajanju teško će se sada održati. Miloševićev režim biće jači nego ikada, a kosovski problem ostaće nerazrešen. To su dugoročni rezultati bombardovanja. (...) Napori nevladinih organizacija da razviju institucije civilnog društva do sada su imali vašu značajnu podršku. Svi naši zajednički rezultati sada su pod znakom pitanja. Mi se nadamo vašoj podršci koju ćete izraziti insistiranjem u vašim zemljama i uticanjem na vaše vlade DA ODMAH PREKINU BOMBARDOVANJE. Uvereni smo da nikada nije kasno za mirovna rešenja i zato vas pozivamo da se zajedno s nama ponovo založite za mir.

Nekoliko dana kasnije, u tekstu objavljenom u dnevnom listu *Glas javnosti* Jelena kaže:

Ovo što nam se dešava velika je tragedija za Jugoslaviju, veliki strah za ljude, veliko poniženje za nas, ali i za svet. Uvek sam bila protiv brutalnog prava jačega. I najjače zemlje moraju znati šta će s tom svojom silom. Zagovornik sam civilnog društva, za mene je uvek najvažniji život građana. Kako u ovoj situaciji nemam pravog straha, hoću da sačuvam bistru glavu i da postavim pitanje budućnosti naše zemlje – kuda mi to idemo? Poslednjih godinu dana predosećala sam da nam je ostavljeno da biramo samo između dve bezizlazne situacije.²¹

Jelena je tih dana telefonom često pozivala saradnike iz Grupe 484, znajući da mnogi od njih, nakon ratnih trauma koje su iskusili, na poseban način i sa dodatnom strepnjom doživljavaju bombardovanje.

U trećoj nedelji bombardovanja, obnovljena su okupljanja u Klubu za civilno društvo Grupe 484. Svakodnevno su organizovane radionice i druženja za decu i odrasle. U početku su razgovori bili vezani samo za bombardovanje i traume koje je ono izazivalo, no s vremenom su uključene aktivnosti koje su nudile rasterećenje od stresa: bavljenje ručnim radovima, ples, učenje stranih jezika i slično. Ljudi su osećali potrebu da budu zajedno da bi jedni drugima pružili podršku i skrenuli misli na vedrije teme; Grupa 484 ponovo je postala utočište.

Mreža nevladinih organizacija, osnovana na Jeleninu inicijativu krajem 1998, za vreme bombardovanja dobila je punu afirmaciju. Pridružile su se i nove organizacije te je ime promenjeno u Jugoslovenska akcija. U okviru delovanja Jugoslovenske akcije sastavljeno je i otvoreno pismo koje su beogradski intelektualci uputili Slobodanu Miloševiću, predstavnicima kosovskih Albanaca, liderima NATO–a, Evropske Unije i SAD.

(...) Oštro osuđujemo NATO bombardovanja koja su strahovito pogoršala stanje na Kosovu i izazvala raseljavanje ljudi van granica, ali i širom Jugoslavije. Oštro osuđujemo etničko čišćenje albanskog stanovništva bez obzira na to koje ga snage vrše. Oštro osuđujemo nasilje Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) protiv Srba, umerenih Albanaca i drugih etničkih zajednica na Kosovu. Humanitarna katastrofa na Kosovu – smrt, bol i užasna patnja stotine hiljada Albanaca, Srba i pripadnika drugih etničkih zajednica – mora odmah prestati. Svim izbeglicama u Jugoslaviji mora biti odmah i bezuslovno dozvoljen povratak u njihove domove, njihova sigurnost i ljudska prava zagarantovana i obezbeđena pomoć za obnovu. Počinioci zločina protiv čovečnosti, ko god da su, moraju biti privedeni pravdi.

Ovaj dokument, koji je u vreme bombardovanja i velike represije režima bio akt lične hrabrosti potpisnika, poznat je pod nazivom *Apel 27 intelektualaca*. Potpisali su ga: Stojan Cerović, Jovan Ćirilov, Sima Ćirković, Mijat Damjanović, Vojin Dimitrijević, Daša Duhaček, Milutin Garašanin, Zagorka Golubović, Dejan Janča, Ivan Janković, Predrag Koraksić, Mladen Lazić, Sonja Liht, Ljubomir Madžar, Veran Matić, Jelica Minić, Andrej Mitrović, Radmila Nakarada, Milan Nikolić, Vida Ognjenović, Borka Pavićević, Jelena Šantić, Nikola Tasić, Ljubinka Trgovčević, Srbijanka Turajlić, Ivan Vejvoda i Branko Vučićević. Pored svog potpisa Jelena je napisala: Grupa 484, aktivista pokreta za ljudska prava.

²¹ Jelena Šantić, "Poniženje za svet", *Glas javnosti*, 27. mart 1999.

Početkom maja 1999, kada je kraj bombardovanja bio potpuno neizvestan, Jelena je, posredstvom nemačkih mirovnih aktivista s kojima je Grupa 484 sarađivala od 1996, dobila poziv da u Berlinu učestvuje na demonstracijama protiv bombardovanja Srbije. Saradnja je do tada ostvarivana s grupom uglavnom mladih ljudi iz Istočnog Berlina, okupljenih oko Hansa Spulstre, socijalnog radnika i velikog borca za mir. Jelenina poseta Berlinu za vreme bombardovanja Jugoslavije osnažila je ovo prijateljstvo.

Na poziv parlamentarne grupe PDS-a u Gradskoj skupštini Berlina, doputovala sam 8. maja ujutru u Berlin. Posle upoznavanja s domaćinima i programom, na koji nisam imala primedbe, otišli smo na trg na kome su se održavale demonstracije u organizaciji mirovnih grupa.

8. maj 14.00 h. Na demonstracijama je bilo oko 40 000 ljudi, uglavnom Nemaca. Učestvovao je i manji broj "srpskih patriota" sa zastavama i Kurda sa slikama Očalana. Govorili su članovi stranaka koje se protive bombardovanju (Zelena i SPD), jedan psiholog i ugledni političar Gregor Gizi. Moj govor trajao je pet minuta. Govorila sam o tome zašto se NATO bombardovanjem ne može uvesti demokratija, šta znači razaranje i ubijanje civila u ime ciljeva koji se menjaju, o našem razumevanju tragedije kosovskih Albanaca ali i o predstojećoj humanitarnoj katastrofi deset miliona ljudi, o borbi nevladinih organizacija protiv rata i velikoj odgovornosti Slobodana Miloševića. Pozvala sam na povezivanje antiratnih pokreta u Evropi i Americi i zahvalila na solidarnosti koja će nam biti veoma potrebna. Kažu da je bilo dobro. Nekoliko patriota vikalo je "ua", što ja nisam čula. Zatim smo minutom ćutanja odali poštu svim poginulim u ovom jugoslovenskom ratu.²²

Jelenina poseta Berlinu dobila je značajan publicitet. Veći broj medijskih kuća objavio je intervju s njom. Razgovarala je s grupama mladih, predstavnicima parlamentarnih stranaka i predstavnicima Skupštine grada Berlina. Govorila je na nekoliko mirovnih skupova organizovanih za vreme njenog boravka:

9. maj, 14.00 h. Mirovni skup mladih koji je organizovala skupština berlinskog predgrađa Marcan-Helersdorf. Govorila sam, ovog puta uglavnom o mladima u Jugoslaviji, njihovom ponašanju u ratnim vremenima, povezivanju omladine. Emitovana je muzika posvećena jugoslovenskom ratu, Hans Spulstra je pevao svoje protesne pesme. Napravljen je mirovni znak u koji smo zasadili cveće.

10. maj, 16.30 h. U Centru za omladinu održana je diskusija o ratu u Jugoslaviji. Prisustvovali su članovi stranaka koje se protive ratu, jedan oficir nemačke vojske i jedan političar iz SPD-a; njih dvojica bili su za bombardovanje. Puna sala mladih (uglavnom iz Istočnog Berlina) govori o zainteresovanosti za opšte probleme. Mladi su bili dobro obavješteni, tako da su se oficir i političar jedva snalazili. Izazivali su smeh i dobijali pronicljive odgovore. Ja sam govorila o Albancima, ratu, individualnim ljudskim pravima, a političaru iz SPD-a rekla sam "da je Vili Brant živ, ovako sigurno ne bi bilo". Tu sam ga ubola.²³

²² Iz izveštaja Jelene Šantić.

²³ Isto.

Poseta Berlinu trajala je deset dana. Jelenini saradnici i porodica nadali su se da će Jelena ostati u Berlinu do kraja bombardovanja, jer se usled stresa njeno

zdravlje rapidno pogoršavalo. Odgovarala im je: "Da li možete da zamislite da bombarduju Beograd, a da ja nisam tamo?" Po povratku u Beograd, koji je i dalje pod bombama, zapisuje u izveštaju:

Radni boravak u Berlinu bio je važan jer su ljudi veoma zainteresovani da čuju prave vesti o događanjima u Jugoslaviji. Vidna je podela na Nemce bivšeg Istoka, koji su potpuno protiv bombardovanja, i zapadne Nemce, koji su manje aktivni i više su "za". Jedina stranka koja se odmah opredelila protiv oružane intervencije je PDS. Stranka zelenih je podeljena, dok je u SPD dve trećine "za", a jedna trećina "protiv". CDU je 'za'. Iako nemaju kompletne informacije, ipak se oseća svakodnevna promena u javnom mnenju. Već prevladuje "protiv" (kažu 52%). Među mladima je više onih koji su "protiv". Naišla sam na dobar prijem posle izlaganja, što se vidi iz štampe. Primetna je iskrena želja da se pomogne nevladinim organizacijama.

Jedan od intervjua koje je dala u Berlinu pokazuje koliko je precizno i dalekosežno sagledavala situaciju u svojoj zemlji:

"Jugoslaviji će posle rata biti potrebna neka vrsta Maršalovog plana", voli da kaže Gerhard Šreder. To je lepa ideja, ali ne naročito realistična, smatra Jelena Šantić, koja se godinama angažuje u mirovnom radu sa Srbima, Hrvatima, Slovencima i Albancima u različitim gradovima bivše Jugoslavije.

Možda Zapad hoće da uspostavi protektorat zvani Bivša Jugoslavija? Na jugoslovenskoj strani nedostaju, prema rečima Jelene Šantić, grupe i institucije koje bi mogle da realizuju Maršalov plan. Milošević je prvo razorio građansko društvo, zatim su NATO bombe šokirale intelektualce u zemlji koji se zalažu za ljudska prava i demokratiju i gurnule ih u antizapadnu struju koja je u međuvremenu zahvatila celokupno društvo. Onaj ko se zalagao za toleranciju, ko je objašnjavao da su ljudska prava prava pojedinca, morao je da se suoči sa činjenicom da su zapadne demokratije izložile deset miliona ljudi bombardovanju da bi kaznile jednog političara. Uostalom, Zapad očigledno malo poznaje srpskog lidera kad tako velika nadanja ulaže u hašku optužnicu. Milošević je lukav, biće veoma teško pronaći dokumente koji bi dokazala da je on nalogodavac za ubistva ne-Srba. (...)

Predloge da se jugoistočna Evropa organizuje kao konfederacija s različitim regionima Šantić smatra lepom vizijom, ali upozorava da se ne sme potceniti nacionalizam pojedinih grupa.

Pogrešna je procena Zapada da se treba usredsrediti samo na borbu protiv Miloševića. Čak kad on i ne bude više na vlasti, neće se automatski pojaviti uticajne i međusobno povezane demokratske snage. Umesto toga isprva će biti jedno prazno polje. A to polje su ogoglele upravo NATO bombe.²⁴

Kraj bombardovanja Jelena je dočekala u Beogradu. Koncentracija i održavanje unutrašnjeg mira, kojima se borila protiv svoje bolesti, za vreme bombardovanja trajno su uništeni.

Na Kosovu je uspostavljen međunarodni protektorat da bi ubrzo preko 200 000 raseljenih Srba i Roma preplavilo Srbiju. Srbija je tako postala zemlja s najvećim brojem izbeglica i interno raseljenih lica po stanovniku u Evropi.

²⁴ Stefani Kristman, "Ogoljeno polje. Rat u Evropi" (na nemačkom) 14. maj 1999.

Neposredno nakon bombardovanja, Jelena je sa saradnicima iz Grupe 484 organizovala pružanje humanitarne pomoći ljudima koji su pristizali s Kosova. Aktivisti Grupe 484, koji su nekada i sami primali humanitarne pakete, sada su na ulicama Beograda prilazili raseljenima s Kosova, obaveštavali ih o radu Grupe 484 i nudili pomoć. U osam kolektivnih centara u okolini Beograda pokrenuti su opsežni humanitarni i psihosocijalni projekti koji traju i danas. Obezbeđene su i podeljene velike količine svih vrsta humanitarne pomoći i pokrenute mnoge akcije koje su raseljenim ljudima pomagale da se prilagode uslovima života u novoj sredini. Posebna pažnja posvećena je pri tom deci.

Zima nakon bombardovanja bila je izuzetno teška za sve građane Srbije. Jelena je pomoću svojih kontakata u inostranstvu uspevala da obezbedi humanitarnu pomoć za najugroženije građane Beograda i Kragujevca.

Bes i očajanje građana Srbije, uz sve čvršće povezivanje antirežimskih snaga, s jedne strane, i sve brutalniji pritisak Miloševićeve vlasti na političke neistomišljenike, s druge, obeležili su vreme koje je dolazilo. U julu 1999. desetine hiljada nezadovoljnih građana, među kojima su i studenti, rezervisti mobilisani tokom sukoba na Kosovu, pripadnici antiratnog pokreta, nevladinih organizacija i demokratski orijentisanih stranaka, učestvovalo je u protestnim okupljanjima na centralnim trgovima Užica, Novog Sada, Čačka, Leskovca, Kraljeva, Raške, Novog Pazara i Beograda, tražeći odgovornost i ostavku Slobodana Miloševića. Slede hapšenja i batinanja vođa ovih protestnih okupljanja. Situacija se posebno zaoštrava u Leskovcu, koji je, iako godinama pod vlašću Miloševićevog SPS-a, razvio snažnu građansku opoziciju okupljenu u leskovačkom Centru za ljudska prava oko Dobrosava Nešića i Ivana Novkovića. Podignute su optužnice protiv Albanaca uhapšenih na Kosovu i u Srbiji za vreme bombardovanja i nakon njega. Mnoga od tih suđenja, kao i od onih koja su se vodila protiv novinara, studenata, članova OTPOR-a i drugih neistomišljenika režima, sve više liče na nameštene političke procese. Jelena se, uprkos bolesti koja je uveliko uzela maha, energično uključuje u sve snažniju mrežu građanske solidarnosti i sve određeniju borbu protiv nasilja koje je sprovodio režim.

Istina je da je srpsko rukovodstvo (oličeno u Slobodanu Miloševiću) od 1987. gušilo, pre svega morbidnom propagandom, demokratske pokrete kod nas, a od 1991. do danas vodilo pet ubilačkih i samoubilačkih ratova: u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, na Kosovu s OVK i albanskim civilima i, konačno, sa snagama NATO-a. Ja sam svoje očajanje i užas pretočila u konkretan rad protiv mržnje, nacionalizma, šovinizma, parafašizma i nasilja.(...) Mi smo u manjini. Na našu tragediju. Zato se preispitujem i nosim stid i nelagodu: da li sam baš sve učinila da do tragedije ne dođe? Zašto se više ljudi nije priključilo aktivnostima protiv jedne pogubne politike? Danas, posle svih ratova i tolikih žrtava srpskog režima, odgovornost snose Slobodan Milošević i svi oni koji su učestvovali u planiranju, naređivanju i egzekucijama. Pre svega građani SRJ moraju saznati šta se stvarno zbivalo tokom ovih 12 godina. Samo tako možemo očekivati da postanemo društvo koje će početi putem poštovanja, normalne komunikacije sa susedima i svetom. Lepša budućnost mora nam postati važnija od opsesivne prošlosti.²⁵

²⁵ Jelena Šantić, "Nosim stid i nelagodu", *Danas*, 29. jun 1999.

U septembru 1999, na poziv francuskog mirovnog pokreta, Jelena odlazi u Pariz gde učestvuje na Internacionalnom humanističkom festivalu koji tradicional-

no organizuje francuska levica. Grupa 484 dobila je poziv da otvori štand na sajmu koji posećuje oko trista hiljada ljudi i na kome svoje antiratne i socijalne akcije prikazuju grupe i organizacije iz celog sveta. Jelena svakodnevno razgovara s posetiocima štanda, a gostuje i na dve velike javne tribine, na kojima govori o situaciji na Balkanu nakon bombardovanja Jugoslavije, kao i o mirovnom radu i koncentrisanju demokratskih snaga.

Po povratku iz Pariza, sa saradnicima iz Grupe 484 pokreće projekat *Volonterski centar za direktnu zaštitu ljudskih prava*, čiji volonteri prate politička suđenja u Srbiji. Volontere su za taj zadatak obučili stručnjaci za ljudska prava Fonda za hu-manitarno pravo i organizacije Amnesty International. Izveštaje sa suđenja volonteri su upućivali na mnoge adrese u zemlji i svetu, medijima, ambasadama. Neka od političkih suđenja, kao što je suđenje albanskoj aktivistkinji i lekarki Flori Brovini, Jelena je pratila i sama dok joj je zdravlje to dozvoljavalo, a kasnije su rad nastavili saradnici uz njene instrukcije. Cilj ovih akcija građanske solidarnosti bio je da se prisustvom građana u sudnicama poveća transparentnost sudskih procesa.

U novembru 1999. Jelena je učestvovala u organizovanju grupnog odlaska nevladinih organizacija na suđenje Vladimiru Arsenijeviću Makiju, vođi Građanskog otpora Valjevo. Jedanaestog novembra 1999, u pismu kojim se obratila kolegama iz drugih nevladinih organizacija, napisala je:

Mislim da je veoma važno da se pojavimo u što većem broju i da na taj način pokažemo solidarnost s ljudima koji se zalažu za odbranu ljudskih prava. Tako možemo pomoći građanima da prevaziđu strah.

U to vreme Jelenina kancelarija preseljena je iz prostorija Grupe 484 u njen stan, gde je, zbog sve krhkijeg zdravlja, provodila najveći deo vremena. Za doček 2000. godine organizovan u Grupi 484, kome nije prisustvovala, spremila je jednu od svojih čuvenih torti...

Početkom 2000. Jelena je pokrenula niz aktivnosti čiji je cilj bio da se u javnosti poveća svest o potrebi raspisivanja izbora i da se što veći broj građana anga-žuje na tome. Zbog toga je organizovala i gostovanje predstavnika hrvatskih nevladinih organizacija koje su bile među vodećima u kampanji za pozivanje građana da izađu na izbore u Hrvatskoj. Krajem januara 2000. poslala je pismo u Hrvatsku:

Dragi prijatelji, mnogo se radujem što ćete nam doći u goste. Mislim da će vaše iskustvo u lobiranju izbora za nas biti veoma važno. Kod vas su izbori bili u regularnom vremenu, a kod nas se, nažalost, tek vodi bitka za izbore. Svi koji su čuli da treba da dođete u Srbiju smatraju to izuzetno značajnim. Kao što znate, kod nas se situacija stalno komplikuje. Neizvesno je kako će se sve ovo završiti. Što se ulaska u Free Serbia tiče, pozivno pismo dobijate. Javite se u kancelariju u Vukovaru da vam se olakša dobijanje viza. Nemojte reći da idete na tribine povodom izbora. Alergični su na izbore.

Na tribinama koje su od 11. do 13. februara 2000. održane u Novom Sadu, Beogradu, Leskovcu i Čačku, Milan Ivanović iz Centra za mir, nenasilje i ljudska prava iz Osijeka govorio je o opštoj strategiji izbora, Gordana Stojanović iz Centra za mir

iz Darde o posebnom angažovanju ženskih grupa a Bojan Lalić iz Centra za mir ne-nasilje i ljudska prava iz Osijeka o kampanjama za mlade. Tribine su pratili aktivisti nevladinih organizacija, predstavnici sindikata, studentskih organizacija i medija, univerzitetski profesori i građanstvo.

U beogradskom Medija centru održana je 4. februara 2000. konferencija za štampu povodom gostovanja organizacija iz Hrvatske.

(...) Jelena Šantić iz srpske nevladine Grupe 484 istakla je da gostovanje civilnog sektora iz Hrvatske predstavlja početak kampanje u Srbiji, koja ima za cilj da građanima objasni potrebu održavanja izbora, naročito republičkih, koji su od ključnog značaja za bolji život.²⁶

U svom stremljenju ka konačnim političkim promenama u zemlji, Jelena je posebno velike nade polagala u studentski pokret OTPOR. Nakon učestvovanja u radu kongresa OTPOR-a, uputila je 21. februara 2000, ispred Grupe 484 i drugih nevladinih organizacija, saopštenje za javnost:

Mi, građani udruženi u nevladine organizacije u Srbiji, najoštrije protestujemo protiv represije koju režim svakodnevno sprovodi nad aktivistima studentskog pokreta OTPOR. Tokom poslednjih nedelju dana, 27 aktivista OTPOR-a je uhapšeno, pretučeno ili privedeno na informativne razgovore, a prilikom pretresa njihovih stanova oduzet im je sav propagandni materijal; jedina njihova krivica je u tome što su lepili plakate OTPOR! Jer volim Srbiju. Sudeći po broju uhapšenih, studentski pokret OTPOR je postao najprogonjeniji u Srbiji. (...)

Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava će pružiti besplatnu pravnu pomoć a Grupa 484 će pratiti suđenja i obaveštavati javnost o kršenjima ljudskih prava. Nvladine organizacije zahtevaju da se prestane s proganjanjem i zastrašivanjem neistomišljenika, posebno kad se radi o mladim ljudima, budućim intelektualcima i nosiocima života u Srbiji.

Na uglu ulica Ivana Milutinovića i Maršala Tolbuhina, u Jeleninom neposrednom susedstvu, tih dana su redovno prebijani aktivisti OTPOR-a zato što su lepili plakate svoje organizacije. Jelena je 13. marta 2000. na tom mestu organizovala akciju podrške OTPOR-u: na njen poziv, poznati javni i kulturni radnici i aktivisti nevladinih organizacija su zajedno sa članovima OTPOR-a lepili plakate. Istog dana,

²⁶ Blic, 15. februar 2000.

Jelena je, nakon te akcije, održala i svoj poslednji instruktivni sastanak u Grupi 484. Članove Grupe pozvala je da učestvuju u udruživanju građana za smenu režima Slobodana Miloševića. *Oni odlaze, ja to osećam kao životinja, rekla je na tom sastanku. Svako treba sam da odluči u kojoj će se meri uključiti u te promene, ali ja verujem da je to sada najveća dužnost svih građana*, poručila je, a potom najavila je da će se izvesno vreme povući iz aktivnosti organizacije. Učesnici sastanka upijali su svaku reč, osećajući da se Jelena time oprašta od njih.

Više se nije obazirala na upozorenja lekara da ne izlazi iz kuće: 15. marta 2000. pozdravila se sa svojim velikim prijateljem Konstantinom Obradovićem, govoreći na njegovoj komemoraciji u Centru za kulturnu dekontaminaciju. Sledećeg dana, 16. marta, učestvovala je na sastanku nevladinih organizacija u fondu Centar za demokratiju na kome su analizirane aktivnosti vezane za podsticanje građana da se uključe u pozivanje za raspisivanje izbora, a 17. marta je iz svog stana vodila svoju poslednju akciju.

Tog dana bilo je i snega i vetra u Beogradu. U svom stanu, u bivšoj ulici Ivana Milutinovića, u bivšoj domovini, Jelena Šantić pisala je saopštenja za javnost. Čule smo se oko tri posle podne; ispričala mi je kako je strašno bilo prethodne noći kada su četvorica muškaraca obučeni za ubijanje pretukli do smrti Husnija Bitićija, advokata s albanskim imenom koji živi u Beogradu, i njegovu ženu. Rekla je da je noć provela plačući zbog takvog zverstva. Zato je od ranog jutra ispred kompjutera, a sada nas zove da potpišemo dva saopštenja. Jedno je saopštenje za javnost, drugo za Advokatsku komoru Srbije. Sa adrese Grupe 484 poslata su u 15.39. U vreme kad smo razgovarale, već je sedam nevladinih organizacija potpisalo saopštenja. (...)

Jelena Šantić je antiratna aktivistkinja koju pamtim kao ženu u gnevu protiv fašizma. Ženu koja odbija srednji put, koja činjenice posmatra kroz moguće najteže posledice i odgovonost smatra prvom osobinom građanke. Ona je ulicu shvatala ozbiljno. Jelena Šantić je bila radikalna aktivistkinja za mir i ljudska prava. Građanka koja je odgovorna. Građanka koje se tiče kako žive Drugi. Građanka koja kreira akcije. (...)

Nadam se da ćemo jednog dana napisati aktivističke biografije Biljane Jovanović, književnice, i Jelene Šantić, balerine, jer će to biti jedna moguća istorija antiratnog otpora u Beogradu. Možda ćemo naći sliku s uličnih protesta decembra 1996: Jelena Šantić stoji ispred Narodnog pozorišta, usred gomile demonstranata, i zviždi u dve pištaljke.²⁷

U danima koji su usledili, u Beograd je stizalo na stotine izjava i pisama sa učešća iz celog sveta.

²⁷ Lepa Mladenović, "Poslednji dan Jelene Šantić, antiratne aktivistkinje iz Beograda", *Zarez*, Zagreb, god. II, br. 30, 27. travnja 2000, str. 5. (preštampano u: *Žene za mir*, izd. Žene u crnom, Beograd 2002, str. 428–429).

—
Deli i lepi nalepnice *Mir se piše bez a* i *Sloboda se piše bez n*, Beograd, 30. juli 1999.

U Grupi 484 iz Berlina je 23. marta 2000. stiglo pismo s porukom: "U Berlinu je osnovana Grupa 485; Grupu u Beogradu 'prati' 485 porodica iz Helersdorfa, čime se, takođe simbolično, objašnjava naziv naše Grupe."

Jelenini prijatelji iz istočnog dela Berlina podneli su zahtev svojoj opštini da se park u kome je 1999. Jelena govorila protiv bombardovanja nazove njenim imenom. Sećajući se prijateljice iz Beograda, lider helersdorfske Grupe 485, Hans Spulstra, zapisao je tih dana:

Kad sam 1997. pravio intervju s njom, objasnila mi je lapidarno da nema vremena za smrt. Na taj način je preko pet godina zbunjivala lekare. Naročito u najtežim vremenima, kao na primer za vreme agresije NATO-a na Jugoslaviju, upravo bi oživela. U to doba bila je i u Berlinu i tada, zajedno s gradonačelnikom dr Uveom Kletom, zasadila prve cvetove na znaku mira u parku Rorbruh, u Helersdorfu. U Berlinu nije ostala ni dan duže nego što je bilo neophodno; brzo se vratila u zemlju mučenu ratom, svojim ljudima...²⁸

Te godine su zaista raspisani izbori i zaista je smenjena vlast Slobodana Miloševića. U vreme oktobarskih demonstracija, Jeleninim prijateljima i saradnicima neprekidno se činilo da je i Jelena s njima. Neki od njih duvali su u dve pištaljke.

²⁸ Hans Spulstra, "Ona je zasadila prve cvetove na znaku mira / Povodom smrti Jelene Šantić, borca za ljudska prava iz Jugoslavije" (na nemačkom), *J.V.D.*, Helersdorf–Marcan, april 2000.

Vibe Blak i Hans Spulstra sade drvo, Park mira "Jelena Šantić", Berlin, Marcan–Helersdorf, 22. mart 2003.

Park mira

Vesna Golić | 215

Jelenin izbor

Kroz Rorbruški park u Berlinu protiče rečica Vula, razdvajajući dva velika berlinska naselja, Helersdorf i Marcan, koja zajedno tvore levičarsku opštinu poznatu po antiratnom angažmanu svojih građana. U tom parku Jelena je u martu 1999, na velikom antiratnom mitingu, pozivala moćnike da zaustave bombardovanje Jugoslavije a celo pravdoljubivo čovečanstvo da se udruži i ne dozvoli da se za greške političara kašnjavaju narodi i nedužno civilno stanovništvo.

Četiri godine kasnije, 22. marta 2003, dok su Hans Spulstra, članovi Grupe 485 i mladi mirovnjaci iz pokreta Der rote Baum (Crveno drvo) završavali pripreme za zvanično proglašenje Parka mira "Jelena Šantić", Amerika je bombardovala Irak. Tako je opisan tragični krug povoda za mirovno okupljanje na istom mestu, a park je već prvog dana postojanja potvrdio svoju stalnu misiju.

Park mira "Jelena Šantić" otvorio je gradonačelnik Helersdorfa i Marcana, dr Uve Klet. Govorio je o dubokom poštovanju građana Helersdorfa prema Jeleninom delu i istakao razliku dva mirovna skupa: na prvom su levičari protestovali protiv učešća Nemačke u bombardovanju Jugoslavije, dok je na drugom, koji se u isto vreme kad i svečanost u Helersdorfu održavao na berlinskom Aleksanderplacu, Nemačka s punim moralnim kredibilitetom mogla da digne glas protiv rata, pošto Nemci nisu učestvovali u napadu na Irak. Antiratni skup na Aleksanderplacu bio je jedan od najmasovnijih mirovnjačkih skupova ikada održanih u Nemačkoj. Strujanje te energije i tog raspoloženja osećalo se i u Helersdorfu.

Na otvaranju parka govorio je i ambasador Srbije i Crne Gore u Nemačkoj dr Milovan Božinović. On je naglasio da se ovim činom prvi put u istoriji Berlina na tablama kojim se obeležavaju ulice, trgovi i parkovi našlo jedno ime s prostora nekadašnje Jugoslavije i da se prvi put za heroja proglašava antiratna junakinja. "Za razliku od ratova u prošlosti, kada su heroji na belom konju ulazili u osvojene ili oslobođene gradove, u ratovima na tlu negdašnje Jugoslavije junaci su bili obični ljudi, umetnici, građani koji su imali hrabrosti da glasno kažu istinu, i ljubavi i dobrote da zaštite žrtve, ne pitajući ih za nacionalnost", rekao je Božinović.

O simboličkom činu otvaranja parka na Dan proleća govorila je dr Irina Subotić, sestra Jelene Šantić, a o filozofskoj dimenziji borbe za mir dr Hajnrih Fink, dugogodišnji dekan univerziteta Humbolt u Berlinu... Na jasnem martovskom suncu, sadeći grmove i drveće, u Parku mira "Jelena Šantić" okupili su se i drugi Jelenini saradnici iz Evrope i Amerike, zvaničnici nemačke države, ambasadori prijateljskih zemalja, kao i naši ljudi koji žive u Berlinu. I ovog puta uz Jelenu je bila i berlinska levičarska omladina.

Tako je Jelena, zajedno sa ćerkom, sestrom, saradnicima iz Beograda i Berlina i prijateljima iz sveta, opet učestvovala u demonstracijama za mir.

Povodom 25 godina rada, 1985.

Biografija

JELENA ŠANTIĆ, rođena Jovanović

1944. 18. jula rođena u Beogradu, tačnije u Belom Potoku pod Avalom, u zgradi osnovne škole pretvorene u bolnicu tokom savezničkog bombardovanja; majka Tatjana Jovanović, rođena Lukašević (Lukaszewicz), rusko–poljskog porekla; otac Milivoje Jovanović, pravnik, u vreme njenog rođenja zatočen u Banjičkom logoru.

1953. Kao učenica Osnovne škole “Aleksa Šantić” u Beogradu počinje da uči balet u Gradskoj baletskoj školi Smiljane Mandukić.

1954–1962.

Pohađa Srednju baletsku školu, kasnije nazvanu “Lujó Davičo”, kod profesorki Sonje Lankau i Tilke Jezeršek (Olge Jakovljević) i XIV beogradsku gimnaziju. U trećem razredu gimnazije završava baletsku školu.

1960. Tokom leta je na specijalizaciji u Monte Karlu kod profesorke baleta Marike Bezobrazove. Zatim u Kanu nastavlja specijalizaciju u Internacionalnoj školi Rozele Hajtauer, a u Nici je na kursu kod poznatog Serža Lifara. Nastupa prvi put potpisana kao Helena Yovanovich na koncertu škole Rozele Hajtauer u kanskom Grand Théâtre–u, u *Pas de quatre* Čezarea Punjia, u koreografiji Antona Dolina, zajedno s Mejnóm Gilgud, Žaklinóm Demen i Vrenóm Verina.

1962. Kao učenica sedmog razreda gimnazije dobija ulogu u filmu Save Mrmaka *Zvižduk u osam*.

Počinje karijeru u Narodnom pozorištu u Beogradu, u kome će nastupati najpre u manjim, a zatim u velikim i glavnim ulogama klasičnog i modernog baletskog repertoara.

1963. Dobija stalni angažman u Baletu Narodnog pozorišta u Beogradu. Igra prvi solo – vilu Proleće na premijeri baleta *Pepeljuga*.

- 1965.** Igra u ansamblu baleta u filmu Nikole Rajića *Koraci baleta*, koji je prikazan u Kanu **decembra** iste godine.
- 1966.** Igra Dobru vilu u baletu *Vesela priča*.
U predstavi *Veće klasičnog baleta* igra ulogu Gamzati u fragmentu iz baleta *Bajadera*, partner joj je Vladimir Logunov.
- 1967.** **4. maja** na premijeri opere *Manon Lesko* povredila nogu; odlazi na oporavak.
- 1968.** **18. februara**, na prigodnom koncertu povodom zatvaranja izložbe *Treća decenija – konstruktivna umetnost* u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu, igra s Vladimirom Logunovim na muziku Igora Stravinskog.
8. jula na premijeri *Začarane lepotice* igra vilu Jorgovan.
13. oktobra prvi put nastupa u ulozi kraljice vila Mirte u *Žizeli*: to je uloga koju je pripremala s primabalerinom Verom Kostić, možda najviše volela, igrala skoro 20 godina i za nju dobijala najbolje kritike.
- 1969.** **27. aprila** venčava se s glumcem Gojkom Šantićem.
Tokom leta operiše meniskos.
- 1970.** **17. maja** na prvoj reprizi *Labudovog jezera* igra tehnički složenu ulogu u Pas de trois iz I čina i Vals nevesta iz III čina.
29. oktobra igra Vals u baletu *Silfide*.
- 1972.** **9. januara** nastupa u naslovnoj ulozi *Žizele* s partnerom Radomirom Vučićem.
7. septembra I program TV Beograd emituje polučasovnu baletsku emisiju *Prvi koncert* posvećenu mladoj solistkinji Baleta Narodnog pozorišta – Jeleni Šantić.
21. decembra premijera predstave *U baštama Granade* s partnerom Dušanom Trninićem, koji radi i koreografiju, i Ksenijom Jovanović, koja recituje poeziju Lorke, Himenesa, Unamuna i Mistral, primadonom Olgom Milošević, pijanistom Milanom Zamurovićem i gitaristom Antonijem Đukićem. Predstava je dobila nagradu Narodnog pozorišta i nagradu Pozorišne komune; sledi veliki broj gostovanja širom zemlje (u Zemunu, Čačku, Osijeku, Leskovcu, Arandelovcu, Kraljevu, Svetozarevu, Kruševcu, Čupriji, Boru i dr.).
- 1972/73. i 1973/74.**
Odlazi na usavršavanje u Moskvu kod čuvene balerine i pedagoga Marine Semjonove.
- 1973.** **14. marta** sudeluje u proslavi dvadesetpetogodišnjice umetničkog rada Dušana Trninića u beogradskom Narodnom pozorištu, s predstavom *Romeo i Julija* (igra Krčmaricu i Damu na balu).
26. marta, u Teatru Krug 101 Narodnog pozorišta učestvuje u predstavljanju *Portreta umetnika Dušana Trninića*, povodom dvadesetpetogodišnjice njegovog rada, zajedno s Milicom Jovanović, Milanom Zamurovićem i Dušanom Trninićem.

U televizijskoj baletskoj emisiji II programa TV Beograd *Epitaf Kir Stefanu Srbinu*, emitovanoj **u junu**, igra glavnu ulogu.

1974. 7. maja I program TV Beograd emituje baletsku emisiju *Makar Čudra* (prema priči Maksima Gorkog) u kojoj Jelena Šantić igra Ciganku Radu s partnerom Radomirom Vučićem (koreografija Miljenka Vikića, režija Save Mrmaka). Ovaj TV balet prikazan je na Međunarodnom televizijskom festivalu u Pragu **18. juna** iste godine.

Za TV Beograd s ansamblom Baleta Narodnog pozorišta snima balet *Nemiri* na muziku Sezara Franka (libreto i koreografija Dušana Trninića, režija Arse Miloševića).

1975. U baletu *Ana Karenjina* igra groficu Betsi.

Irina Ljubić i Irina Subotić | 219

Biografija

1976. 30. januara po prvi put u *Labudovom jezeru* igra ulogu Odilije, partner joj je Radomir Vučić.

U baletu *Žizela* nastupa prvi put u Seljačkom *pas de deux*–u, partner joj je Aleksandar Izrailovski.

1977. U maju II program TV Beograd emituje balet *Fluidi*; glavne uloge poverene su Jeleni Šantić i Borivoju Mladenoviću, režija Petra Teslića.

1978. 12. januara rođenje ćerke Irine Ljubić.

1979. 30. septembra u Narodnom pozorištu u Beogradu premijera baleta *Las passionnes* u kome igra sa Sonjom Vukićević, Radomirom Vučićem, Dušanom Simićem i baletskim ansamblom.

1980. 11. februara igra solo partiju u baletu *Silfide*.

1981. U baletu beogradskog Narodnog pozorišta *Ciganska poema* (*Makar Čudra*) igra Ciganku Radu sa partnerom Borivojem Mladenovićem.

1. oktobra na premijeri baleta *Hofmanove priče* igra Đulijetu.

1982. 9. juna na drugoj premijeri baleta *Per Gint* u beogradskom Narodnom pozorištu igra Ase.

1983. Za TV Beograd snima balet *Mesečeva sonata*.

22. novembra dobila Zlatnu značku kao znak priznanja za dvadesetogodišnju aktivnost u Narodnom pozorištu u Beogradu.

1984. Tokom aprila i maja na studijskom putovanju po SAD – Njujork, Los Anđeles – gde upoznaje moderne aspekte igre.

1985. 10. januara u Narodnom pozorištu u Beogradu ulogom Ase u baletu *Per Gint* proslavlja dvadeset godina umetničkog rada.

23. i 24. marta na *Susretanju jugoslovenskih baletskih umetnika* u Ljubljani predstavlja se koreografskom minijaturom Vladimira Logunova *Dokle doseže moja ruka*.

Početak juna na VMA konstatovan rak jetre. Odmah biva upućena u londonsku bolnicu Hamersmit, gde je početkom jula operisana. Oporavak prvo u Londonu, kod odane prijateljice Duše Srdić, a potom u Beogradu. Ubrzo počinje ponovo da vežba. Upisuje studije pedagogije i koreografije na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu; rukovodi timom za reformu baletskog školstva, u okviru koje se kod nas prvi put uvodi smer moderne igre; radi na osnivanju Više i Visoke škole za baletske umetnike.

Počinje da se bavi teorijom, istorijom i kritikom baleta. Tekst pod nazivom "Baletska profesija trpi", objavljen 1. decembra u listu *Politika*, je njen prvi objavljen tekst iz tog domena.

- 1986. 10. maja** u Narodnom pozorištu u Beogradu premijera predstave *Nastasja Filipovna* (F. M. Dostojevski – A. Vajda – M. Erceg) u kojoj nastupa s Predragom Ejdosom i Danilom Lazovićem. To je njena poslednja velika uloga, kojom i završava igračku karijeru. Za ovu ulogu dobija nagradu Narodnog pozorišta, a predstava ubrzo postaje kulturna.

Za Televiziju Beograd priprema autorsku emisiju o istoriji ruskog baleta.

Na Drugom festivalu alternativnog pozorišta u Titogradu učestvuje u razgovoru o pozorišnoj alternativi 86.

Tokom septembra sa sestrom Irinom Subotić prvi put boravi u Poljskoj odakle je poreklom njihov deda Vjačeslav Lukašević; obilaze Aušvic.

- 1987. Jula meseca** u napuštenom dorćolskom skladištu radi koreografiju i igra Balijsku i Indijsku igru u predstavi *Krvoskok / Sangsaut* Antonena Artoa; istog meseca predstava učestvuje na YU festu – Kotor-art.

10. oktobra u Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu premijera komada *Dumanske tišine* Slobodana Šnajdera za koji je Jelena uradila scenske kretnje. Koreograf je u filmu Gorana Markovića *Već viđeno*.

15. aprila Baletska škola "Lujo Davičo" dodeljuje zahvalnicu Jeleni Šantić za pomoć i saradnju, a povodom 40 godina rada škole – Savet škole daje joj Jubitarnu povelju "u znak zahvalnosti za izuzetnu dugogodišnju saradnju, doprinos razvoju škole i popularisanju baletske umetnosti".

- 1988. 16. aprila** u Jugoslovenskom dramskom pozorištu premijera predstave *Baal* Bertolta Brehta za koju je uradila scenski pokret.

24. maja u Ateljeu 212 predstava *Iz života kišnih glista* Per Ulova Enkvista za koju je uradila koreografiju.

23. juna u Narodnom pozorištu "Sterija" u Vršcu predstava *Bogojavljenka noć* Vili-jama Šekspira za koju je pripremila scenski pokret.

18. oktobra u Narodnom pozorištu u Zenici premijera predstave *Balkanke* (Euripidova *Alkestida*, *Hasanaginica* Ljubomira Simovića i *Zeničke Alkestide* Mire Erceg) za koju je uradila izbor muzike i koreografiju.

1989. 6. aprila učestvuje na 30. festivalu jugoslovenskog teatra u Sarajevu, u Kamernom teatru '55, s predstavom *Nastasja Filipovna*.

7. septembra u Jugoslovenskom dramskom pozorištu predstava *Dibuk* Š. A. Anskija za koju je uradila koreografiju.

10. novembra svečano otvaranje obnovljene zgrade Narodnog pozorišta u Beogradu; prva premijera drame i prva predstava je Eshilova *Orestija* (trilogija *Agamemnon*, *Hoefore*, *Eumenide*); više od polovine predstave zasnovano je na scenskom pokretu i koreografiji čiji je autor Jelena Šantić. Predstavu je nagradio SIZ kulture grada Beograda.

1989/90.

Predaje klasičan balet u Baletskoj školi "Lujo Davičo" u Beogradu.

Irina Ljubić i Irina Subotić | 221

Biografija

1990. 18. februara u Narodnom pozorištu u Beogradu premijera *Vojvotkinje od Malfija* Džona Vebstera za koju je uradila koreografiju.

31. maja, 1. i 2. juna predstava *Nastasja Filipovna* gostuje u Kvebeku, u Implanthéatre-u, na festivalu *La Quinzaine Internationale*.

Od 17. do 20. septembra u Beogradu se na Maloj sceni Narodnog pozorišta održava Međunarodni simpozijum *Istraživanja i radovi iz svih domena igre: umetnost – društvo – filozofija*. Ovim simpozijumom, koji je organizovao CID–UNESCO iz Pariza, predsedava Milorad Mišković. Priprema simpozijuma poverena je Jeleni Šantić.

Od jeseni je u penziji koja u njenom slučaju znači izuzetnu angažovanost. Rad na libretu *O ljubavi i smrti*, na muziku Sorkočevića, Petra Konjovića i Ivane Stefanović, ostaje nezavršen.

1991. Jula meseca jedan je od osnivača Centra za antiratnu akciju (CAA) u Beogradu i organizatora manifestacije *Hod mira* (istovremeno s građanima mnogih drugih gradova tadašnje Jugoslavije, Beograđani su šetnjom tražili mir i obustavu sukoba).

Jedan je od osnivača Evropskog pokreta za Srbiju; sa Ženama u crnom učestvuje u mnogim mirovnim aktivnostima i demonstracijama; u vreme ratnih sukoba uspostavlja veze s kolegama i prijateljima u Vukovaru i Dubrovniku; učestvuje u radu sesija Beogradskog kruga i Beogradskog antiratnog maratona; gost je mnogih mirotnivnih organizacija u Nemačkoj, Francuskoj, Holandiji, Italiji, Norveškoj, Austriji i Rusiji.

Krajem oktobra i početkom novembra učestvuje na konferenciji ELIA (Evropske lige za umetnost) u Budimpešti i kao poruku svih učesnika skupa povodom ratnih događanja na prostorima Jugoslavije piše *Apel za mir* kojim se pozivaju države u sukobu da zaustave rat, ubijanje ljudi i uništavanje spomenika kulture; *Apel* je ušao u dokumente Saveta Evrope.

22. decembra piše pisma poznatim institucijama i ličnostima u svetu s molbom da pruže podršku manifestacijama mira.

1992. Koreograf je u filmu Gorana Markovića *Tito i ja*.

Tokom februara i marta obilazi mnoge značajne baletske trupe, pozorišta i škole moderne igre širom SAD. Piše pisma iz Amerike, priprema libreto i koreografiju za baletski spektakl o Isidori Dankan *Isidora*.

Od početka okupacije Sarajeva, **aprila meseca**, prijateljima ali i nepoznatim stanovnicima Sarajeva šalje pakete kao pomoć i podršku.

5. juna predstavom *Nastasja Filipovna* u Narodnom pozorištu u Beogradu proslavlja trideset godina umetničkog rada.

S karavanom pacifista putuje u Tuzlu.

Septembra meseca u Ateljeu 212 na Bitefu pod embargom prikazan je baletski spektakl *Isidora*.

1993. 6. februara u Domu omladine u Beogradu učestvuje na sesiji Beogradskog kruga s izlaganjem "Barbarogenije – naš supermen".

1. marta trebalo je da u beogradskom Narodnom pozorištu kao Nastasja u predstavi *Nastasja Filipovna* poslednji put nastupi pred publikom; svoju oproštajnu predstavu, međutim, nije odigrala pošto je, pred sam početak, predstava otkazana zbog incidenta s glumcem Danilom Lazovićem.

3. aprila učestvuje u manifestaciji *Mir u Bosni – proleće u Srbiji*.

29. aprila predsedava (zajedno sa Z. Božovićem i A. Arsenjevim) poslepodnevnom sesijom Međunarodnog simpozijuma "Doprinos ruske emigracije razvoju srpske kulture 20. veka" na Filološkom fakultetu u Beogradu.

1. juna je, posle demonstracija u Beogradu, uhapšena; provodi noć u pritvoru.

Tokom septembra odlazi u okolinu Vukovara da bi se upoznala sa stanjem u kome živi stanovništvo u tadašnjoj Republici Srpskoj Krajini. U Tenji, Istočna Slavonija, policija je zatvara i zadržava 24 sata.

Tokom oktobra na mirovnom putovanju po Holandiji; drži govor u logoru Vestenbrok u kome su tokom Drugog svetskog rata stradali holandski Jevreji. Govor je štampan u časopisu *Republika*.

U novembru, kao jedan od osnivača udruženja za saradnju i posredovanje Most, s psihologom Tatjanom Kecman pokreće projekat *Pakrac* posvećen normalizaciji života u Zapadnoj Slavoniji.

U decembru s Tatjanom Kecman odlazi u Beč gde se, u vezi s projektom *Pakrac*, sastaje s predstavnicima Ujedinjenih nacija i interenacionalnih volontera.

Od 15. do 18. decembra u Muzikološkom institutu Srpske akademije nauka i umetnosti održava se, povodom 125. godišnjice Narodnog pozorišta u Beogradu, naučni skup *Srpska muzička scena*. Na tom skupu Jelena čita svoj rad "Inkorporiranje folklornih elemenata u koreografiju baleta domaćih kompozitora". Rad je objavljen 1995. u istoimenom Zborniku SANU.

1994. Od 11. do 14. januara s Tatjanom Kecman prvi put odlazi u Pakrac, gde započinje realizaciju projekta *Pakrac* na srpskoj strani podeljenog grada.

16. januara na svečanosti u Kulturnom centru Beograda povodom sto godina od premijere *Labudovog jezera* Petra I. Čajkovskog, održanoj u organizaciji Nacionalnog saveta za igru Jugoslavije i Instituta za istraživanje igre – ELIA, drži predavanje pod nazivom "*Labudovo jezero* – estetika umiranja", praćeno video-projeksijama.

Tokom februara preko Centra za antiratnu akciju obezbeđuje pomoć za dečije bolnice i bolnice za osobe s posebnim potrebama u Pakracu. Pomoć je stigla uglavnom iz Holandije a uputili su je Ana i Vibe Blak. Prijateljska saradnja s njihovim Radnim ko-

mitetom za pomoć bivšoj Jugoslaviji iz Stenvijka SWVJ bila je dugogodišnja i vrlo plodotvorna.

25. aprila u Centru Sava, u okviru *Svetskog dana igre*, učestvuje u obeležavanju 175 godina od rođenja velikog francusko–ruskog koreografa Marijusa Petipa izlaganjem pod nazivom “Marijus Petipa – kristalizacija baleta”.

Od 26. aprila do 5. maja gost je holandskog SWVJ–a; učestvuje u međunarodnim radionicama posvećenim događajima u Jugoslaviji, posećuje mirovne i ženske grupe, obezbeđuje pomoć za decu Pakraca, organizuje prodaju proizvoda iz Pakraca, govori na festivalu posvećenom obeležavanju pobede nad fašizmom; u Amsterdamu u Muzeju Ane Frank dogovara se o organizovanju edukativnih projekata *Ružno lice nacionalizma i Deca i rat*.

14. maja u Pakracu, na sastanku sa švajcarskim parlamentarcima, lokalnim vlastima i UN, predstavlja projekat *Pakrac*.

Tokom leta boravi u Parizu; posećuje Katolički komitet protiv gladi i za razvoj, govori o projektu *Pakrac* za koji traži sredstva, uspostavlja saradnju s francuskim mirovnim pokretom Mouvement de la Paix.

Od 3. do 12. septembra ponovo je u Pakracu, donosi humanitarnu pomoć, organizuje izložbu rukotvorina pakračkih žena, čitanje tekstova nastalih u okviru literarne radionice.

18. novembra u Svečanoj sali Srpske akademije nauka i umetnosti učestvuje u radu naučnog skupa posvećenog sekciji muzičko–scenskog stvaralaštva Narodnog pozorišta u Beogradu, s referatom “Dušan Trninić – intuicija i poetika pokreta”, iz koga će proisteći njena buduća monografija o ovom izuzetnom baletskom umetniku.

1995. Od aprila redovno učestvuje na sastancima srpskih i hrvatskih mirovnih organizacija koje, u saradnji s fondacijom Die Schwelle, nastoje da pomognu stanovništvu Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema.

Početkom maja, nakon hrvatske vojne akcije *Bljesak* na području Zapadne Slavonije, piše apele protiv rata i čini sve što je u njenoj moći da pronađe volonterku Branku Nenadović iz programa *Pakrac*, koja se u vreme akcije nalazila na terenu. Ubrzo potom organizuje projekat prikupljanja podataka o nestalima i zatvorenima, kao i projekat za povezivanje porodica koje su ostale.

Od 18. do 21. maja i od 27. juna do 4. jula boravi u Pakracu.

U junu s volonterkama iz projekta *Pakrac* obilazi izbeglice iz Zapadne Slavonije nastanjene u Istočnoj Slavoniji i donosi im humanitarnu pomoć.

4. avgusta, neposredno nakon početka nove akcije hrvatske vojske pod nazivom *Oluja*, okuplja prijatelje i saradnike i planira akcije prikupljanja humanitarne pomoći i organizovanja prihvatanja izbeglica.

8. i 11. avgusta učestvuje u pisanju apela Centra za antiratnu akciju upućenog svetској javnosti povodom situacije u kojoj se nalaze izbeglice nakon akcije *Oluje*.

Početkom septembra, uz pomoć nekoliko advokata izbeglica i domaćih stručnjaka, osniva pravnu službu za zaštitu prava izbeglica iz Krajine; kontinuirano radi na dobijanju informacija preko mreže *ZaMir* Centra za direktnu zaštitu ljudskih prava u Hrvatskoj o zarobljenima, ranjenima, optuženima, osuđenima, incidentima na terenu, o stanju imovine izbeglih Srba i drugim egzistencijalnim pitanjima.

11. septembra jedan je od inicijatora osnivanja Odbora za pravnu zaštitu zatvorenika iz Zapadne Slavonije pri CAA.

Od 12. do 24. septembra, tokom *Nedelje mira*, na poziv SWVJ-a boravi u Holandiji; sreće se s brojnim mirovnim grupama i Jugoslovenima koji žive u Amsterdamu, posećuje jednu školu i izbegličke porodice iz Bosne, prisustvuje svečanom otvaranju *Nedelje mira* u crkvi Svetog Nikole u Utrehtu, drži govor na temu *Žene i nasilje u ratnim vremenima* u kome predstavlja i situaciju u bivšoj Jugoslaviji, priprema informativni štand (organizovan potom i u Vesterborku za vreme *Tihog marša*), govori za *War Tribune*, prisustvuje dodeli mirovne nagrade. Tokom tog boravka dogovorena je saradnja organizacija (Centar za antiratnu akciju, Hleb života, OXFAM i Stichting Doen) u daljoj pomoći izbeglicama. Jelena je koordinator projekta za stalnu brigu o 484 porodice (1600 osoba). Bio je to začetak Grupe 484.

Od 24. do 30. septembra u Golicinu, kraj Moskve, kao predstavnica Centra za antiratnu akciju s psihologom dr Ružicom Roksandić učestvuje u radu Prve radionice za menadžere u etno-političkim konfliktima u Istočnoj Evropi; seminar su organizovali Bankhof Institut iz Berlina i Institut za etnologiju i antropologiju Ruske akademije nauka.

U oktobru s članovima Centra za antiratnu akciju i udruženja Most, koji su učestvovali u prihvatanju izbeglica i pružanju pomoći za 484 porodice iz Krajine, osniva Grupu 484, da bi se samoorganizovanjem izbegličkih porodica trajno rešio njihov socijalni status. Radi na koordiniranju tima, davanju osnovnih smernica, pronalaženju novih saradnika i traženju donatora za aktivnosti.

Od početka novembra učestvuje na sastancima izbegličkih organizacija iz Hrvatske i Srbije u Mohaču; kasnije za svaki sastanak priprema i delegira svoje saradnike, izbeglice iz Grupe 484. Jedan je od 14 potpisnika dokumenta pod nazivom "Predlog načela za pregovarače o rešavanju pitanja Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema bez upotrebe vojske", sačinjenog na konferenciji održanoj od 3. do 5. novembra u Mohaču.

Tokom novembra na Krfu učestvuje na sastanku UNESCO-vog Međunarodnog saveta za igru CID; tema skupa je *Kontinuitet i diskontinuitet u igrama na Balkanu*.

2. i 3. decembra s Vesnom Golić, koja će je naslediti u aktivnostima Grupe 484, učestvuje na sastanku s mirovnim organizacijama iz Hrvatske, održanom u Mohaču.

14. decembra ponovo je na sastanku s mirovnim organizacijama iz Hrvatske: u Vukovaru se razmatra teška situacija u Istočnoj Slavoniji i organizuje simbolična akcija *Mir za Istočnu Slavoniju*.

Od 15. do 17. decembra učestvuje na Prvoj konferenciji domaćih nevladinih organizacija.

1996. 26. januara, zajedno s predstavnicima Udruženja izbeglih i prognanih lica u SRJ, u ime Grupe 484 piše saopštenje za javnost u kome se protestuje protiv prisiljavanja izbeglica da potpišu dobrovoljni pristanak na preseljene na Kosovo i Sandžak.

Tokom januara i februara u više navrata boravi u Mohaču na sastancima mirovnih organizacija iz Hrvatske, Jugoslavije i Istočne Slavonije; odlazi u Vukovar noseći humanitarnu pomoć, obilazi eparhiju u Dalju.

6. marta konstatovana je metastaza na plućima. Beogradski lekari preporučuju od-

lazak kod lekara koji ju je operisao. Međutim, nova operacija nije moguća. Zahvaljujući dr Olgi Genbačev–Krtolici, stupa u kontakt sa dr Davidom Daijom, lekarom kineske tradicionalne medicine u San Francisku, koji joj prepisuje posebnu mešavinu čajeve za jačanje imuniteta. Te čajeve koristi do kraja života zahvaljujući pošiljkama koje je obezbeđivala dr Olga Genbačev–Krtolica.

Od 9. marta, kada je u Mohaču osnovana Koordinacija mirovnih organizacija za Istočnu Slavoniju, Baranju i Zapadni Srem, jedna je od najaktivnijih učesnica u ime Grupe 484; učestvuje u organizovanju javnih tribina pod nazivom *Istočna i Zapadna Slavonija – izazovi normalizacije*. **Od 27. septembra do 5. novembra** održan je niz tribina u Baranji, Osijeku, Karlovcu, Istri, Zagrebu i Beogradu.

14. maja u Erdutu učestvuje na sastanku s predstavnicima međunarodnih organizacija aktivnih na području Istočne Slavonije

27. maja, kao član Organizacionog odbora, predsedava na simpozijumu posvećenom 75. godišnjici baleta Narodnog pozorišta u Beogradu, održanom u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, i drži referat "Pitanje modernizma u međuratnom periodu".

Tokom novembra organizuje u Beogradu Okrugli sto o situaciji u Istočnoj Slavoniji i Baranji godinu dana nakon *Oluje*, na kome učestvuju mirovne grupe iz Hrvatske i Jugoslavije.

23. novembra, u Gracu, Međunarodni katolički mirovni pokret dodeljuje joj nagradu *Pax Christi International* – za mir i "sprovođenje ideala tog pokreta".

27. novembra u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti učestvuje u naučnom skupu pod nazivom *Kompozitorsko stvaralaštvo Miloja Milojevića povodom 50. godišnjice kompozitorove smrti*, s izlaganjem "*Sobareva metla* – koreografski aspekt".

8. decembra jedna je od deset potpisnika akta o osnivanju Društva za mir i toleranciju u Bačkoj Palanci, koje je registrovano – uz njeno zalaganje – **januara 1997.** godine.

Tokom cele zime neumorno učestvuje u demonstracijama protiv krađe glasova na izborima; studentima donosi hranu i tople napitke.

1997. U februaru s advokatom Nikolom Sužnjevićem, izbeglicom iz Grupe 484, učestvuje u Dardi, u Baranji, na sastanku s hrvatskim mirovnim organizacijama.

Tokom marta odlazi u Holandiju, u posetu SWVJ–u; krajem meseca obilazi volontere Grupe 484 u Istočnoj Slavoniji.

U aprilu u Vukovaru učestvuje na sastanku s hrvatskim mirovnim organizacijama, a u maju ponovo obilazi volontere u Istočnoj Slavoniji.

29. aprila Međunarodni dan igre obeležava se na Maloj sceni Narodnog pozorišta u Beogradu stručnim skupom *Sinteza elemenata u stvaralaštvu Dimitrija Parlića*, povodom 80 godina od rođenja i 10 godina od smrti velikog koreografa. Jelena je jedan je od organizatora i predsedavajuća u prvom delu skupa a učestvuje i s izlaganjem pod nazivom "Vizionar između klasične tradicije i modernog senzibiliteta". U foajeu Narodnog pozorišta tim povodom je otvorena izložba fotografija *Literatura i balet-ska vizualizacija Dimitrija Parlića*, koju je Jelena priredila. Istog dana učestvuje u promociji knjige Milice Zajcev *Otkrivamo tajne baleta*.

Tokom juna boravi u Parizu i obezbeđuje donacije za Grupu 484 zahvaljujući pomoći francuskog demokratskog centra CCFD.

Od 4. do 9. jula, u okviru manifestacije *Dani kulture i mira* osiječkog Centra za mir, nenasilje i ljudska prava, u Osijeku i Vukovaru govori na temu "Civilno društvo i izgradnja mira".

Tokom jula pomaže uspostavljenju saradnje Grupe 484 s romskim udruženjima.

U oktobru učestvuje u radu konferencije *People of United Nations* u Perudi, Italija.

Nakon što su **19. oktobra** skinhedsi u Beogradu do smrti premlatili jednog romskog dečaka, obilazi romska udruženja i zajedno s njima, Fondom za humanitarno pravo i drugim nevladinim organizacijama organizuje demonstracije.

U novembru na naučnoj konferenciji *Русский авангард 10тих и 20тих годов и театр*, u organizaciji Ruske akademije nauka – Instituta za istoriju umetnosti u Moskvi, Marija Janković čita Jelenin rad "Авангардный танец подсознания: хореографические эксперименты Элены Поляковой и Клавдии Исаченко (Белград, 1923.г.)", pošto Jelena zbog bolesti nije mogla da otputuje u Moskvu.

U decembru, povodom 75 godina beogradskog Baleta, iz štampe izlazi Jelenina reprezentativna monografija posvećena velikanu našeg baleta Dušanu Trniniću, objavljena u izdanju Narodnog pozorišta.

U decembru s hrvatskim mirovnim aktivistom Vojkom Ivicom obilazi Janjevo na Kosovu, odakle su izbegli mnogi Hrvati i naselili se u Krajini.

1998. 11. januara na Sceni "Raša Plaović" Narodnog pozorišta u Beogradu (raniji naziv Mala scena) održava se promocija monografije posvećene Dušanu Trniniću; učestvuju Nebojša Bradić, Lidija Pilipenko, Milica Zajcev, Jovan Ćirilov, Ljubivoje Tadić, Relja Turudić i autorka Jelena Šantić.

3. marta otvara posthumnu izložbu crteža Dušana Ristića u Galeriji Haos.

Od 7. do 11. marta obilazi Banja Luku, Pakrac, Bilje, Vojnić, Glinu i Zagreb: na sastancima s međunarodnim i domaćim organizacijama i organizacijama povratnika, razgovara o poboljšanju uslova za povratak izbeglica.

10. maja u Kragujevcu se, na Jeleninu inicijativu, održava skup nevladinih organizacija povodom aktuelne situacije na Kosovu; poslat je Apel javnosti i formirano Koordinaciono telo nevladinih organizacija u cilju objedinjavanja akcija za mirno rešenje problema na Kosovu. Kao rezultat toga

24. maja u beogradskom Pionirskom parku pale se sveće za sve žrtve rata na Kosovu.

5. i 6. juna boravi u Prištini i s glumcem Tihomirom Arsićem učestvuje u susretu s albanskim studentima glume profesora Envera Petrovcija; posećuje žensku grupu Aureola.

15. jula u crkvi Santa Marija u Budvi, na Festivalu *Budva – Grad teatar*, s Nebojšom Bradićem i Jovanom Ćirilovim predstavlja svoju monografiju o Dušanu Trniniću.

Od leta, zahvaljujući predusretljivosti porodice dr Miloša Popovića, unuka Mage Magazinović, počinje intenzivno istraživanje, prikupljanje podataka i pisanje velike uvodne studije o Magi Magazinović. Do poslednjeg časa radi na pripremi za štampu Maginog rukopisa *Moj život*. (Knjiga će u definitivnoj redakciji Marije Janković izaći iz štampe posthumno, 2000. godine, u izdanju beogradske izdavačke kuće *Clio*).

Za Narodno pozorište u Beogradu radi scenski pokret za predstavu *Mamac* Davida Albaharija u režiji Mire Erceg.

1. avgusta s Grupom 484 učestvuje u obeležavanju 50 godina postojanja *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima* u okviru *Ad hoc* formirane alijanse nevladinih organizacija za proslavu ovog jubileja. Naziv njenog izlaganja je "Pravo na dostojanstven život u izbeglištvu".

8. avgusta u Centru za kulturnu dekontaminaciju učestvuje u otvorenom razgovoru izbeglica s predstavnicima mirovnih grupa iz Hrvatske.

9. avgusta u Centru za kulturnu dekontaminaciju učestvuje u otvorenom razgovoru izbeglica s predstavnicima mirovnih grupa iz Bosne i Hercegovine i predstavnicima Koalicije za povratak.

15. avgusta s članicama Grupe 484 organizuje prodajnu izložbu izbegličkih radova na Kalemegdanu.

Tokom septembra se, s Grupom 484, pridružuje ženama u crnom u njihovim protestima protiv nasilja na Kosovu.

U novembru inicira osnivanje mreže nevladinih organizacija u Srbiji za zaštitu građana u uslovima pritiska vlasti na pristalice demokratske opcije.

Tokom novembra i decembra sa saradnicima iz Grupe 484 pomaže stvaranju Demokratskog udruženja Roma i pruža podršku ženskoj romskoj grupi Peja; potpisuje protestna pisma protiv hapšenja i batinanja studenata iz OTPOR-a, posebno Borisa Karijičića.

Irina Ljubić i Irina Subotić | 227

Biografija

1999. Tokom februara s predstavnicima medija i nevladinih organizacija učestvuje u Leskovcu u promociji lista *Prava čoveka*, u kome su detaljno opisana policijska progнанja aktivista za ljudska prava Bojana Tončića i Dobrosava Nešića iz Leskovca; u ime mreže nevladinih organizacija potpisuje protestno pismo povodom batinanja i izbacivanja studenata iz zgrade Filološkog fakulteta.

22. marta u ime mreže nevladinih organizacija upućuje apel za traženje mirnog rešenja situacije na Kosovu.

Od prvih dana bombardovanja Grupa 484 smeštena je u Jeleninom stanu; odatle Jelena svakodnevno šalje u svet apele za zaustavljanje bombardovanja.

15. aprila potpisuje apel 27 intelektualaca protiv bombardovanja i nasilja na Kosovu.

28. aprila, u čast Svetskog dana igre, na Sceni "Raša Plaović" Narodnog pozorišta u Beogradu predstavlja film *Aziade, haremska zatočenica* iz 1918. godine, s Margaritom Froman, Mihailom Mordkinom i Maksimilijanom Fromanom u glavnim ulogama, do koga je došla zahvaljujući Muzeju kinoteke iz Beograda i moskovskom Arhivu sovjetske kinematografije.

Od 8. do 18. maja – za vreme bombardovanja Jugoslavije – na poziv parlamentarne grupe PDS-a boravi u Berlinu povodom obeležavanja dana pobede nad fašizmom i reagovanja na rat u Jugoslaviji; govori na demonstracijama u centru Berlina i u *Parku mira* (koji od **marta 2003.** nosi njeno ime) u berlinskom predgrađu Marcan-Hellersdorf; vodi razgovore sa članovima PDS-a i Fondacije "Roza Luksemburg"; u berlinskom pozorištu Deutsches Theater prisustvuje čitanju antiratnih tekstova i poezije; vodi diskusije u Antiratanom muzeju. Glavni organizator njene posete je Karin Hopfman.

Neposredno nakon bombardovanja radi na organizovanju pomoći raseljenima s Kosova; sa saradnicima iz Grupe 484 osniva Volonterski centar za direktnu zaštitu ljud-

skih prava koji svakodnevno prati politička suđenja u Srbiji protiv neistomišljenika režima Slobodana Miloševića, članova OTPOR-a, novinara i Albanaca. Pojedina politička suđenja, kao što je suđenje Flori Brovini, i sama prati dok joj to zdravlje dozvoljava; kasnije rad nastavljaju njeni saradnici uz njene instrukcije.

3. i 4. jula u okviru Bitef teatra, kao jedan od osnivača Centra za novo pozorište i igru (CENPI), organizuje okrugli sto s temom "Da li postoji jugoslovenska scenska avantgarda u prošlosti i sadašnjosti". Izlaže svoje stavove i analizu beogradske igracke scene u avangardnom kontekstu. Na okruglom stolu učestvuju eminentne pozorišne ličnosti iz Beograda, Novog Sada i Podgorice.

23. avgusta održana je premijera predstave *O Nemačkoj* Bertolta Brehta, Hermana Broha, Ciseldorfa i Hane Arent u produkciji Centra za kulturnu dekontaminaciju / Paviljon Veljković u Beogradu; Jelena radi scenski pokret. To je poslednja predstava na kojoj je radila.

Od 10. do 14. septembra s Vesnom Golić u Parizu učestvuje na manifestaciji *Fête de l'Humanité – Espace International*, koji tradicionalno organizuje francuska levica. Grupa 484 ima štand na sajmu koji posećuje oko 300 000 ljudi. Jelena drži dva govora na javnim tribinama o situaciji na Balkanu nakon bombardovanja Jugoslavije, mirovnom radu i koncentrisanju demokratskih snaga. Traži pomoć i podršku za jugoslovenski mirovni pokret i demokratsku opoziciju.

11. novembra učestvuje u organizovanju zajedničkog odlaska nevladinih organizacija na suđenje Vladimiru Arsenijeviću Makiju, vođi Građanskog otpora u Valjevu.

Od 4. do 5. decembra trebalo je da drži uvodno izlaganje "Socijalno-ekonomska slika Srbije i njen uticaj na opšte stanje u društvu" na Okruglom stolu *Nevladine organizacije i politika – put do promena*, u organizaciji Društva za toleranciju u Bačkoj Palanci. Njen tekst na skupu čita Vesna Golić, pošto Jelena zbog zdravstvenog stanja mora da odustane od putovanja.

2000. 11. januara učestvuje na komemorativnom skupu *Sećanje na Dejana Nebrigića* u Centru za kulturnu dekontaminaciju u Beogradu; njen govor je štampan u knjizi *Žene za mir* (Beograd 2001).

Tokom januara učestvuje u radu *Dogovora za Beograd* – okruglog stola gradskih odbora demokratske opozicije.

Od 11. do 13. februara osmišljava, organizuje i koordinira niz tribina u Novom Sadu, Beogradu, Leskovcu i Čačku pod nazivom *Iskustvo aktivista nevladinih organizacija iz Hrvatske u lobiranju za izbore*; govori na tim tribinama.

18. februara učestvuje na sastanku nevladinih organizacija i opozicionih političkih partija koji je sazvaio Forum jugoslovenskih nevladinih organizacija.

21. februara u ime Grupe 484 upućuje saopštenje za javnost u kojem se oštro protestuje protiv represije koju režim svakodnevno sprovodi nad aktivistima studentskog pokreta OTPOR.

Krajem februara učestvuje na sastanku sa Zoranom Đinđićem, koji se kao predsednik opozicione stranke spremao za odlazak u Hrvatsku na inauguraciju Stjepana Mešića i tom prilikom nameravao da razgovara s predstavnicima vlada o stanju izbeglica; zajedno s Perom Lađevićem iz SDF-a i Vesnom Golić, Jelena ga upoznaje s položajem izbeglica u Srbiji i uslovima za njihov povratak u Hrvatsku.

13. marta organizuje akciju podrške OTPOR-u. Toga dana drži i svoj poslednji instruktivni sastanak u Grupi 484; poziva članove grupe da učestvuju u udruživanju građana za smenu režima Slobodana Miloševića i moli Vesnu Golić da je zamenjuje "dok se malo ne odmori".

15. marta govori na komemoraciji Kostu Obradoviću u Centru za kulturnu dekontaminaciju.

16. marta učestvuje na sastanku nevladinih organizacija u Fondu za demokratiju na kome se analiziraju rezultati sastanka održanog **18. februara** s opozicionim političkim partijama, kao i aktivnosti nevladinih organizacija vezane za kampanju animacije građana za izbore. Istog dana uveče poslednji put javno nastupa: u Odeljenju umetnosti Biblioteke grada Beograda govori na promociji knjige Milice Jovanović *Balet. Od igre do scenske umetnosti* (izdanje *Clio*, Beograd). U promociji, pored autorke, učestvuju i Milica Zajcev, Nebojša Bradić i Zoran Hamović.

17. marta upućuje saopštenje za javnost povodom prebijanja Husnija Bitićija, advokata Fonda za humanitarno pravo, i njegove žene.

Preminula **18. marta** u svom stanu u Beogradu.

ULOGE U BALETIMA:

- 1963. *Pepeljuga* – vila Proleće
- 1964. *Žizela* – Vila pratilica
- 1966. *Vesela priča* – Dobra vila
Bajadera – Gamzati
- 1968. *Začarana lepotica* – vila Jorgovan
Žizela – Mirta
Romeo i Julija – Krčmarica
- 1969. *Romeo i Julija* – Dama na balu
- 1970. *Labudovo jezero* – Pas de trois – I čin, Vals nevesta – III čin
Silfide – Vals
- 1972. *Žizela* – Žizela
U baštama Granade
- 1974. *Don Kihot* – Ulična igračica
Polovecki logor – Polovecka devojka
- 1975. *Ana Karenjina* – grofica Betsi
Simfonija C – I, III, IV stav
- 1976. *Labudovo jezero* – Odilija
Žizela – Seljački pas de deux
- 1977. *Ščelkunčik* – Kineska lutka, Đavolica
- 1979. *Las passiones*
- 1980. *Kopelija* – Gradonačelnica
Silfide – Vals
- 1981. *Makar Čudra* – Rada
Hofmanove priče – Đulijeta

1982. *Per Gint* – Ase
 1986. *Nastasja Filipovna*
 1987. *Krvoskok* – Balijska i Indijska igra

TELEVIZIJSKE BALETSKE EMISIJE:

1972. *Prvi koncert*
 1973. *Epitaf Kir Stefanu Srbinu*
 1974. *Makar Čudra*
 Nemiri
 1977. *Fluidi*
 1984. *Mesečeva sonata*

KOREOGRAFIJE I SCENSKI POKRET ZA DRAMSKE PREDSTAVE:

1987. *Sangsaut / Krvoskok* Antonena Artoa, režija Haris Pašović, dramaturg Irina Gilić (za Pozorište promena koje je pokrenulo Laboratoriju "Argus panoptes"; igrano u napuštenim magacinima na Dorćolu); pored koreografije Jelena i igra Balijsku i Indijsku igru.

Dumanske tišine Slobodana Šnajdera, režija Mira Erceg (Srpsko narodno pozorište, Novi Sad).

1988. *Baal* Bertolta Brehta, režija Eduard Miler (Jugoslovensko dramsko pozorište).

Iz života kišnih glista Pera Ulova Enkvista, režija Ivana Vujić, scenografija i kostimi Milena Jeftić Ničeva Kostić, grafički dizajn Dušan Otašević (Atelje 212).

Bogojavljenjska noć Vilijama Šekspira, režija Ivana Vujić (Narodno pozorište "Sterija" u Vršcu).

Balkanke, režija Mira Erceg (Zeničko narodno pozorište); pored koreografije Jelena radi i izbor muzike.

1989. *Dibuk* Š. A. Anskija, režija Eduard Miler (Jugoslovensko dramsko pozorište).

Orestija Eshila, režija Mira Erceg, scenografija Miodrag Tabački, kostimi Ljiljana Dragović (Narodno pozorište u Beogradu).

1990. *Vojvotkinja od Malfija* Džona Vebstera, režija Ivana Vujić, scenograf Miodrag Tabački, kostimograf Milena Jeftić Ničeva Kostić, kompozitor Ivana Stefanović (Narodno pozorište u Beogradu).

1998. *Mamac* Davida Albaharija, režija Mira Erceg, glavne uloge Ksenija Jovanović, Rade Marković, Tihomir Arsić (Narodno pozorište u Beogradu).

1999. *O Nemačkoj* (B. Breht, H. Broh, Ciseldorf i H. Arent), režija Ana Miljanić, dizajn predstave Branko Pavić (Centar za kulturnu dekontaminaciju / Paviljon Veljković, Beograd).

KOREOGRAFIJE ZA FILMOVE:

1987. *Već viđeno*, reditelj Goran Marković.

Irina Ljubić i Irina Subotić | 231

Biografija

1992. *Tito i ja*, reditelj Goran Marković.

KOREOGRAFIJE I LIBRETA ZA BALETE:

1981. Libreto za balet *Makar Čudra*.

1992. Libreto i koreografija za balet *Izadora (Isidora Dankan)* prikazan na Bitefu pod embargom u Ateljeu 212, muzika Ivana Stefanović, kostim Angelina Atlagić, scenografija Bojana Ristić i Milivoje Stojanović, igrali Ašhen Ataljanc i Konstantin Kostjukov. Mada je predstava dobila posebnu nagradu za najuspešniji kulturni projekat u 1992, nikad nije bila na repertoaru; kostimi se čuvaju u Narodnom pozorištu u Beogradu .

NEREALIZOVANI PROJEKTI:

1984. Balet *Izgubljeni raj* (libreto napisala zajedno s Lidijom Pilipenko), na muziku Sergeja Rahmanjinova, Riharda Štrausa i staru hebrejsku (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

1990. Umetničko veče *Šumovi milenijuma* (napisala libreto i pripremila koreografiju) na muziku Antuna Sorkočevića, Petra Konjovića i Ivane Stefanović; predlog za Televiziju Beograd, kasnije prerastao u libreto *O ljubavi i smrti*, koji je započela u saradnji s pariskom Operom i milanskom Skalom (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

1995. *Balkan Ghosts* (librettist Dubravka Knežević, choreo-director Jelena Šantić), Project of an Ex-Yugoslav non-literary theatre coproduction (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

Sumrak bogova (libreto po motivima ciklusa *Nibelunški prsten*) na muziku Riharda Vagnera (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

Bogovi, ljudi, stihije / Gods, people, elements (sinopsis za scenario zajedno s Nenadom

Prokićem). Balkanski projekat ponuđen Solunu, Evropskoj prestonici kulture 1997. (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

TEORIJSKI I KRITIČARSKI RAD:

Od 1985. počinje da se bavi teorijskim radom, objavljuje studije i kritike u časopisima i novinama u zemlji i inostranstvu (publikacije Srpske akademije nauka i umetnosti, UNESCO–CID–a, Međunarodnog centra za slavističke studije, *La Nouvelle Danse*, *Teatron*, *Orchestra*, *Politika*, *Vreme*, *NIN*, *Politika Ekspres*, *Naša Borba*, *Republika* i dr.). Godine 1997, povodom 75. godišnjice beogradskog Baleta, objavila je monografiju o Dušanu Trniniću (izdanje Narodnog pozorišta, Beograd). Posthumno je štampana knjiga *Moj život* Mage Magazinović koju je ona priredila (izdanje *Clio*, Beograd 2000, redakciju završila Marija Janković).

RAD NA ISTORIJI BALETA:

1986. Za Televiziju Beograd pripremila autorsku emisiju *Istorija ruskog baleta*.

Započela rad na seriji o istoriji srpskog baleta (materijal nastavila da obrađuje Marija Janković).

GOSTOVANJA I PUTOVANJA:

S beogradskim Baletom i grupom umetnika gostovala je u mnogim velikim gradovima Evrope (Pariz, Kopenhagen, Lozana, Moskva, Palermo, Madrid, Barselona, Berlin, Drezden, Budimpešta), zatim u Kanadi (Kvebek), Iranu (Teheran) i drugim krajevima sveta kao i u mnogim gradovima bivše Jugoslavije: Zagrebu, Sarajevu, Ljubljani, Splitu, Novom Sadu, Kotoru, Vranju, Kruševcu, Tuzli, Zenici, Mostaru, Subotici... Kao kulturni poslenik i kao mirnovni aktivista takođe je putovala širom Evrope: Holandija, Švajcarska, Italija, Francuska, Nemačka, Austrija, Velika Britanija, Portugalija, Belgija, Španija, Mađarska, Danska, Norveška, Grčka, Turska, Rusija, a posetila je i Tunis, SAD i Meksiko.

ČLANSTVO U STRUČNIM UDRUŽENJIMA, REDAKCIJAMA, ŽIRIJIMA:

CID / Conseil International de la Danse pri UNESCO–u, Pariz
ELIA / European Ligue of Institutes of Arts, Amsterdam

Dance History Scholars, Njujork
UBUS / Udruženje baletskih umetnika Srbije
Član uređivačkog odbora časopisa *Pacific* (gl. urednik Slobodan Blagojević).
Član međunarodnog žirija BITEF-a 1999.

HOMMAGE

- 2000. 23. marta** 2000. Margit Spulstra pismom obaveštava da je u Berlinu osnovana Grupa 485: "Grupi 484 u Beogradu 'prati' 485 porodica iz Helersdorfa, čime se, takođe simbolično, objašnjava naziv ove Grupe".
- 2001. Maja meseca** u Narodnom pozorištu održana premijera predstave *Balkanska plastika* na osnovu knjige Mage Magazinović *Moj život*, u adaptaciji i režiji Ivane Vujić. Predstava je posvećena Jeleni Šantić.
- 16. juna** u beogradskom Beton Hala teatru – Zadužbini dr Steve Milosavljevića – Marija Maša Krtolica priredila je veče posvećeno Jeleni Šantić; u predstavi su korišćeni fragmenti Jeleninih tekstova i njene fotografije.
- 10. decembra**, na Dan ljudskih prava, u Skupštini grada Beograda prvi put je svečano dodeljena nagrada *Jelena Šantić*, za najbolju recepciju filmova o ljudskim pravima; govorili su Mira Otašević, inicijator nagrade i organizator festivala filmova o ljudskim pravima, dr Aleksandra Jovičević, pomoćnik ministra za kulturu i Milan Vlajić, filmski i književni kritičar i novinar. Dobitnik je grad Ivanjica.
- 2002. 24. oktobra**, zahvaljujući pre svega angažovanju Holandanina Hansa Spulstre, socijalnog radnika, člana PDS-a i osnivača Grupe 485, Skupština berlinske opštine Helersdorf–Marcan odlučila je da se park u kome je Jelena Šantić govorila maja 1999. godine, za vreme NATO–bombardovanja, i u kome je zasadila prve cvetove u znak mira, nazove njenim imenom.
- 2003. 8. marta** ženska mirovna grupa iz Pančeva simbolično je, u okviru projekta *Žene menjaju istoriju*, Trg Slobode u Pančevu preimenovala u Trg Jelene Šantić.
- 22. marta** svečano je proglašen *Park mira Jelene Šantić (Jelena–Šantić–Friedenspark)* u berlinskoj opštini Marcan–Helersdorf.
- 2004. 5. septembra**, u *Parku mira Jelene Šantić* priređen je, u organizaciji Grupe 485 i Frieko Berlin i pod pokroviteljstvom gradonačelnika opštine Marcan–Helersdorf dr Uvea Kleta, *Prvi berlinski antiratni sajam*, s predavanjima, diskusijama, informativnim štandovima, koncertima, dečjim programom i dr.

Irina Ljubić i Irina Subotić | 233

Biografija

Dokumenti o životu i radu Jelene Šantić čuvaju se u Istorijskom arhivu Beograda.

Priredile Irina Ljubić i Irina Subotić

*Jelena Šantić, rad Stojana Čelića,
crtež perom, 1985, vl. porodice*

Bibliografija

A) TEKSTOVI O JELENI (JOVANOVIĆ) ŠANTIĆ:

1962. В. В., "Свако игра – самог себе. Снимање *Звиждука у осам* са Ђорђем Марјановићем почиње 5. марта", *Новосћи*, Београд, 26. фебруар 1962. (с фотографијом).

—, "Њих двоје", *Сторш и свеш*, Београд, бр. 281, 13. март 1962. (фотографија Т. Петернека с Ђорђем Марјановићем).

Ј. Мијин, "Јелена Јовановић – Мала", *Вечерње новосћи*, Београд, 30. март 1962. (с фотографијом).

Aleksandar D. Mihailović, "Ugovoreni znak Ђорђа Marjanovića i publike", *Filmski svet*, Beograd, br. 381, 19. april 1962. (s fotografijama).

Aleksandar D. Mihailović, "Početak početka lep i neizvestan. Jelena Jovanović: Na-porno je učiti, igrati i snimati", *Student*, Beograd, april 1962. (s fotografijom).

1964. Џ.(евад) Х.(усић), "Балет у офанзиви", *Експрес Полишика*, Београд, 24. фебруар 1964. (фотографија с ансамблом и Димитријем Парлићем).

1966. —, "Прва балетска премијера у овој сезони", *Полишика*, Београд, 27. јануар 1966.

—, (Коментар о Балетским импресијама и фотографија), *Борба*, Београд, 30. јануар 1966.

—, "Романтична сцена", *Вечерње новости*, Београд, 31. јануар 1966. (фотографија М. Стефановића).

Ол. Р., "Nikola Rajić priprema treću priču *Omnibusa*", *Filmski svet*, Београд, бр. 581, 17. фебруар 1966. (Коментар уз фотографију: *Veliki uspeh "Koraka baleta" u Kanu. Jelena Jovanović i Nikola Rajić pred oglasnim panoom u Kanu.*)

1967. Драган Гајер, "Да руке дишу! Совјетски балетски педагози данас злата вреде", *Експрес недељна ревија*, Београд, 18. јун 1967, стр. 11.

1968. —, "Затворена изложба код Ушћа; Музика, ритам и линија — на Ушћу", *Вечерње новости*, Београд, 19. фебруар 1968, стр. 1, 11 (фотографије М. Стефановића).

—, "На крају сезоне — *Зачарана лейошица*", *Борба*, Београд, 7. јул 1968.

—, "Дуга топла премијера", *Вечерње новости*, Београд, 8. јул 1968. (фотографија М. Крстића).

Авдо Мујчиновић, "Пробуђена *Лейошица*", *Полишика Експрес*, Београд, 8. јул 1968.

С. М., "Балет је уметност младих", *Вечерње новости*, Београд, 10. јул 1968.

М. М., "Подвиг на балетски начин", *Полишика Експрес*, Београд, 10. јул 1968.

Милица Зајцев, "Лепо и раскошно", *Борба*, Београд, 11. јул 1968.

Стана Ђурић—Клајн, "*Зачарана лейошица* — последња премијера у сезони", *Полишика*, Београд, 13. јул 1968, стр. 8.

—, "Уметнички таблић", *Експрес недељна ревија*, Београд, 18. август 1968, стр. 24 (фотографија с Бранком Митић и Гојком Шантићем).

Милица Зајцев—Дарић, "Гостовање без сјаја", *Борба*, Београд, 8. децембар 1968.

—, "Вила Јоргована", *Илустрирована Полишика*, Београд, 31. децембар 1968, бр. 530 (фотографије Ж. Милутиновића).

1969. D.(ragan) Kljakić, "Šta poneti sa sobom na Mesec? Kandidati *Frontovog karavana na Mesec* su u nedoumici", *Front*, Београд, бр. 7 (549), 14. фебруар 1969. (с фотографијом).

С. М., "Балетска бајка о Петру Пану", *Вечерње новости*, Београд, 27. септембар 1969.

1970. —, "Представа Београдског балетског ансамбла", *Борба*, Београд, 3. јул 1970.

1971. —, "Београдска легенда у Сплиту", *Вечерње новости*, Београд, 16. јун 1971. (приватне фотографије).

1972. —, "Дуги пут до Жизеле", *Новости*, Београд, 8. јануар 1972. (фотографије Р. Раде-тића и М. Крстића).

Авдо Мујчиновић, "Газелин скок Јелене" (интервју), *Експрес недељна ревија*, Београд, 9. јануар 1972. (с фотографијом).

Irina Ljubić i Irina Subotić | 237

Bibliografija

—, "Све свађе нису крај. Како су склопљени познати бракови", *Свеш*, Београд, бр. 798, 3. фебруар 1972, стр. 21 (с фотографијом).

М.(ирјана) Влајић, "Јелена Шантић, балерина: И свађе су љубав. Млада балерина Народног позоришта из Београда, одлична куварица старих, мало познатих јела", *Вечерње новости*, Београд, 12. фебруар 1972. (с фотографијама: Гојко и Јелена Шантић; Јелена Шантић и Владимир Логунов).

—, "Одлепршала у Москву", *Полишика Експрес*, Београд, 26. јун 1972. (с фотографијом М. Крстића).

—, "Први концерт", *Полишика*, Београд, ТВ додатак, 25. август 1972. (с фотографијама).

Сл. К., "Јеленин 'први концерт'. У полчасовној емисији Арсе Милошевића, видећемо младу и талентовану солисткињу балета Народног позоришта, Јелену Шантић" — Сутра на првом програму ТВ Београд, *Полишика Експрес*, Београд, 6. септембар 1972. (с фотографијом).

—, "Први концерт Јелене Шантић", *Полишика*, Београд, 7. септембар 1972.

—, "Балерина Јелена Шантић очекује ових дана премијеру своје телевизијске емисије *Први концерти*", *Базар*, Београд, бр. 199, год. IX, 9. септембар 1972, стр. 2 (фотографија С. Вранића на насловној страни).

Валерија Пор, "У *башама Гранаде*", *Полишика Експрес*, Београд, 9. децембар 1972. (фотографија с Душаном Трнинићем).

—, "Шпанија у Кругу 101", *Вечерње новости*, Београд, 18. децембар 1972.

—, "У *башама Гранаде*", *Борба*, Београд, 20. децембар 1972.

–, “У баштама Гранаде”, *Вечерње новости*, Београд, 20. децембар 1972. (с фотографијом).

–, “У баштама Гранаде”, *Полишка Експрес*, Београд, 21. децембар 1972. (с фотографијом свих учесника).

Милица Зајцев–Дарић, “Шпанија с љубављу”, *Борба*, Београд, 24. децембар 1972. (фотографија с Душаном Трнинићем).

Стана Ђурић–Клајн, “Лирска префињеност”, *Полишка*, Београд, 27. децембар 1972. (фотографија с Душаном Трнинићем).

1973. Винко Шале, “Битка за гледаоце”, *НИН*, Београд, бр. 1148, 7. јануар 1973, стр. 43 (фотографија с Душаном Трнинићем).

М. С., “У баштама Гранаде”, *ТВ новости*, Београд, бр. 420, 12–19. јануар 1973, стр. 12–13 (с фотографијама).

–, “Гранада”, *Полишка*, Београд, 12. јануар 1973. (7 дана – радио, шелевизија 13–19. јануар), (с фотографијама Д. Урошевића).

Branka Dedović, “Potomak Šantićev i Žizela. Glumačko–baletsko čascanje s Jelenom i Gojkom Šantićem”, *Mladost*, Београд, бр. 840, 18. јануар 1973, стр. 18–19 (с фотографијама).

–, “Епифаф Кир Стефану Србину”, *Полишка*, Београд, 22. јун 1973. (7 дана – радио, шелевизија 23–29. јун (с фотографијама)).

–, “Повреда”, *Експрес недељна ревија*, Београд, 1. јул 1973. (с фотографијом).

Сл. К., “Познато дело Максима Горког на тв: *Макар Чугра* – балет”, *Полишка Експрес*, Београд, 4. октобар 1973. (с фотографијом).

Meša Selimović, “Nemam više vremena za sitnice”, [Drugi dan, 13. novembra, u 21,30 časova – Narodno pozorište (Krug 101): *U baštama Granade*], *Vjesnik u srijedu*, Zagreb, 28. novembar 1973, str.18.

1974. –, “Jelena Šantić–Jovanović, a Fővárosi Operaház primabalerinája és Radomir Vučić szólótáncos a Belgrádi Televízió egyik készülő adásában, Képes ifniség”, *A Jugoszlaviai Magyar Fiatalok hetilapja*, Novi Sad, no. 1318, 27. februar 1974. (naslovna strana s fotografijama).

–, “Башта”, *Вечерње новости*, Београд, 6. март 1974. (с фотографијом).

М. Пешић, "Макар Чудра као балет. У режији Саве Мрмака као протагонисти појавиће се Јелена Јовановић и Радомир Вучић", *Полиџика*, Београд, 7. мај 1974, стр. 17 (с фотографијом).

А.(вдо) Мујчиновић, "Празник игре у Шпанији", *Полиџика Експрес*, Београд, 3. мај 1974.

—, "Макар Чудра – балет", *Полиџика Експрес*, Београд, 7. мај 1974.

—, "Балет Макар Чудра", *Полиџика*, 10. мај 1974. (Радио, телевизија). (с фотографијом).

Irina Ljubić i Irina Subotić | 239

Bibliografija

—, "Макар Чудра у Прагу", *Полиџика Експрес*, Београд, 10. мај 1974. (с фотографијом).

—, "Балетска емисија Телевизије Београд Немири", *Полиџика Експрес*, Београд, Радио ТВ програм, 30. август 1974. (с фотографијом).

—, "Немирни", *Вечерње новости*, Београд, септембар 1974. (с фотографијом).

—, "Немир једне жене", *Новости*, Београд, 4. септембар 1974, стр. 15 (с фотографијом).

—, "Немирни", *ТВ Београд*, 5. септембар 1974. (с фотографијом).

—, "Један од многих немира", *Новости*, Београд, 5. септембар 1974. (с фотографијама).

В.(ладимир) С.(тефановић), "Еро са 50 европских сцена", *Полиџика*, Београд, 25. октобар 1974.

С. М., "Еро четврти пут", *Вечерње новости*, Београд, 26. октобар 1974.

В.(алерија) П.(ор), "Стиже Еро с оној свијеша", *Полиџика Експрес*, Београд, 26. октобар 1974.

Михаило Вукдраговић, "Блистава представа", *Полиџика*, Београд, 28. октобар 1974.

П. А., "У башшама Гранаде педесети пут", *Борба*, Београд, 14. новембар 1974.

—, "Педесети пут У башшама Гранаде", *Вечерње новости*, Београд, 15. новембар 1974.

А.(вдо) М.(ујчиновић), "Педесети пут у Гранади, Вечерас у Кругу 101 Народног позоришта", *Полиџика Експрес*, Београд, 16. новембар 1974. (фотографија с Душком Трнинићем).

—, “Нема места за *Башише Гранаде*”, *Вечерње новости*, Београд, 16. новембар 1974. (с фотографијом).

—, “Кап шпанске крви и сунца”, *Полиџика*, Београд, 16. новембар 1974. (7 дана – радио, *Шелевизија* 17–23. новембар), (с фотографијом).

—, “У *башишама Гранаде* 51. пут”, *Полиџика Експрес*, Београд, 19. новембар 1974. (с фотографијом).

1975. Г.(ајер) Д.(раган), “Само стрпљиво!”, *Полиџика Експрес*, Београд, 7. март 1975.

—, “Није криза балета него руководства”, *Вечерње новости*, Београд, 8. март 1975.

Љиљана Бинићанин, “Побуна белих лабудова”, *Илустрирана Полиџика*, Београд, 11. март 1975. (само на фотографији).

С. М., “Нећемо се уморити”, *Вечерње новости*, Београд, 25. март 1975.

Koviljka Jarić, “Serija razočaranih”, *Vjesnik u srijedu*, Zagreb, 26. mart 1975.

—, “У *башишама Гранаде* у Параћину”, *Полиџика Експрес*, Београд, 18. јун 1975.

—, “Игре југа – караван уметника”, *Полиџика Експрес*, Београд, 9. јул 1975. (с фотографијом).

Ст. Б., “Гостовање балета Београдске опере”, *Врањанске новости*, Врање, 12. септембар 1975.

Ст. Б., “Несвакидашњи доживљај”, *Врањанске новине*, Врање, 26. септембар 1975.

1976. —, “Нови Црни лабуд”, *Вечерње новости*, Београд, 29. јануар 1976. (с фотографијом: Од Жизеле до Одилије – Јелена Шантић).

В.(ладимир) С.(тефановић), “Нова лица, *сшаре жеље*”, *Полиџика*, Београд, 30. јануар 1976. (с фотографијом).

—, Додатак у боји “Седам радио и ТВ дана”, *Полиџика*, Београд, 1. јул 1976. (с фотографијом).

—, “Јелена Шантић”, *Полиџика*, Београд, 2. јул 1976; Б.(ранислава) Џунов, “Упорност и рад чине успех. Лице са насловне стране”, 7 дана – радио, *Шелевизија* 3–9. јул, стр. 1 и даље (с фотографијом).

1977. С. М., "Крцко Орашчић после 40 година", *Вечерње новости*, Београд, 20. јануар 1977.

Милица Зајцев–Дарић, "Шармантна бајка. П. И. Чајковски: *Шчелкунчик*, премијера у београдском Народном позоришту; кореографија и режија Жарко Пребил; диригент Ангел Шурев", *Борба*, Београд, 23. јануар 1977.

Мира Сујић–Виторовић, "Необавезна разбигра. Премијера *Крцка Орашчића* П. И. Чајковског; кореограф Жарко Пребил; диригент Ангел Шурев", *Полиџика*, Београд, 24. јануар 1977, стр. 12.

Irina Ljubić i Irina Subotić | 241

–, "Балетски Флуиди", *Полиџика*, Београд (7 дана – шелевизија, радио), 29. април 1977. (с фотографијама).

Bibliografija

–, "Балетски флуиди", *Полиџика Експрес*, Београд, 26. мај 1977. (с фотографијом).

1979. Милица Зајцев, "Мајсторство кореографије. (Премијера *Ромео и Јулије*)", *Борба*, Београд, 2. фебруар 1979.

Мира Сујић–Виторовић, "Ренесансни балет на београдској сцени", *Полиџика*, Београд, 7. фебруар 1979.

С. М., "Балет отвара сезону. Сутра у београдском Народном позоришту", *Вечерње новости*, Београд, 29. септембар 1979.

–, "Балет", *Полиџика Експрес*, Београд, 30. септембар 1979. (с фотографијом).

Мира Сујић–Виторовић, "Прва премијера – нови кореографи. Балетско вече у Народном позоришту", *Полиџика*, Београд, 2. октобар 1979. (с фотографијом).

Božidar Božović, "Posle BITEF-a, u Beogradu je počela i redovna pozorišna sezona" (povodom *Las Passiones*), *Radio Beograd*, Prvi program, Novosti dana, 2. oktobar 1979.

Милица Зајцев, "Даље од романтике (*Las passioness*)", *Борба*, Београд, 4. октобар 1979. [Скраћен текст објављен под називом: "Вече камерног балета", *Побједа*, Титоград, 6. октобар 1979].

Валерија Пор, "Нови сценски живот (*Ihre* и *Las passioness*)", *Експрес недељна ревија*, Београд, 6. октобар 1979.

Ljiljana Atović, "Jelena Šantić: Balet nije lepršava bajka", *Duga*, Beograd, br. 149, 10. novembar 1979, str. 53 (intervju s fotografijom).

1980. —, "Jelena Šantić", *Duga*, Београд, 6. децембар 1980. (с фотографијом).

1981. Предраг Живанчевић, "Рат пируетама", *ТВ новости*, Београд, 13. фебруар 1981.

Драгана Букумировић, "Жртва личне освете. Иза кулисе балетске сцене", *Илустрована Полиџика*, Београд, 14. април 1981. (с фотографијом).

—, ("Hofmanove priče"), *Oslobođenje*, Сарајево, 1. октобар 1981.

Милан Дамњановић, "Хофманове приче", *НИН*, Београд, 4. октобар 1981.

Д. См., "Бесмертна-Богатирјов вечерас у Жизели", *Полиџика Експрес*, Београд, 9. новембар 1981. (с фотографијом како добија патике од Бесмертнове).

Милица Зајцев, "Маштовита игра. Хофманове приче Жака Оффенбаха, у кореографији Питера Дарела – београдско Народно позориште", *Борба*, Београд, 9. октобар 1981.

Branka Rakić, "Tri spektakla", *Odjek*, Сарајево, 15. децембар 1981.

1982. —, "Балет Хофманове приче", *НИН*, Београд, 3. јануар 1982.

—, "Балет са две премијере", *Вечерње новости*, Београд, 7. јун 1982.

М.(ирјана) Р.(адошевић), "Пер Гинџ као спектакл", *Полиџика*, Београд, 8. јун 1982.

Д. См., "Од драме – балет", *Полиџика Експрес*, Београд, 8. јун 1982.

—, ("Премијера балета Пер Гинџ"), *Борба*, Београд, 11. јун 1982.

Мира Сујић-Виторовић, "Прекид с шаблоном", *Полиџика*, Београд, 14. јун 1982.

Tuga Tarle–Crnogorac, "Neprijmereni kolaž", *Vjesnik*, Загреб, 26. јун 1982.

—, "Јелена Шантић", *Полиџика*, Београд, 25. јун 1982. (7 дана – радио, шелевизија, 26. јун–2. јул), (с фотографијом Д. Јевремовића).

Branko Magdić, "Peer Gynt", *Večernji list*, Загреб, 28. јун 1982.

Драгутин Гостушки, "Фауст из компромиса. Тачка гледишта", *НИН*, Београд, 11. јул 1982.

М.(ирјана) Ж.(ивковић), "Игра, песме, слике...", *Полиџика*, Београд, 29. октобар 1982.

—, "Игра за слике", *Вечерње новости*, Београд, 25. новембар 1982. (с фотографијом).

М.(ирјана) Р.(адошевић), "Премијера три балета", *Полишика*, Београд, 11. децембар 1982.

Драгутин Гостушки, "Бах на прстима", *НИН*, Београд, 27. децембар 1982.

1983. Владимир Стефановић, "Позориште национално или комунално. Драма на сцени у театру Круг 101", *НИН*, Београд, 6. новембар 1983, стр. 35.

Irina Ljubić i Irina Subotić | 243

Bibliografija

1984. —, "Dezdemona", *Novosti 8*, Београд, 7. јануар 1984. (s fotografijom).

1985. —, "Двадесет година у балетским патикама. Премијера у београдском Народном позоришту", *Побједа*, Титоград, 10. јануар 1985.

Н. Томић, "Ирина и Јелена", *Вечерње новости*, Београд, 10. јануар 1985. (с фотографијом).

Милица Јовановић, "Двадесет година балетске уметности Јелене Шантић", у: *Јелена Шантић. Двадесет година уметничког рада*, Народно позориште, Београд, [без датума, реконструисано: 10. јануар 1985].

М.(илан) В.(лајчић), "Представа балета *Пер Гинт*", *Полишика*, Београд, 10. јануар 1985.

Милица Јовановић, "Радости и муке стварања. Двадесет година рада балерине Јелене Шантић", *Експрес недељна ревија*, Београд, 13. јануар 1985, стр. 8.

Мира Сујић–Виторовић, "Студиозно и зрело. Прослава 20 година игре Јелене Шантић", *Полишика*, Београд, 14. јануар 1985, стр. 13.

—, "Čekaјуći Margaret Gotje. Jubilej Jelene Šantić", *Osmica (Novosti 8)*, Београд, 17. јануар 1985.

Мирјана Огњановић, "Јубилеј Јелене Шантић" (интервју), *Полишика*, Београд, 18. јануар 1985. (7 дана – радио, шелевизија 19–25. јануар), (фотографије Д. Јевремовића)

Н. Томић, "Лепи планови" (интервју), *Новоси*, Београд, 11. фебруар 1985, стр. 16.

І.А., "Jelena Šantić: Igra i Irina", *Auto svet*, Београд, 20. фебруар 1985. (s fotografijom).

Зорица Мутавцић, "Ја одавде не идем. Базар у посети" (интервју), *Базар*, Београд, 1. март 1985. (с фотографијом В. Елаковића).

Duška Maksimović, "Baletom se bavimo poluamaterski" (intervju), *Vjesnik*, Zagreb, 1. mart 1985. (s fotografijom S. Bočarskog).

—, "Јелена Шантић", *Полиџика*, Београд, 11. март 1985.

Р. Лазаревић, "Какав учитељ, такав и ђак", *Полиџика*, Београд, 10. април 1985.

Vedrana Grisogono, "Balet. Nabolje od mogućeg. Susreti jugoslavenskih baletnih umjetnika u Ljubljani skupili su brojne ljubitelje...", *Studio*, Zagreb, br. 1097, 13–19. april 1985, str. 66–67, 74.

Мирјана Живковић, "Докле ће рука отићи. Првакиња Београдског балета, Јелена Шантић, између свакодневне игре и ТВ балета *Дама с камелијама*", *Полиџика*, Београд, 25. април 1985. (с репродукцијом цртежа – Јелениног портрета, рад Стојана Ђелића).

Duška Maksimović, "Korak na novom свету. Jelena Šantić, balerina i koreograf", *Nada*, Beograd, 1. novembar 1985. (s fotografijom).

Jasna Prvulov, "Igra kao život", *Nada*, Beograd, 1. novembar 1985. (s fotografijom).

—, "Život od igre" (izjava), *AS*, Sarajevo, god.V, br. 259, 6. decembar 1985, str.6.

1986. —, "Личности у вестима: Јелена Шантић", *Полиџика*, Београд, 11. март 1986, стр. 13.

М(илвој) Glišić, "Narod bira Velimira", *Novosti* 8, Beograd, 24. april 1986, str. 33.

М(ирјана) Р(адошевић), "Јелена Шантић као – Настасја Филиповна", *Полиџика*, Београд, 9. мај 1986.

—, "Jelena", *Osmica (Novosti 8)*, Beograd, 22. maj 1986.

—, "Kao – prvi put", *Novosti*, Beograd, 29. maj 1986.

—, "Prilagođavanje" (izjava), *Osmica (Novosti 8)*, Beograd, 16. oktobar 1986. (s fotografijom).

—, "Gostovanje Narodnog pozorišta iz Beograda", *Vjesnik*, Zagreb, 18. novembar 1986.

Marija Grgičević, "Tamjan i slikovnica. *Nastasja Filipovna* prema F. M. Dostojevskom u izvedbi NP iz Beograda na gostovanju u Zagrebu", *Vjesnik*, Zagreb, 19. studenoga 1986.

1987. —, "Уметничко вече" (вест), *Новосџи*, Београд, 30. јануар 1987.

С.(танко) Паповић, "Пашовић шокирао гледалиште", *Полиџика*, Београд, 17. јул 1987, стр. 11.

Сл. В., "Све било је — физичко", *Новосџи*, Београд, 21. јул 1987.

Слободан Благојевић, "Драматургија лоше бесконачности", *Ослобођење*, Сарајево, 27. август 1987.

—, "Слободан Шнајдер — *Думанске тишине*, премијера 10. октобар 1987" (најава), *Позориџије*, Нови Сад, бр. 3/4, новембар/децембар 1987, стр. 1.

Irina Ljubić i Irina Subotić | 245

Bibliografija

Dalibor Foretić, "Pogled iz panjega. *Dumanske tišine* S. Šnajdera", *Vjesnik*, Zagreb, 14. decembar 1987.

1988. Мирјана Радошевић, "Велико финале", *Полиџика*, Београд, 15. април 1988.

Дејан Пенчић—Пољански, "Врхунски резултат", *Полиџика Експрес*, Београд, 20. април 1988.

Милутин Мишић, "Кад богови делају. Позоришне премијере", *Борба*, Београд, 14. новембар 1988.

Ljubica Ostojić, "Ispisivanje mita. Mira Erceg: *Balkanke*, premijera u zeničkom Narodnom pozorištu", *Odjek*, Sarajevo, 15. novembar 1988.

1989. Зоран Предић, "Црна овца међу лабудовима", *Радио ТВ ревија*, Београд, 21. јул 1989.

М.(ирјана) Радошевић, "Есхил наш савременик", *Полиџика*, Београд, 9. новембар 1989.

Милутин Мишић, "Кад богови делају", *Борба*, Београд, 14. новембар 1989.

М. Stojanović, "Kompromis drži državu. Premijera *Orestije* u beogradskom Narodnom pozorištu", *Večernji list*, Zagreb, 15. novembar 1989.

Александар Милосављевић, "Држава, тријумф и пад идеала", *Дневник*, Нови Сад, 19. новембар 1989.

Р. Мијатовић, "Нови сјај старе куће", *Полиџика*, Београд, 20. новембар 1989.

Dalibor Foretić, "Vidim novi narod. *Orestija* u Narodnom pozorištu", *Danas*, Zagreb, 21. novembar 1989.

М.(илутин) Мишић, "Нежни омаж лепоти" (разговор са М. Ерцег), *Борба*, Београд, 22. новембар 1989.

З. П., "Крваве игре богова и иних", *ТВ новости*, Београд, 24. новембар 1989.

1990. —, "Настасја Филиповна у Квебеку", *Полишика Експрес*, Београд, 11. фебруар 1990.

Jean St-Hilaire, "La reine secrète et la fière héroïne. *Madame Louis XIV et Nastassya Filippovna*", *Le Soleil*, Québec, 2. juin 1990.

—, "Yougoslavie. *Nastassya Filippovna*", *Le Souffleur*, Québec, Quinzaine Internationale du Théâtre, 1990, p. 27.

К. Р., "Интернационални балетски пројект с нашим уметницима", *Полишика*, Београд, 10. јул 1990.

—, "Долази и Маја Плисецкаја", *Споршски журнал*, Београд, 30. јул 1990. (с фотографијом).

Ljiljana Maričić, "Balet je umetnost za kraj veka. Kulturni život glavnog grada" (intervju), *Praktična žena*, Beograd, 25. avgust 1990, str. 10 (s fotografijama).

Л. Ј., "Нова Одилија у наредној сезони", *Полишика*, Београд, 26. август 1990.

Марија Мицовић, "Играмо XX век. Београд од 17. до 20. септембра центар балета" (интервју), *Полишика Експрес*, Београд, 2. септембар 1990.

Јован Ђирилов, "Филозофирајмо о игри. Позориштарије", *Полишика*, Београд, септембар 1990.

—, "Јелена Шантић" (изјава), *НИН*, Београд, 7. септембар 1990, стр. 7 (с фотографијом).

В. Пајкић, "Балет спаја свет. Од 17. до 20. септембра у Београду Интернационални симпозијум о балетској уметности", *Новости*, Београд, 13. септембар 1990. (с фотографијом).

Angela Prati, "Essere donna a Belgrado", *Amica*, no. 43, 22. ottobre 1990, p. 96–97.

Radojka Nikolić, "Tito, galebovi i nesvrstanost. Jelena Šantić o baletu i politici", *Rad*, Beograd, 2. novembar 1990, str. 22.

1991. —, "Три премијере *Жизеле*", *Полиџика*, Београд, 27. јун 1991.

М.(ирјана) Ж.(ивковић), "Путеви уметности и политике", *Полиџика*, Београд, 10. септембар 1991.

—, "Помоћ за мир. Балерина Jelena Šantić na svečanosti Evropske lige instituta umetnosti održanoj u Budimpešti", *Borba*, Београд, 12. октобар 1991.

Авдо Мујчиновић, "Легенда плеса. Живот славне Изадоре Данкан ускоро у Народном позоришту" (интервју), *Полиџика Експрес*, Београд, 23. октобар 1991. (с фотографијом И. Етеровића).

Мирјана Огњановић, "Балет о Исадори" (интервју), *Полиџика*, Београд, 23. децембар 1991. (с фотографијом И. Етеровића).

Д. Ј., "Молитва за мир. Протест београдских мировњака", *Дневник*, Нови Сад, 30. децембар 1991, стр. 9.

1992. S. Костић — Г. Катић, "Интелектуалци држе узде. Потписало 1.500 људи", *Борба*, Београд, 22. мај 1992.

Виолета Марчетић, "Јелена, 30 година", *НИН*, Београд, 12. јун 1992.

Д. Давић, "Време одумирања. Јелена Шантић", *Вечерње новости*, Београд, 2. август 1992. (интервју с фотографијом И. Етеровића).

Сл. Б., "БИТЕФ под ембаргом. У Београду од 16. до 27. септембра", *Вечерње новости*, Београд, 2. септембар 1992.

Милутин Мишић, "Циркус под утицајем позоришта", *Борба*, Београд, 2. септембар 1992.

Н. Попов, "Театар под ембаргом", *Дневник*, Нови Сад, 2. септембар 1992.

Aleksandar Milosavljević, "Ipak će biti. 26. Bitef", *Monitor*, Podgorica, 11. septembar 1992.

S.(pomenka) Jelić, "Darovi boginje Izide. Jelena Šantić, koreograf baletske predstave *Isidora*", *Borba*, Београд, 11. septembar 1992. (s fotografijom I. Eterovića).

Јован Ђирилов, "Ништа од циркуса", *НИН*, Београд, 11. септембар 1992.

—, "Битеф под блокадом од 16. до 27. септембра", *Панчевац*, Панчево, 18. септембар 1992.

–, “Позоришна авангарда”, *Побједа*, Подгорица, 17. септембар 1992.

С. Ђокић, “Поетика игре”, *Полиџика*, Београд, 27. септембар 1992.

Ирена Крешић, “Емотивни доживљај покрета, Хроника 29. БИТЕФ–а”, *Полиџика*, Београд, 28. септембар 1992.

С. Ђокић, “Гран при Мира Траиловић – *Ричарду Трећем*”, *Полиџика*, Београд, 28. септембар 1992.

Авдо Мујчиновић, “Велика брука”, *Полиџика Експрес*, Београд, 29. септембар 1992.

Александар Милосављевић, “И на крају *Хамлеџ*”, *Дневник*, Нови Сад, 29. септембар 1992.

Milica Zajcev, “Pogled na Terpsihoru. *Isidora* u izvodjenju istoimenog baletskog ansambla, libreto i koreografija Jelene Šantić, muzika Ivane Stefanović”, *Borba*, Beograd, 29. septembar 1992.

–, “Гран при представи *Ричард Трећи*”, *Јединство*, Приштина, 29. септембар 1992.

С. Ђокић, “Поетика игре. Аплаузом и овацијама публика Битефа поздравила је ансамбл балета *Исидора*”, *Полиџика*, Београд, 29. септембар 1992. (фотографија с Иваном Стефановић).

Borka Pavićević, “Bečka šnicla za mamu Ibi. Dnevnik”, *Borba*, Beograd, 3–4. oktobar 1992, str. XIX.

Бранислав Јаковљевић, “Позориште судбине. Од дефекта до ефекта – Битеф под ембаргом”, *Књижевне новине*, Београд, 3. октобар 1992, стр. 7.

Ана Котевска, “Аутономно здање. Партитура Иване Стефановић за балетску представу *Исидора* (Битеф 92)”, *Полиџика*, Београд, 16. октобар 1992.

Dragan Jovanović Danilov, “Mehanika erotike”, *Vreme*, Beograd, 19. oktobar 1992.

Мирјана Здравковић, “Играти свој живот, 26. БИТЕФ под ембаргом”, *Књижевна реч*, Београд, 25. октобар 1992.

Б.(ранислава) Џ.(унов), “*Исидора* ипак у Народном позоришту”, *Полиџика*, Београд, 10. децембар 1992.

Д. Д. С., “Реприза после пола године”, *Вечерње новости*, Београд, 10. децембар 1992.

1993. М. Аксић – М. Весковић, "На штети – телевизија" (изјава), *Новосћи*, Београд, 16. јануар 1993.

М. Никић, "Награде уметницима, установама, манифестацијама", *Полиџика*, Београд, 24. јануар 1993.

И. Петровић, "Самоуништење зла" (изјава), *Борба*, Београд, 8. фебруар 1993.

Сл. В., "Отишла и Насџасја", *Новосћи*, Београд, 3. март 1993.

М.(ирјана) Р.(адошевић), "Шамар балерини", *Полиџика*, Београд, 4. март 1993.

Р. Stanković, "Šamar zbog krsta" (intervju), *Borba*, Beograd, 5. mart 1993.

–, "Музичирају млади. Гости Станојло Рајичић, Јелена Шантић и Ангел Шурев", *Полиџика*, Београд, 5. јун 1993.

Златоје Мартинов, "Сувише је страхота за нама" (интервју), *У Панчеву*, Панчево, 16. март 1993.

Door Ben Ackermans, "Servische danseres werd vredesactiviste. Jelena Santic doet relaas in Tilburg: *Ik kan niet zwijgen*", *Het Nieuwsblad*, 22. septembar 1993. (s fotografijom).

1994. Edwin Mermans, "Serbia revisited", *Nieuwland*, Tilburg, februar 1994, p. 14.

Б.(ранислава) Џ.(унов), "Разговор о балетској алтернативи", *Полиџика*, Београд, 22. март 1994.

Ј. Т., "Светски дан уметничке игре", *Борба*, Београд, 25. април 1994.

Г.(ордана) П.(оповић), "Маријус Петипа. Вечерас у Центру *Сава*", *Полиџика*, Београд, 25. април 1994, стр. 16.

"Thijs Brandsma" (intervju), *Berrgingfestival*, Assen, 5. maj 1994.

Jasna Terzić, "Više od igre. Lična karta primadone", *Žena*, Beograd, 8. oktobar 1994, str. 20–21 (s fotografijama I. Ivanova).

М.(ухарем) Дурић, "Балет у САНУ", *Полиџика*, Београд, 19. новембар 1994.

1995. М.(ухарем) Дурић, "Сто година *Лабудовој језера*", *Полиџика*, Београд, 18. јануар 1995.

Beno Hofman, "Kroatische Serviers zoeken verzoening met Kroaten. Weste, heeft ongenueanceerd beeld van dé Serviers", *Dreuts Groningse Dagbladen i Drentse Courier*, Groeninger, 4. februar 1995.

Сл. В., "Ћирилов уместо Берчека?", *Новосџи*, Београд, 2. март 1995.

—, "Маџи скок Марине Костић", *Полиџика*, Београд, 9. март 1995.

Nada Kovačević, "Lov na veštice otvorio rektor. Otvoreni razgovor o radu Soros fonda Jugoslavija", *Naša Borba*, Београд, 21. март 1995, стр. 9.

—, "У атмосфери политичког митинга. Отворени разговор о Сорос фондацији", *Борба*, Београд, 21. март 1995, стр.10.

I.(zabela) K.(isić), "Podilaženje ruralnom. Balerina Jelena Šantić", *Naša Borba*, Београд, 23. март 1995. (s fotografijom).

Др Весна Пешић, "Ни ићи, ни остати. На лицу места: Пакрац", *Наша Борба*, Београд, 25. мај 1995.

Ђорђе Зојкић, "Одговор", *У Панчеву*, Панчево, 6. јул 1995.

—, (Prevod s holandskog na engleski: "Meeting marked by developments in former Yugoslavia. Angel of Peace Jelena Santic gives extra value to start of Peace Week in Wolvega"), *Stellingwerf*, 13. septembar 1995.

—, (Prevod s holandskog na engleski: "Silent March under the Banner of Women's Rights"), *Meppeler Courant*, 18. septembar 1995.

—, (Prevod s holandskog na engleski: "Jelena Santic wants another story to be heard"), *Leeuwarder Courant*, 20. septembar 1995. (tekst ispod fotografije: "Jelena Santic giving information about the situation in Bosnia to students at the primary school De Tarissing in Oudehaske").

—, (Prevod sa holandskog na engleski: "Serbian Peace Activist Jelena Santic brings glimmer of hope: Civil war is common fate and might be step towards reconciliation"), *Meppeler Courant*, 22. septembar 1995. (tekst ispod fotografije: "By now just about everybody is a war victim. At the same time the civil war is a common fate, that might in the long run be a step towards reconciliation").

—, "Igra na Balkanu", *Vreme*, Београд, 18. decembar 1995, стр. 40.

Ана Котевска, "Крај века и аутономија цитата. Музика Иване Стефановић за балет *Исидора*", *Српска музичка сцена*. Зборник радова са научног скупа одржаног од 15. до 18. децембра 1993. године поводом 125. годишњице Народног позоришта, Музиколошки институт САНУ, Београд 1995, стр. 406–415.

1996. Željko Jovanović, "Stvaranje osvešćenog igrača" (intervju), *Naša Borba*, Beograd, 7. februar 1996. (s fotografijom I. Eterovića).

—, "Hulp en aandacht vluchtelingen nu meer dan nodig in Joegoslavië", *Werkomité in wijde omgeving Steenwijk–Meppel*, april 1996.

Vera Duduković, "Uništio nas je provincijalni duh. Našu je sreću uništio provincijalni duh. Razgovor s povodom: Jelena Šantić, dobitnica nagrade *Pax Christi International* za doprinos miru i toleranciji među ljudima", *Odgovor*, Beograd, br. 102, 12. septembar 1996, str. 1, 6. Isti tekst na engleskom: "Our happiness is destroyed by provincial spirit", *Response*, Weekly for Refugees and Civil Society, Belgrade, no. 29, September 1996. (intervju s fotografijom).

Irina Ljubić i Irina Subotić | 251

Bibliografija

Ана Пековић, "Балет је моја судбина", *Полишика*, Београд, 31. октобар 1996.

1997. "Servants of Peace. *The Pax Christi Peace Award*, Laureates 1993–1996; Steps towards reconciliation", *Pax Christi International*, Brussels 1997, p. 25–27.

Olivera Bogavac, "Na pozornici plemenitosti. Jelenin rat za mir", *Žena*, Beograd, 11. januar 1997, str. 18–19. (s fotografijom I. Ivanova).

—, "Завршено предлагање кандидата. Награда *Наше Борбе* за толеранцију", *Наша Борба*, Београд, 20. јануар 1997.

D. J. V., "Ja verujem u ljude. Jelena Šantić, koordinator humanitarne organizacije Grupa 484", *Demokratija*, Beograd, 12. februar 1997. (s fotografijom).

Svetozar Adamović, "Odgovor balerini Jeleni Šantić. Baletski Kijev ili Pariz?", *Demokratija*, Beograd, 11. mart 1997, str. 12.

—, "'Vredesengel' Santic uit Belgrado op bezoek", *Meppeler Courant*, 28. mart 1997. (s fotografijom).

И. С., "Омаж Парлићу", *Демократија*, Београд, 29. април 1997.

—, "У Старом граду нова власт украде 200 станова", *Полишика*, Београд, 6. мај 1997, стр. 22.

Ž.(eljko) J.(ovanović), "Predstava za dva glumca", *Naša Borba*, Beograd, 6. jun 1997.

—, "Jelena Šantić", *Danas*, Beograd, 26. jul 1997.

Н. Т., "Хронологија покрета, РТС припрема серијал о историји балета у Београду", *Полишика Експрес*, Београд, 27. јул 1997.

–, "Istorija baleta u Beogradu", *Građanin*, Beograd, 28. jul 1997. (s fotografijom).

B. Lijeskić, "Rođen da bi igrao. Monografiju (o D. Trniniću) priprema Jelena Šantić", *Blic*, Beograd, 31. jul 1997, str.12.

S. Luković, "Delovati brže od političara. Jelena Šantić, pomažući izbeglicama, i dalje spaja svetove" (intervju), *Danas*, Beograd, 10. septembar 1997, str.14.

M. Јанковић, "Ах, та љубав", *Вечерње новости*, Београд, 20. новембар 1997.

M. Jakov, "San dug 40 godina", *24 časa*, Beograd, 20. novembar 1997.

D. J. V., "Naš nacionalni balet na najnižem nivou u istoriji" (intervju), *Demokratija*, Beograd, 10. decembar 1997.

M.(ухарем) Ш.(еховић), "Монографија Душан Трнинић у издању Народног позоришта", *Полишика Експрес*, Београд, 29. децембар 1997.

1998. B. L., "Monografija posvećena Dušku Trniniću", *Blic*, Beograd, 5. januar 1998.

Ж.(ељко) Ј.(овановић), "Принципи уметничке игре", *Наша Борба*, Београд, 9. јануар 1998. (с насловном страницом монографије о Душану Трнинићу).

Z.U./V.K., "Narodno pozorište objavilo knjigu o Dušanu Trniniću", *Tanjug*, Beograd, 9. januar 1998.

Јован Ђирилов, "Трнинић међу корицама", *Позориштарије*, *Полишика*, Београд, 10. јануар 1998, стр. 22.

Marija Janković, "Један играч – историја игре. Monografija Dušan Trninić Jelene Šantić u izdanju Narodnog pozorišta iz Beograda", *Danas*, Beograd, 10–11. januar 1998, str.13.

S. V.(ojinović), "Poljubac za baletskog prvaka. U Narodnom pozorištu juče predstavljena monografija Dušan Trninić autora Jelene Šantić", *DT (Dnevni telegraf)*, Beograd, 12. januar 1998, str. 7.

M(аја) Вукадиновић, "Великан игре. Представљена монографија о Душану Трнинићу", *Полишика*, Београд, 12. јануар 1998, стр. 20.

Маја Вукадиновић, "Балет као огледало. Јелена Шантић, с поводом", *Полишика*, Београд, 14. јануар 1998, стр. 22 (интервју с фотографијом И. Етеровића).

Borka Pavićević, "Monografija o igri", *Danas*, Beograd, 14. januar 1998.

S. Vojinović, "Jelena Šantić, autor monografije o istaknutom baletskom umetniku: Veliki igrač, veliki čovek Dušan Trninić", *DT (Dnevni telegraf)*, Beograd, 17. januar 1998. (s fotografijom).

—, "Јелена Шантић, примабалерина и оснивач Групе 484: речи и дела против мржње. Награда *Наше Борбе* за толеранцију – предлози", *Наша Борба*, Beograd, 26. јануар 1998, стр. 9.

—, "Преглед музичких догађаја. Говоре Јелена Шантић и Антон Колар...", *Полишика*, Beograd, 3. фебруар 1998. (с фотографијом И. Етеровића).

Irina Ljubić i Irina Subotić | 253

Bibliografija

Б. Л., "Криза нашег балета", *Глас јавности*, Beograd, 12. мај 1998.

—, "Želja za puškom jača od pozorišta. Tihomir Arsić sa albanskim studentima glume", *Naša Borba*, Beograd, 10. јун 1998.

Маја Вукадиновић, "И хуманост је уметност", *Полишика*, Beograd, 24. јун 1998. (интервју с фотографијом И. Етеровића).

Милица Јовановић, "Најгледанија представа. *Лабудово језеро* Димитрија Парлића пре три деценије", *Полишика*, Beograd, 11. јул 1998.

Р. Радосављевић, "Успела сам и речима да ухватим игру", *Глас*, Beograd, 17. јул 1998, стр. 12 (интервју с фотографијом).

—, "U praznom prostoru dogadjaju se najvažnije stvari. Predstavljena monografija Dušana Trninića na Festivalu *Grad teatar Budva*", *Naša Borba*, Beograd, 17. јул 1998, стр. 11.

Nenad Prokić, "In memoriam. Jelica Miladinov (1910–1998)", *Danas*, Beograd, 20. јул 1998, стр. 13.

Ј. Петровић, "Јелена Шантић: Деца расту под бременом времена", *Дечја права – Новине пријатеља деце Србије*, Beograd, бр. 3, год. II, септембар 1998, стр. 3 (с фотографијом).

Lj.(ubica) J.(elisavac), "Dodeljene nagrade. Oktobarski salon 39. put", *Blic*, Beograd, 7. oktobar 1998. (s fotografijom G. Matić).

Mileta Prodanović, "Balet na ivici vulkana, 39. Oktobarski salon, 5. oktobar–4. novembar – Muzej 25. maj", *Danas*, Beograd, 10–11. oktobar 1998, стр.17 (s fotografijom G. Matić "Male i velike priče").

Р. Радосављевић, "За свакога парче живота. *Мамац* Давида Албахарија", *Данас*, Beograd, 31. октобар–1. новембар 1998.

Игор Ивановић, "Охрабрење у новој средини. Организација за помоћ избеглицама", *Београдске новине*, Београд, бр. 69, 11. децембар 1998, стр. 27 (с фотографијом).

1999. —, Јелена Шантић: "Понижење за свет" (изјава), *Глас јавности*, Београд, 27. март 1999.

Мирјана Радошевић, "Триумф уметности. Јуче на светски дан позоришта", *Политика*, Београд, 28. март 1999, стр. 26.

Maggie O'Kane, "Dance on a Nato plane and a concert in the capital", *The Guardian / Europe*, March 29, 1999, p. 1.

Radovan Kupres, "Belgrade's Sacre", *Ballett International – Tanz Aktuell*, May 1999, p. 10–11.

Claus Dümde – Friedrich Siekmeier, "Es geht um das Recht, in Frieden zu leben", *Neues Deutschland*, Berlin, 10 Mai 1999, p. 3.

Karin Nölte, "Parteienübergreifender Kontakt Berlin–Belgrad. Treffen in Abgeordnetenhaus mit Jelena Santic", *Neues Deutschland*, Berlin, 11. Mai 1999, p. 17.

Mathias Raabe, "Das Peace–Zeichen bleibt", *Hellersdorf, Berliner Zeitung*, Berlin, no. 108 CO, 11. Mai 1999.

Markus Bickel, "Jelena Santic: 'Rambouillet war ein Diktat des Westens'" (intervju), *Jungle World*, Berlin, no. 20, 12. Mai 1999.

Stefanie Christmann, "Ein kahles Feld", *Krieg in Europa*, 14. Mai 1999, p. 6.

Christina Matte, "Jelena Santic, Die Grande Dame der jugoslawischen Opposition im Interview: 'Europa wird über sich nachdenken müssen'", *Neues Deutschland*, Berlin, 15–16. Mai 1999, p. 13 (intervju s fotografijom).

Nataša Bogović, "Ne prihvatom krvnu osvetu", *Danas*, Beograd, 22. jun 1999.

Danilo Soldatović, "Grešni pojedinci iz gomile. Povodom intervju sa Jelenom Šantić", *Danas*, Beograd, 24. jun 1999.

Јован Ђирилов, "Брох на сцени Центра за културну деконтаминацију", *НИН*, Београд, 26. август 1999. (Прештампано у програму: Brecht, Broh, Cilsdorf, Arend, *O Netačkoj*, CZKD, Beograd, 27. i 28. februara 2000).

Весна Крчмар, "Лепота балетске уметности, Јелена Шантић: Душан Трнинић", *Дневник*, Нови Сад, 1. септембар 1999, стр. 16.

—, "Плес на други начин. Центар за ново позориште и игру", *Глас јавности*, Београд, 1. септембар 1999.

Borka Pavićević, "Crnina Flore Brovine", *Danas*, Београд, 17. новембар 1999.

Snežana Ristić – Radonja Leposavić (razgovarali i pripremili), "Crne rupe. Šta ste radili u toku rata. 27 razgovora", *Samizdat B92*, Београд 1999, стр. 210–218 i dr.

2000. O(livera) Stošić, "Paradoks o nadi među Srbima", *Danas*, Београд, 21. јануар 2000.

Irina Ljubić i Irina Subotić | 255

J. K., "Odlazak humaniste čvrstih moralnih ubeđenja. Komemorativni skup povodom smrti Konstantina Obradovića", *Danas*, Београд, 16. март 2000.

Bibliografija

J.T., "Balet – od igre do scenske umetnosti. U Biblioteci grada predstavljena knjiga Mi-lice Jovanović", *Danas*, Београд, 17. март 2000, стр. 17.

М. (ухарем) Ш. (еховић), "Живот за игру", *Полишика Експрес*, Београд, 19. март 2000. (с фотографијом И. Етеровића).

—, "Преминула Јелена Шантић", *Глас*, Београд, 19. март 2000, стр. 7 (с фотографијом).

М. (ирјана) О. (гњановић), "Јуче у Београду – Умрла балерина Јелена Шантић", *Полишика*, Београд, 19. март 2000, стр. 25. (с фотографијом И. Етеровића).

—, "Umrli Jelena Šantić", *Blic*, Београд, 19. март 2000.

—, "Преминула Јелена Шантић", *Дневник*, Нови Сад, 19. март 2000.

—, "U Beogradu preminula Jelena Šantić", *Danas*, Београд, 20. март 2000, стр. 1, 12.

—, "Преминула Јелена Шантић", *Борба*, Београд, 20. март 2000.

A. D., "U zahvalnost Jeleni Šantić. U organizaciji Grupe 484 za decu sa Kosova", *Danas*, Београд, 20. март 2000.

Zorica Jevremović, "Pravo na bolest. Jelena Šantić (1944–2000)", *Danas*, Београд, 20. март 2000, стр. 22. (фотографија с комеморације К. Обрадовићу).

М. (ухарем) Д. (урић), "Одлазак лабуда и виле. Смрт балерине", *Полишика*, Београд, 20. март 2000.

М. (ирјана) Радошевић, "Опроштај Народног позоришта од Јелене Шантић. Сањар и визионар", *Полишика*, Београд, 21. март 2000, стр. 24 (фотографија с комеморације).

—, "Опроштај од наше Жизеле. Комеморација Јелени Шантић у Народном позоришту", *Danas*, Београд, 21. март 2000, стр. 15.

И. Г., "Хтела је увек више", *Борба*, Београд, 21. март 2000.

Б. Л., "Уметница и хуманиста", *Глас јавности*, Београд, 21. март 2000. (с фотографијом).

—, "Опроштај од Жизеле", *Глас*, Београд, 21. март 2000.

В. Л., "Уметница и humanista. Сећање на Јелену Шантић у Народном позоришту", *Glas*, Београд, 21. март 2000.

М(илена) Марјановић, "In memoriam. Jelena Šantić. Govorila je sve u lice", *Blic*, Београд, 21. март 2000. (с фотографијом Ђ. Вукоје).

Свенка Савић, "In memoriam", *Radio 021*, Нови Сад, 21. март 2000.

М.(аја) Вукадиновић, "Odlazak žene neobične energije. Sa komemoracije Jelene Šantić u SZKD-у", *Danas*, Београд, 22. март 2000, стр. 19 (фотографија с комеморације).

М. (аја) В. (укадиновић), "Sahranjena Jelena Šantić", *Danas*, Београд, 23. март 2000, стр. 18. (фотографија са сахране).

Љубивоје Тадић, "Јеленин отпор. У спомен (Слово о Јелени, пријатељу, Народно позориште, 20. 3. 2000)", *НИН*, Београд, 23. март 2000. (с фотографијом И. Ете-ровића).

—, "Umrла Jelena Šantić", *Vojvodina*, Нови Сад, 24. март 2000, стр. 12.

Борка Павићевић, "In memoriam. Jelena, koje ima", *Helsinška povelja*. Bilten Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, Београд, год. V, бр. 26, март 2000, стр. 31.

—, "Сећање. Именом Јелена", *ТВ Новости*, Београд, 29. март 2000. (с фотографијом).

—, "Комеморација Јелени Шантић", *Vreme*, Београд, март 2000. (фотографија Г. Матић с комеморације).

Мира Ерceg, "In memoriam: Jelena Šantić", *Vreme*, Београд, март 2000. (с фотографијом).

Вesна Golić, (Pismo o Jelene Šantić upućeno učesnicima Konferencije *Jugoslovenska kriza – međunarodne reakcije i pravci razvoja*, Bredford, 24–26. marta 2000, u rukopisu).

Zdravko Marjanović, "Među nama nema više naše Jelene Šantić", *Tolerancija*, Bačka Palanka, god. V, br. 42, mart–april 2000, str. 1, 4.

Nenad Prokić, "Delovi sukobljenih frakcija. Jelena", *Danas*, Beograd, 1–2. april 2000.

Ana Dević, "Samoobmane i za izvoz. Sa skupa u Bredfordu: *Jugoslovenska kriza – međunarodne reakcije i pravci razvoja*", *Republika*, Beograd, br. 235, 16–30. april 2000, str. 33–34.

Hans Spoelstra, "Sie pflanzte die ersten Blumen am Peace-Zeichen. Zum Tode von Jelena Santic (1944–2000), Burgerrechtlerin aus Jugoslawien", *J.W.D.* (local newspaper), Hellersdorf–Marzahn, April 2000.

Vanja (Nikolić), "Draga Jelena...", *Zarez*, Zagreb, god.II, br. 30, 27. travnja 2000, str. 5.

Lepa Mladenović, "Poslednji dan Jelene Šantić, antiratne aktivistkinje iz Beograda", *Zarez*, Zagreb, god. II, br. 30, 27. travnja 2000, str. 5. (Preštampano u: *Žene za mir*, izd. Žene u crnom, uredila Saša Zajović, Beograd 2002, str. 428–429, s fotografijom, i u izdanju na engleskom: "The last day in the life of Jelena Santic, Anti-war Belgrade activist", in: *Women will remember – Women for peace*, pp. 356–358.)

Aida Bagić, "U spomen. Jelena Šantić (1944–2000)", *Zarez*, Zagreb, god. II, br. 30, 27. travnja 2000, str.5.

–, "Belgrader Friedensgruppe in Berlin", *J.W.D.* (local newspaper), Hellersdorf–Marzahn, May 2000.

Jovan Ćirilov, "In memoriam. Jelena Šantić (1944–2000). Jelena koje nema", *Ludus*, Beograd, br. 74, 2000, str. 16 (s fotografijom).

Марија Јанковић, "Лепо сањај, краљице вила. In memoriam – Јелена Шантић", *Позориште*, лист Српског народног позоришта, Нови Сад, год. LXII, бр. 5–8, јануар–април 2000, стр.73.

Свенка Савић, "Јелена Шантић (1944–2000)", *Сцена*, Нови Сад, бр. 1–2, јануар–април 2000, стр. 107.

Марија Јанковић, "Јелена Шантић (1944–2000)", *Pro Musica*, Београд, бр.162, април–мај–јун 2000, стр. 44.

Мр Ксенија Шукуљевић–Марковић, "Остварени уметнички интегритет. Јелена Шантић (1944–2000)", *Театрон*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд, бр. 111, лето 2000, стр. 120–122. (с фотографијом).

Milica Zajcev, "Mirta iz mesečevog zraka. Sećanja. Jelena Šantić" (razgovor vođen decembra 1995), *Orchestra*, Beograd, br. 17/18, 2000, str.122. (s fotografijom).

Yasmina Teodosijevic, "'You kept those values'. Personal History", *The Boston Globe*, October 8, 2000, Focus D2.

З.(дравко) М.(арјановић), "Сетимо се данас наше Јелене", *Толеранција*, Гласило Друштва за толеранцију, Бачка Паланка, год. 5, бр. 44, октобар 2000, стр.1.

Flora Brovina, "Ili će magarac crći... Zahvalnost prijateljima iz Beograda", *Danas*, Beograd, 11–12. novembar 2000.

Б. Л., "Мој живоџ Маге Магазиновић", *Глас јавносџи*, Београд, 13. децембар 2000.

М.(ухарем) Ш.(еховић), "Мој живоџ – и више од тога", *Полиџика Експрес*, Београд, 17. децембар 2000. (с фотографијом).

Милица Јовановић, "Загледана у будућност. Свечаности Маге Магазиновић", *Полиџика*, Београд, 25. децембар 2000.

2001. S(anja) D(omazet), "Sezona seoba i *Moј živor*" (prikaz autobiografije Mage Magazinović), *Danas*, Beograd, 11. januar 2001, str.18.

"Jelenin rat za mir" (Lidija Pilipenko, Marija Janković, Maja Vukadinović, Zorica Jevremović, Vesna Golić, Ljubivoje Tadić, Miljenko Dereta, Vanja Nikolić, Slavko Šantić, Lisa James, Mira Erceg, Borka Pavićević, Nenad Prokić, Dubravka Knežević – zbirka tekstova, izjava, pisama), izdanje Grupe 484, Beograd, 18. mart 2001.

B.(oјan) T.(ončić), "Velike borbe primabalerine. Godišnjica smrti Jelene Šantić", *Danas*, Beograd, 19. mart 2001. (s fotografijom).

Sonja Ćirić, "Maga Magazinović, lik i delo", *Vreme*, Beograd, br. 538, 26. april 2001, str. 9.

В. М., "Претежно Срби, претежно људи. Међународни фестивал филмова о људским правима", *Полиџика*, Београд, 30. мај 2001, стр. 19.

D. J., "Senke i odsjaji. O Jeleni Šantić i jogi u Beton hala teatru", *Danas*, Beograd, 15. јун 2001. (s fotografijom).

А.(нђелка) Ц.(вијић), "Мој живоџ", *Полиџика*, Београд, 25. јун 2001.

Б. П., "Мага поново у завичају. Књижевно вече у Ужицу", *Полиџика*, Београд, 27. јун 2001, стр. 18.

М.(ухарем) Ш.(еховић), "Плес јогине. Марија Кртолица, играч и кореограф из Њу-јорка", *Полиџика*, Београд, 27. јун 2001, стр. 19.

М. (илан) В. (лајчић)., "Додељена награда за толеранцију. Признање Ивањици; Награда "Јелена Шантић" биће убудуће традиционална", *Полишика*, Београд, 13. јул 2001. (с фотографијом И. Етеровића).

Зоран Радисављевић, "Вавилонска пометња Београда. Онеобичавање књижевне грађе: Александар Гаталица", *Полишика*, Београд, 3. новембар 2001, стр. III.

—, "Grupa 484 / Group 484 – Život u rukama / Life in your own hands" (prospekt o Grupi 484 s tekstem o Jeleni i fotografijom), izd. Grupa 484, Beograd [bez datuma, prema rekonstrukciji: 2001].

Irina Ljubić i Irina Subotić | 259

Bibliografija

- 2002.** Mira Erceg, "Budućnost joj još dugujemo. Jelena Šantić (1944–2000)", *Danas*, Beograd, 18. mart 2002.

Марија Јанковић, "Београд у Европи" (разговарала Дајана Ђедовић, поводом Јелене Шантић и књиге о Маги Магазиновић), у: *Свети жена* (приредила Дајана Ђедовић), изд. Центар за културу "Вук Караџић", Лозница, 2002, стр. 107–111.

—, "Ime parka po Jeleni Šantić", *Blic*, Beograd, 5. novembar 2002, str. 12.

—, "Berlinski park dobio ime po Jeleni Šantić", *Nacional*, Beograd, 5. novembar 2002.

—, "Парк Јелена Шантић. У берлинском округу Марцан–Хелерсдорф", *Вечерње новости*, Београд, 6. новембар 2002. (исти текст објављен у: *Вечерње новости*, Европско издање, 7. новембар 2002).

—, "Звиждук у осам" (вест о емитовању филма), *Полишика*, Београд, 16. новембар 2002, стр. Б17.

Zorica Jevremović, "Snovi na javi... Jelenin park u Berlinu...", *Danas*, Beograd, 16–17. novembar 2002, str. XIX.

Јован Ђирилов, *Речи живога* (разговор водила Илди Ивањи), КОВ, Библиотека Несаница, Вршац 2002, стр. 47, 74, 106–110, 124.

- 2003.** (Beta), "Park u Berlinu s imenom Jelene Šantić", *Internet B92*, 21. mart 2003.

С. М., "Парк с именом Јелене Шантић. У берлинском округу Марцан–Хелерсдорф", *Глас*, Београд, 22. март 2003. (с фотографијом).

—, "Берлинском парку име Јелене Шантић. Почаст Немачке чувеној београдској балерини", *Народне новине*, Ниш, 22. март 2003.

Martin Hatzius, "Nomen est Omen", *Neues Deutschland*, Berlin, 22/23. März 2003 (s fotografijom iz 1999).

K. R., "Park mira Jelena Šantić u Berlinu", *Danas*, Beograd, 22–23. mart 2003.

—, "Park mira u čast Jelene Šantić", *Blic*, Beograd, 23. mart 2003. (s fotografijom I. Eterovića).

—, "Jelena Šantić", *Vijesti*, Podgorica, 23. mart 2003.

—, "Парк мира Јелене Шантић у Берлину. На предлог локалног Парламента", *Дневник*, Нови Сад, 25. март 2003.

—, "Јеленин i наш rat za mir", *ARTičoke*, *Danas*, Beograd, 26. mart 2003.

—, "Културни дневник" (Вест о трибини посвећеној отварању Мировног парка Јелене Шантић у Центру за културну деконтаминацију), *Полиџика*, Београд, 26. март 2003, стр. А16.

B.(o)jan T.(ončić), "Romantična umetnica, heroj u borbi za mir. Veče posvećeno Jeleni Šantić", *Danas*, Beograd, 27. mart 2003.

K. B., "Сећања на Јелену Шантић", *Панчевац*, Панчево, 28. март 2003.

—, "Јеленин парк у Берлину. Свет игре", *Полиџика*, Београд, 3. април 2003.

—, "Ратовала за мир", *Полиџика Експрес*, Београд, 10. април 2003. (с фотографијом).

Проф. др Слободан Антоновић, "Не заборавимо Јелену Шантић", *Глас јавности*, Београд, 25. април 2003.

Марина Рајх, "У граду воде и паркова. Писма из туђине", *Дневник*, Нови Сад, 25. мај 2003, стр. 7.

Катарина Ђорђевић, "Толеранцијом до заједничког живота. Осам година рада Групе 484. Идеја балерине Јелене Шантић била да избеглицама помогне да узму живот у своје руке", *Полиџика*, Београд, 5. август 2003, стр. А9.

—, "Da li znate da manje od 5% beogradskih ulica nosi imena znamenitih žena?", *Danas*, Beograd, 3. oktobar 2003, str. 16 (s pogrešnom fotografijom).

(Бета), "У суботу у Пионирском парку – Окупљање женских НВО", *Полиџика*, Београд, 3. октобар 2003, стр. А9.

(Peticija), "Četiri heroine civilnog otpora. Komisiji za spomenike i nazive trgova i ulica Beograda", *Danas*, Beograd, 12. novembar 2003, str. 6.

2004. Jovan Ćirilov, "Balerina intelektualka. Svi moji savremenici: Ašhen Ataljanc", *Blic*, Beograd, 21. novembar 2004, str. 8.

Aleksandar Đuričić, "Playboy intervju: Jovan Ćirilov", *Playboy*, Beograd, br. 12, decembar 2004, str. 56, 57.

B) KNJIGE, STUDIJE, KRITIKE I DRUGI TEKSTOVI JELENE ŠANTIĆ

Irina Ljubić i Irina Subotić | 261

Bibliografija

1985. "Балетска професија трпи", *Политика*, Београд, 1. децембар 1985.

"Руски балет" (scenario za TV realizaciju), decembar 1985. (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

1986. "Penzionerski odgoj. Balet – umetnost ili diletantizam. Da li je nemoć učenika Baletске школе *Lujo Davičo* i nemoć njihovih profesora?", *Mladost*, Beograd, br. 11, nova serija, 10–23. februar 1986.

"Чар игре. Милица Јовановић: *Пиа и Пино Млакар*", *Политика*, Београд, 22. март 1986.

"*Jelisaveta* Ђуре Јакшића"; "Југословенско балетско стваралаштво у Народној позоришту" (Tekstovi za program premijere baleta *Jelisaveta*), Народно позориште, Београд, 21. април 1986.

1989. "Одлазак једне легенде. In memoriam: Нина Кирсанова", *Политика*, Београд, 5. фебруар 1989.

"Спој духа и тела", у: програм премијере Есхилове *Оресхије*. *Трилогија Ајатемнон, Хеофоре, Еумениде*, Народно позориште, Београд, 10. новембар 1989.

1990. "Крај којег нема. 26. БИТЕФ. *Увек ишће лажи* В. Вандекејбуса из Брисела", *Политика Експрес*, Београд, 28. септембар 1990.

"Европа која нестаје. Конференција Европске лиге института уметности", *Политика Експрес*, Београд, 12. октобар 1990.

"Без магичности. *Лабудово језеро* у извођењу Београдског балета", *Политика Експрес*, Београд, 20. октобар 1990.

"Слобода игре. Смиљана Мандукић: *Говор шела*, Сфаирос, Београд", *Полиџика Експрес*, Београд, 5. новембар 1990.

"Поетика форме. Три кратка балета у СНП у Новом Саду", *Полиџика Експрес*, Београд, 19. новембар 1990. (Текст прештампан у: *Позориште*, лист Српског народног позоришта, Нови Сад, сезона 1990/91, 12. децембар 1990, бр. 3, стр. 8).

"Без доброг укуса. Премијера *Пацоловца* у Битеф-театру", *Полиџика Експрес*, Београд, 1. децембар 1990.

"Изазови класике. Гостовање Кијевског театра класичног балета у Сава Центру", *Полиџика Експрес*, Београд, 6. децембар 1990.

"Без кича емоција, Обнова балета *Јелисавића* у београдском Народном позоришту", *Полиџика Експрес*, Београд, 22. децембар 1990.

"Успео *Дервиш*. Четири деценије Сарајевског балета", *Полиџика Експрес*, Београд, 28. децембар 1990.

"*Derviš i smrt*. Istina je moja", *Treći program Radio Beograda*, decembar 1990. (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

1991. "Школски вашар. Концерт Балетске школе *Лујо Давичо*", *Полиџика Експрес*, Београд, 12. јануар 1991.

"Париски сјај. Гала концерт балетских уметника у Центру Сава", *Полиџика Експрес*, Београд, 29. јануар 1991.

"Čulno osećanje istine. Umro je jedinstveni i možda najveći američki koreograf, žena koja je promenila moderni ples – Marta Greem", *Vreme*, Beograd, 8. april 1991, str. 61.

"*Žizela* – poetika besmrtnog". (Tekst za program premijere baleta *Žizela*), Narodno pozorište, Beograd, 27. jun 1991.

"25. Битеф. *Увек ишће лажи* В. Вандекејбуса из Брисела. Крај којег нема", *Полиџика Експрес*, Београд, 28. септембар 1991.

"Визионари нове Европе. Културно писмо из Мађарске", *Полиџика*, Београд, 2. октобар 1991.

"Ромоћ за мир", *Borba*, Beograd, 12. oktobar 1991.

"Конференција Европске лиге института уметности; Европа која нестаје", *Полиџика Експрес*, Београд, 12. октобар 1991.

"Чедна нагост. Мрдање – *Carpe Diem*, балет Александра Израиловског", *Политика Експрес*, Београд, 26. октобар 1991, стр. 17.

"Оружје umesto škole i univerziteta. Smrt i razaranje umesto umetnosti", (referat pročitana na sastanku ELIA), Budimpešta, oktobar 1991. (arhiva J. Šantić).

"Dubrovnik 1991... dvadesetsedma slika", *Republika*, Beograd, god. 3, br. 32, 16–30. novembar 1991, str. 6.

1992. "Yugoslavia, the Belgrade Centre for anti-war action", *East European Reporter*, Budapest, Volume 5, Number 1, January–February 1992, p. 17.

Irina Ljubić i Irina Subotić | 263

Bibliografija

"Од улице до велике сцене, Писмо из Америке", *Политика*, Београд, 14. март 1992, стр. 16.

"Poziv na linč", *Borba*, Beograd, 4–5. april 1992, str. XIII (anketa, s fotografijom).

"Strategija za igru u Evropi", *Vreme*, Beograd, 3. avgust 1992.

"Узбудљива уметничка јесен. Писмо из Француске", *Политика*, Београд, 5. децембар 1992.

1993. "In memoriam. Рудолф Нурејев, Игра до бола", *НИН*, Београд, 15. јануар 1993, стр. 42.

"Barbarogenije – naš supermen. Šta nas je zadesilo, ko predvodi 'naše varvare' i kako ćemo završiti XX vek" (reč na Beogradskom krugu, u Domu omladine, 6. februara 1993. godine), *Republika*, Beograd, god. 5, br. 62, 15–28. februar 1993, str. 19. Isti tekst objavljen u: *Intelektualci i rat*, Beogradski krug – Centar za antiratnu akciju, Beograd 1993, str. 113–114.

"Mir u Bosni – Proleće u Srbiji", *Glas – Mir i ljudska prava*, Bilten Centra za antiratnu akciju, Beograd, br. 2, april 1993, str. 1 (Preštampano u: *Republika*, Beograd, god. 5, br. 66, 15–30. april 1993). Isto na engleskom: "Peace in Bosnia – Spring in Serbia", *Voice. Peace & Human Rights Bulletin*, Beograd, no. 2, April 1993, p. 1.

"O vrelu", *Republika*, Beograd, god. 5, br. 75, 1–15. septembar 1993, str. 10.

"Amsterdam, Holandija", *Republika*, Beograd, god. 5, br. 78, 16–31. oktobar 1993, str.[32].

"Da li anđeli čuju", *Republika*, Beograd, god. 5, br. 78, 16–31. oktobar 1993, str.[32]. (Govor koji je održala u logoru Vesterbork u kome su u vreme II svetskog rata stradali holandski Jevreji).

"Свет наде. Промоција у Амстердаму", *НИН*, Београд, 22. октобар 1993.

- 1994.** "Nacionalizam – autodestrukcija kulture i umetnosti", *Republika*, Београд, год. 6, бр. 86, 15–28. фебруар 1994, стр. 27.

(s Tatjanom Kecman), "Project *Pakrac* – project to bring about a normalization of life in Pakrac and its vicinity", ed. Most – Association for cooperation and mediation in conflicts, Belgrade, May 1994 (deplijan – brošura).

- 1995.** "Инкорпорирање фолклорних елемената у кореографију балета домаћих композитора", у: *Српска музичка сцена* (зборник радова, гл. уредник Надежда Мосусова), Музиколошки институт САНУ, Београд 1995, стр. 501–510.

"Pakrac", *Glas – Bilten, Mir i ljudska prava*, Centar za antiratnu akciju, Београд, бр. 7, април 1995, стр. 123 (s fotografijom).

"Vašarište igrača", *Vreme*, Београд, 22. мај 1995.

"Intuicija i radost igre; Dušan Trninić 50 godina na baletskoj sceni", *Orchestra*, Београд, бр. 1, пролеће 1995, стр. 14–17.

"Маријус Петипа – поетика форме", *Театрон*, Београд, бр. 90, пролеће 1995, стр. 97–102; (превод на енглески: "Marius Petipa – Poetry of the Form"), (у рукопису, архива Ј. Шантић).

"Kontinuitet i diskontinuitet u igrama Balkana" (izlaganje na sastanku CIDD–UNESCO–a održanom na Krфу), novembar 1995. (u rukopisu, arhiva Ј. Šantić).

- 1996.** "Sve pripremljeno za reformu baletskih i muzičkih škola u Srbiji; Stvaranje osvešćenog igrača", *Naša Borba*, Београд, 7. фебруар 1996.

"Pitanja modernizma u našoj međuratnoj umetnosti" (referat na skupu SANU povodom 75 godina Baleta Narodnog pozorišta, Београд, 27. мај 1996), (tekst je, s izvešnim izmenama, preveden na engleski: "Modernism, Ballet and Dance in Belgrade between two world wars"), (u rukopisu, arhiva Ј. Šantić).

"Beauty will save the world" (govor prilikom primanja nagrade Pax Christi International 1996, objavljen u: *Servants of Peace*, The Pax Christi Peace Award, Laureates 1993–1996... Steps towards reconciliation, Pax Christi International, Brussels 1997, p. 28–29.

"Nada posle pet godina", *Tolerancija*, Bačka Palanka, год. I, бр. 6, стр. 1.

1997. *Dušan Trninić* (monografija), izd. Narodno pozorište, Beograd 1997, povodom 75 godina Baleta. U monografiju uključen i tekst "Kratak pregled razvoja Baleta Narodnog pozorišta u Beogradu" (prevod na engleski Milica Jakovljević i Biljana Urošević).¹

"Poetika smrti kao deo bivstvovanja", u: *Dimitrije Parlić*, prilog časopisa *Orchestra*, Beograd, februar 1997.

"Nenasilje – putokaz za izlazak iz nasilja. Vesna Teršelič iz Antiratne kampanje Hrvatske, kandidat za Nobelovu nagradu", *Naša Borba*, Beograd, 22. februar 1997, str. IX.

"U Rusiji ima i kopija baletskih kopija", *Demokratija*, Beograd, 24. februar 1997.

"Kineski čaj i vežbe disanja" (dnevnik), *Naša Borba*, Beograd, 1–2. mart 1997.

"Literatura i baletske vizije Dimitrija Parlića" (tekst uz izložbu posvećenu D. Parliću), Foaje Narodnog pozorišta, Beograd, 29. april 1997.

"Otkrivamo tajne baleta. Kritičar od hiljadu milja", *Naša Borba*, Beograd, 15. maj 1997, str.15.

"Pištaljke na gotovs. Osećam se prevarenom", anketa: Šta kažu šetači?, *Naša Borba*, Beograd, 24–25. maj 1997. (s fotografijom).

"Kreacija u mreži politike. Pouke iz duge istorije angažovane umetnosti", *Danas*, Beograd, sredinom septembra 1997.

"Авангардний танець підсознання: хореографічні експерименти Елени Полякової і Клавдії Ісаченко (Белград, 1923.г.)" (referat podnet na naučnom skupu *Русский авангард 10тих и 20тих годов и театр*, u Institutu za istoriju umetnosti Ruske akademije nauka, Moskva, novembar 1997, pročitala Marija Janković, arhiva J. Šantić).

D. J. V., "Naš nacionalni balet na najnižem nivou u istoriji" (intervju), *Demokratija*, Beograd, 10. decembar 1997.

"Душан Трнинић – интуиција и поетика покрета", у: *125 година Народној позоришћа у Београду*. (Зборник радова. Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. LXXXVI, Одељење ликовне и музичке уметности, књ. 4), Београд 1997, стр. 483–494.

1998. "Авангардна игра подвести – кореографски аспект", у: *Композиторско стваралаштво Милоја Милојевића*. (Зборник радова), Музиколошки институт САНУ, Београд 1998, стр. 278–286.

Irina Ljubić i Irina Subotić | 265

Bibliografija

¹ Jelena Šantić kao balerina spominje se na str. 34, 83, 145, 172.

(Tekst s otvaranja posthumne izložbe crteža Dušana Ristića u Galeriji "Haos" u Beogradu 3. marta 1998), u rukopisu, arhiva J. Šantić)

"*Labudovo jezero*, balet poetike umiranja" (tekst za program premijere baleta *Labudovo jezero*), Narodno pozorište, Beograd, 23. april 1998.

"Pedeset godina od praizvedbe *Ohridske legende* u Beogradu; Baletska legenda za sva vremena", *Orchestra*, Beograd, br. 9–10, proleće 1998, str. 22.

"Paralelni plesni svetovi", *Orchestra*, Beograd, br. 11, leto 1998.

"Vreme tragalačkog duha; Težnja ka modernom, savremenom i postmodernom plesu", *Orchestra*, Beograd, br. 12, jesen 1998, str. 47–54.

1998/99.

"Prezentacija Baletske škole Pariske opere u Palati Garnije; Lepota se uči od prvih koraka", *Orchestra*, Beograd, br. 13, 1998/99, str. 36–37.

1999. "Zabraniti oružje civilima" (izjava), *NVO glasnik*, Beograd, br. 6, maj 1999, str. 3.

"Nosim stid i nelagodu", *Danas*, Beograd, 29. jun 1999.

"Zašto ste svi ćutali", *Danas*, Beograd, 11. novembar 1999.

1999/2000.

"Neoklasika, lepota čistog plesa", *Orchestra*, Beograd, br. 16, zima 1999/2000.

"Nove sinteze i refleksije evropskih putokaza. Neoklasicizam, neoromantizam, ekspresionizam, realizam i eklektika", *Orchestra*, Beograd, br. 16, zima 1999/2000, str. 23–35.

"Socijalno stanje u Srbiji i njegov uticaj na političku situaciju u zemlji" (u sadržaju: Socijalno–ekonomska slika Srbije i njen uticaj na opšte stanje u društvu), okrugli sto: Nevladine organizacije i politika – put do promena, Društvo za toleranciju, Bačka Palanka, 4–5. decembar 1999. (izdato februara 2000), str. 9–13.

2000. *Maga Magazinović, moj život*, (priredila i napisala predgovor Jelena Šantić; definitivna redakcija Marija Janković), *Clio*, Beograd 2000.

"Borba za drugost", u: *Žene za mir*, izd. Žene u crnom, Beograd 2001, str. 424–425 (reč Jelene Šantić na komemoraciji *Sećanje na Dejana Nebrigića*, održanoj u Centru za kulturnu dekontaminaciju u Beogradu 11. januara 2000).

C) TEKSTOVI O JELENI ŠANTIĆ BEZ KOMPLETNIH PODATAKA:

J.–M. Brosset, "Initiation à la danse avec Rosella Hightower" (...) 1960.

Mladen Habjanić, "Zvižduk za milijun", *Globus*, Zagreb (...) 1962. (s fotografijama I. Eterovića).

U. Šoškić, "Zvižduk u 8" (...) 1962. (s fotografijom Đ. Streleca).

–, "У знаку Жизеле", *Илустрирована Политика*, Београд (...) око 1970. (с фотографијама З. Секуловића).

Irina Ljubić i Irina Subotić | 267

Bibliografija

–, "Јеленин први концерт" (...) 1972. (с фотографијом).

–, "Јелена и Немирни", *Политика Експрес*, Београд (...) 1974. (с фотографијом).

–, "Јелена Јовановић као Црни лабуд" (...) јануар 1976. (с фотографијом).

–, "Балетски Флуиди", *7 радио и ТВ дана, Политика*, Београд (...) 1977. (с фотографијом).

–, "Флуиди" (...) 1977.

–, "Нова 1980. година. На дочеку Нове године у Карађорђеву" (...) 1980. (фотографија с Титом).

–, "Nastasja spušta zavesu", *Novosti*, Београд (...) mart 1986.

Z. P., "Surovost i strast. YU Fest – Kotorart", str. 13 (povodom *Krvoskoka* A. Artoa) (...) jul 1987.

Радомир Путник, "У недореченом простору. Позоришне премијере", *Политика*, Београд, 1989. (...).

–, "Beograđanke u Amiki. Žene sveta", *Nada*, Београд, могуће: novembar 1990.

М. К. – В. Р., "Одбрана душе. Дубровник 1991 – двадесет седма слика", *Борба*, Београд (...) 1991.

–, "Najbolji u Beogradu 92." 1992. (...).

Izabela Kisić, "... Džakulu sada svi poštuju...", *Naša Borba* (...) 1994.

–, "Povratak u Slavoniju. Razgovori mirovnih grupa iz Jugoslavije i Hrvatske u Beogradu" (...) novembar 1996.

М. В., "Umesto poverenja, strah i konfuzija. Okrugli sto o situaciji u Istočnoj Slavoniji i Baranji" (...) novembar 1996.

—, "Двоје заљубљених" (с фотографијом Јелене и Гојка Шантић) (...).

М. С., "Тристан и Изолда приватно. У посети Јелени и Гојку Шантићу" (...) (с фотографијом).

—, "Јелени Јовановић, најмлађој солисткињи Балета Народног позоришта...", *Илустрована Полиџика*, Београд (...).

—, "Киша против епитафа", *Полиџика Експрес*, Београд (...) (с фотографијом).

Љиљана Богдановић, "Метафизика се кроз кожу прима. Ју-Фест на Београдском лету" (...).

—, "Šušti, šušti — *Per Gint*. Na BEMUSU baletska bruka" (...).

Авдо Мујчиновић, "Љубавна прича", *Полиџика Експрес*, Београд (...).

Зоран Предић, "Барометар. Целовечерњи балет", *Радио ТВ ревија* (...) стр. 24.

Б. Г., "Први пут о балету" (77 година Балета Народног позоришта у Београду), *Полиџика Експрес*, Београд (...).

—, (Јелена Шантић — фотографија и коментар), Радио ТВ, *Полиџика Експрес*, Београд, 31. август–6. септембар (...).

М.(ухарем) Дурић, "Гласине и порицања. Збивања у Народном позоришту", *Полиџика*, Београд (...).

Н. Н., "Срцем и талентом. Лица са насловне стране", *Радио ТВ ревија*, Београд (прослава 40 година школе) (...).

—, Јелена Јовановић и Раде Вучић, Радио ТВ, *Полиџика Експрес*, Београд, 10–16. април (...) (фотографија с потписом).

—, "Награда. Успех У башијама Гранаде" (...).

—, *Per Gint* (...) (с фотографијом).

Т. Томић–Ђурић, "Јелена Šantić, balerina: U istini je lepota", могуће: *Praktična žena*, Београд (...) (с фотографијама).

Винко Шале, "Стварање нове публике", *НИН*, Београд (...) (с фотографијом)

Ц., "Историја руског балета", Водитељ и стручни консултант је Јелена Шантић а уредник Џевад Сабљаковић", *Полиџика Експрес*, Београд, 9. јануар (...).

Ѕ. Ђокић, "Poetika igre" (...).

А. Пајић, "Треће игре југа – на црногорском Приморју", *Полиџика Експрес*, Београд (...).

–, "Јелена Јовановић и Раде Вучић учествују у новој серији Балетске минијатуре" ..., *Полиџика Експрес*, Београд, април (...) (с фотографијом).

–, "Вече класичног балета" (...).

М. (ухарем) Дурић, "Уметност Терпсихоре. Први часопис за уметничку игру", *Полиџика*, Београд (...).

Милосав Мирковић, "Шта се чује у Гранади. Са репризе у Кругу 101 Народног позоришта", *Полиџика Експрес*, Београд (...).

В. (алерија) Пор, "У баштама Гранаде. На Првом програму музичко–сценска представа Душана Трнинића", *Полиџика Експрес*, Београд (...) (с фотографијом).

Винко Шале, "Домаћи...", *НИН*, Београд, стр. 43 (...).

Бранко Станковић, сликар, "Импесионирао ме је балет У баштама Гранаде", *Полиџика Експрес*, Београд (...).

Д.Б., "Ђаци играју у Жизели", *Полиџика*, Београд (...).

–, "Деби у Крагујевцу", *Полиџика Експрес*, Београд (...) (с фотографијом).

–, "Башта" (...).

С. Бољевић, "Повратак дјетињству. Разговор с композитором Бором Таминцићем" (...).

–, "Премијера" (...).

Hamdija Demirović, "Zli dusi" (...) (s fotografijom).

Darko Lukić, "Anđeli i autsajderi. Nastasja Filipovna..." (...).

–, "Настасја спушта завесу" (...).

–, "Јелена Шантић, солисткиња београдског Балета" (...).

Сл. В., "Фешта у фебруару", *Вечерње новостии*, Београд (...).

—, "Јелена Шантић: Помогла ми музика" (...).

N. Тошић, "Snaga istinskog spektakla" (...).

N. Т., "Četvorolist nosi sreću" (...).

Darko Lukić, "Kako je Alkestida skinula feredžu", *Valter*, Сарајево (...).

С. М., "Група за ред", *Вечерње новостии*, Београд (...).

Izabela Kisić, "Kad pisma tajno prelaze ulicu. Jedanaest meseci rada grupe *Most* u Pakracu", *Naša Borba*, Београд (...).

Nataša Potežica, "Grupa 484. Tkanje života" (...).

C. Ib., "A Belgrade. Enseigner malgré tout", (могуће: ELIA) (...).

Milena Ružić, "Grupa mala dela velika. Jelena Šantić, primabalerina, pisac i humanista, osnivač i koordinator humanitarne Grupe 484" (intervju), могуће: *Frankfurtske vesti* (...).

D) TEKSTOVI JELENE ŠANTIĆ BEZ KOMPLETNIH PODATAKA:

"Милан Замуровић. In memoriam", *Полишика*, Београд (...).

"Paradigma nacionalne izdaje", *Borba*, Београд, 1991.

"Serž Lifar između apolonijske i dionizijske igre", 1987. (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

"I Biblija ima poruku", (razgovor sa slavnim holandskim koreografom Rudi van Dancigom), (i na engleskom, u rukopisu, arhiva J. Šantić).

“Kraj XX veka je vreme znakova u igri ali i apstraktna ljudska priroda koja se konkretizuje u umetnosti igre” (...), (i na engleskom, u rukopisu, arhiva J. Šantić).

“Trauma kolektivnog”, (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

“Prolećna sezona baleta u New Yorku”, (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

“NIN” (O konferenciji baletske sekcije ELIA-e od 5–7. novembra u Diseldorfu), (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

“Prva premijera Bitef teatra; *Dom Bernarde Albe* Dejana Pajovića”, (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

“Leptirići maleni. Obnova baleta *Kopelija* u Beogradu i Zemunu u Narodnom pozorištu”, (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

“125 godina baleta u Beogradu”, (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

“Nacionalizam i telo”; i na francuskom: “Le nationalisme et le corps, Nouvelles de Dance, Bruxelles”, (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

“Kako glumiti telo”, (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

“*Ohridska legenda*”, scenario za TV realizaciju, (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

“Igra o igri”; i na engleskom: “A Play on Play”, (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

(Predlog za objavljivanje tri knjige o baletu: *Pripreme za svet baleta; Igrač i njegov svet i Istorija igre i baleta*) (u rukopisu, arhiva J. Šantić).

Indeks imena

A

Adam, Adolf (Adam, Adolph) - 112 147
Adanja-Polak, Mira - 46
Albahari, David 74 101 226
Albeniz, Isak (Albeniz, Isaac) -118
Anisimova, Nina -111 147
Anski, Š. A.
Antonijević, Dragoslav - 73
Arent, Hana (Arendt, Hannah) - 228
Aristotel - 62 66
Arsenijević, Vladimir Maki - 209 228
Arsenjev, A. - 222
Arsić, Tihomir - 101 102 220 226
Arto, Antonen (Artaud, Antonin) - 55 220
Asko, Franko (Asco, Franco) - 34
Ašton, Frederik (Ashton, Frederick) -134
Ataljanc, Ašhen - 84 86 132 136 156
Atanasiju, Mihaela (Atanasiju, Michaela) - 122 123 153
Atanasova, Janka - 111
Atlagić, Angelina - 87 133
Avbelj, Jožica - 78

B

Babić, Bogdan - 112
Balanšin, Žorž (Balanchine, Georges) - 36 134
Balašević, Đorđe - 104
Barović, Nikola - 162 175 178
Bauš, Pina (Bausch, Pina) - 134
Bazil, Kolonel de (Voskresenjski, Vasilij G.) (Basil, Colonel de) - 36 134
Bečarević, Božidar Boško - 19
Begović, Bruno - 29
Begović, Milan - 29
Begoli, Faruk - 200
Begoli, Zoja - 125
Bekić, Dejan - 33
Besi, Klod (Bessy, Claude) - 137
Beštić, Slobodan - 98
Betoven, Ludvig van (Bethoven, Ludwig van) - 123 129

Bezobrazova, Marika - 39 41 108 147
Bežar, Moris (Béjart, Maurice) - 134
Bitići, Husnija (Bitiqi, Husni) - 211 229
Bjegojević, Jovanka - 31 108 109 146 148
Blagojević, Slobodan - 80 83 88 89
Blak, Ana (Blaak, Anna) - 96 172 181 227
Blak, Vibe (Blaak, Wiebe) - 96 214 222
Blumgart, Lesli H. (Blumgardt, Leslie H.) - 48 94 95
Bobić, Mira - 67
Bodnarov, Stevan - 20
Bogdanović, Bogdan - 89
Bogojević, Jasna - 84
Bojković, Svetlana - 67
Boldin, Dragutin - 140
Bouvi, Dejvid (Bowie, David) - 57
Božičević, Goran - 192 193
Božičković, Olga - 127
Božinović, Milovan - 215
Božinović, Neda - 80
Božović, Z. - 222
Bradić, Nebojša - 101 226 229
Brajović, Ljiljana - 46
Brams, Johanes (Brahms, Johannes) - 129
Brant, Vili (Brandt, Willy) - 81 206
Brecht, Bertolt (Brecht, Bertold) - 63 220 228
Broh, Herman (Broch, Hermann) - 228
Brose, Ž. M. (Brosset, J. M.) - 108
Brovina, Flora - 209 228
Broz, Josip Tito - 23 53
Brunclik, Zorica - 100
Bruner, Roland (Brunner, Roland) - 171
Bunčić, Radojica - 191
Buržoa (Bourgeois) - 108

C

Cerjak, Slavko - 78
Cerović, Stojan - 80 205
Cils, Ditrih (Ziels, Dietrich) - 176
Cilsdorf, Folkmar fon (Zülhsdorff, Volkmar von) - 228
Cvejić, Petar - 153

Ć

Ćetković, Nadežda Nada - 80
 Ćirilov, Jovan - 46 80 83 205 226
 Ćirković, Dobrila - 67
 Ćirković, Sima - 205
 Ćorović, Dušica - 25
 Ćuruvija, Slavko - 100

Č

Čajkovski, Petar Iljič - 86 111 112 139 169 222
 Čang, Ketlin (Chung, Kathelin) - 176
 Čipčić, Vesna - 47 67
 Čoko, Jelena - 191

D

Dai, Dejvid (Dai, David) - 95 96 225
 Damjanović, Mijat - 205
 Danijels, kardinal (Daniels, cardinal) - 96
 Dankan, Izadora (Isidora) (Duncan, Isadora) - 35 84 86 133-135 155 221
 Danković, Slađana - 182
 Dante, Aligijeri (Dante, Alighieri) - 139
 Darel, Piter (Darrell, Peter) - 122 124 153
 David, Filip - 89
 Demen, Žaklin (Demin, Jacqueline) - 108 217
 Demirović, Hamdija - 80 83 88 89
 Dereta, Miljenko - 88 98 162 201
 De Falja, manuel (Manuel De Falla) - 118 122
 De Sika, Vittorio (Vittorio De Sica) - 34 36
 Dimitrijević, Vojin - 162 201 205
 Divac, Sonja - 64
 Djagiljev, Sergej - 36 134 135 156
 Dolgoruki, porodica - 10
 Dolin, Anton (Dollin, Anton) - 39 108 217
 Dostojevski, Fjodor Mihailovič - 47 123 154
 Dragičević, Duška - 148
 Dragović, Ljiljana - 66 127
 Drašković, Danica - 90
 Drašković, Vuk - 90
 Dudaković, Vera - 162 164
 Dugalić, Nebojša - 75
 Duhaček, Daša - 205
 Dunderović, Vuka - 67
 Dvorniković, Vladimir - 73

Đ

Đindić, Zoran - 8 103 228
 Đoković, Milan - 20
 Đorđević, Višnja - 108 148
 Đorđevska, Elizabeta - 48

Đurić, Antonio - 118 218
 Đurić, Ivan - 75
 Đurić, Milutin - 64
 Đurić-Klajn, Stana - 112
 Đuričin, Rada - 80

Dž

Džakula, Dragica - 175
 Džakula, Veljko - 17 175 178
 Džoplin, Skot (Joplin, Scott) - 86
 Džubran, Halil (Gibran, Khalil) - 63

E

Ećimović, Dušan - 170 175
 Ejodus, Predrag - 49 50 51 80 123 154 220
 Eminović, Mejrema - 111
 Enkvist, Per O. (Enquist, Per O.) - 220
 Erceg, Mira - 45 73 93 123 154 155 220 226
 Eshil - 58 59 61 62 66 67 69 155 221
 Evripid - 64 220

F

Farič, Matjaž - 78
 Ferari, Rahela - 20
 Fink, Hajnrih (Finch, Heinrich) - 215
 Fontejn, Margot (Fonteyn, Margot) - 147
 Foretić, Dalibor - 57 69
 Formenti, Andelo (Formenti, Angelo) - 36
 Forsajt, Vilijam (Forsythe, William) - 158
 Frank, Sezar (Franck, Cézar) - 127 219
 Froman, Margarita (Fromann, Margarita) - 111 129 227
 Froman, Maksimilijan (Fromann, Maximillian) - 227

G

Gagarin, Vladimir Nikolajevič - 23 25 33 36 39
 Gagarina-Lukašević, Jelisaveta Nikolajevna - 23 25 33 34 36 39
 Galicin, knez - 32
 Galo, Igor - 193 194
 Galo, Mirjana - 193 194
 Ganza, Ivica - 111
 Garašanin, Milutin - 205
 Gavranović, Jelena - 191
 Gedemin, kralj - 33
 Genbačev-Krtolica, Olga - 95 96 225
 Gete, Johan Volfgang fon (Goethe, Johann Wolfgang von) - 69
 Gičardi, Đulijeta (Guicciardi, Giulietta) - 129
 Gilgud, Mejna (Gielgud, Maina) - 39 41 108

152 217

Gizi, Gregor - 206

Glumac, Slobodan - 9 10 206

Gojković, Drinka - 74

Golić, Vesna - 14 191 224 228 229

Golovkina, Sofija - 137

Golubović, Zagorka - 205

Gorki, Maksim - 73 127 153

Gotovac, Mani - 57

Grabert, Horst (Grabert, Horst) - 81 82

Grebeldinger, Stevan - 146

Grejam, Marta (Graham, Martha) - 134

Gropijus, Valter (Gropius, Walter) - 194

H

Hačaturijan, Aram - 129

Hajn, Krištof (Hein, Christoph) - 89

Hajne, Hajnrih (Heine, Heinrich) - 155

Hajtauer, Rozela (Hightower, Rosella) - 39
41 108 152 217

Halilović, Hadži Ibrahim Efendi - 96

Hamović, Zoran - 229

Hamsun, Knut (Hamsun, Knut) - 83

Handke, Peter (Handke, Peter) - 101

Harvud, Ronald (Harwood, Ronald) - 89

Harison, Rej (Harrison, Ray) - 100

Haveman, Aleksandar Saša (Hawemann) -
47 50 57 63 70 73 75 78-81

Haveman, Horst (Hawemann, Horst) - 45 70
73 75-79

Henderson, Tom (Handerson, Tom) - 176

Hepbern, Odri (Hepburn, Audrey) - 105

Hercen, porodica - 33

Himenes - 218

Hitler, Adolf (Hitler, Adolf) - 20 67

Hodžić, Sabahadin - 34 35

Hopfman, Karin Hopfmann, Karin) - 227

Hovanski, Askoljd - 33

Hovanski, porodica - 10 31 33 107

Horacije - 140

Hristić, Jovan - 58

Hristić, Stevan - 129

Hristos, C. - 58 59 61 62

I

Ibzen, Henrik (Ibsen, Henrik) - 53

Ilić, Miodrag - 48

Inkret, Andrej - 57

Ivanković, Milena - 191

Ivanović, Milan - 209

Ivica, Vojko - 193 199 226

Izetbegović, Alija - 74

Izrailovski, Aleksandar - 111 139 140 219

J

Jakovljević, Olga v. Jezeršek, Tilka

Janeva, Magdalena - 148

Janković, Ivan - 77 178 205

Janković, Marija - 226

Janča, Dejan - 205

Janjić, Gorjana - 67

Jauković, Sonja - 67

Ječmenica, Jovanka - 191

Jelinčić, Zmago - 78

Jerotić, Vladeta - 49

Jesenjin, Sergej - 133 134

Jezeršek, Tilka (Olga Jakovljević) - 107 146
217

Jordan, Olga - 112 124 148

Jos, Kurt (Joss, Curt) - 134

Jovanović, Biljana - 81 89

Jovanović, Branka - 64 66

Jovanović, Danilov Dragan - 134

Jovanović, Ksenija - 67 218

Jovanović, Milica - 101 112 122 123 218

Jovanović, Milivoje Mile - 18-22 24 25 28 31
33 36 107 217

Jovanović-Lukašević, Tatjana Tanja - 8 18-25
31 33 36 79 107 217

K

Kadijević, Veljko - 77

Kakojanis, Mihalis (Cacoyannis, Michael) -
59

Kambasković, Rastislav - 127

Kandić, Nataša - 162

Kandinski, Vasilij - 83

Kaningam, Mers (Cunningham, Merce) - 134

Karađorđević, Pavle - 19

Karađorđević, Petar II - 20

Karadžić, Radovan - 74

Karajčić, Boris - 227

Karon, Lesli (Caron, Leslie) - 109

Kecman, Tatjana Tanja - 91 93 166 169 170
222

Keljmendi, Aziz (Kelmendi, Asis) - 55

Kirsanova, Nina - 111

Klaić, Dragan - 66 88-90

Klet, Uve (Klett, Uwe) - 213 215

Kljujić, Stjepan - 74

Kojen, Leon - 74

Kokotović, Nada - 141

Koleman, Filip (Coleman, Philip) - 176

Komadina, Vojin - 140

Komarica, Franjo - 96

Konrad, Đerd (Konrad, György) - 89

Konstantinović, Rade - 89

Konjović, Petar - 73 122 127 221
 Koraksić, Predrag Corax - 205
 Kostić, Vera - 11 112 147 148 218
 Kostjukov, Konstantin - 132 133 156
 Koštunica, Vojislav - 100
 Kotevska, Ana - 85 135
 Kovač, Mirko - 75
 Kovačević, Maja - 133 156
 Kovačević, Slobodanka Danka - 103
 Kovačević-Vučo, Biljana - 162 201
 Kovačić, Đorđe - 178
 Kovtun, Valerij - 139
 Kozomara, Ljubiša - 109
 Kralj, Lado - 73
 Kralj, Petar - 67
 Kraus, Karl (Krauss, Karl) - 19 20
 Kreg, Gordon (Craig, Gordon) - 133
 Krese, Maruša - 81 89
 Krešić, Irena - 135
 Kristman, Stefani (Christmann, Stefanie) - 207
 Krneta, Tanja - 191
 Kruhonja, Katarina - 193
 Krupežević, Ljiljana - 127
 Kuevas, Markiz de (Cuevas, Marquis de) - 39 124
 Kulić, Alenka - 191
 Kulić, Mladen - 170 175
 Kumisnjikov, Abdurahman - 111 124

L

Ladević, Petar - 228
 Lalicki, Vladislav - 127
 Lalić, Bojan - 210
 Langer, Suzan (Langer, Susan / Susanne) - 150
 Lango (Miličević), Milan - 109
 Lankau, Sonja - 107 146 217
 Larsen, Linet (Larsen, Lynette) - 169
 Lavrovski, Leonid - 112 150
 Lazić, Mladen - 205
 Lazić, Svetomir Lale - 19
 Lazović, Danilo - 49-51 123 154 220 221
 Lečić, Branislav - 76
 Lečić, Vesna - 153
 Lejn, Doris (Laine, Doris) - 122
 Lepešinska, Olga - 114 124 152
 Leposava, učiteljica - 28 29
 Levicki, porodica - 33
 Lifar, Serž (Lifar, Serge) - 36 39 108 217
 Liht (Licht), Sonja - 162 205
 Limon, Hoze (Limon, Jose) - 134
 Logunov, Vladimir - 49 50 111 123 129 153 218 220
 Lorka, Federiko Garsija (Lorca, Federico

Garcia) - 118 218
 Lukašević, Klavdija (Lukaszewicz) - 8 107
 Lukašević, Vjačeslav (Lukaszewicz) - 23 220
 Lukašević-Formenti, Irina (Lukaszewicz-Formenti) - 21 23 24 31 34 36 107
 Lukateli, Ivanka - 114 156
 Lukić, Darko - 66 123
 Lukić Ljubica Buba - 80
 Lukić, Velimir - 50 58 155
 Luter, Martin (Luther, Martin) - 97

Lj

Ljapunov, porodica - 33
 Ljubenko, Branka - 111
 Ljubić, Irina - 7 12 19 34 35 46 49 63 64 79 80 102 104 202 219

M

Madžar, Ljubomir - 205
 Magazinović, Maga - 80 159 226
 Majer, Hildegard fon (Mayer, Hildegard von) - 81
 Majerhofer, Klemens (Mayerhofer, Clemens) - 176
 Makarenko, Anton S. - 63
 Maksimović, Desanka - 46
 Maksimović, Duška - 46
 Malkoč, Jasna - 81
 Mandić, Aleksandar Manda - 127
 Mandukić, Smiljana - 107 145 146 217
 Marjanović, Đorđe - 31 109
 Marjanović, Zdravko - 193
 Markova, Alisija - 108
 Marković, Goran - 46 63 154 220 221
 Marković, Mira - 101
 Marković, Nataša - 202
 Marušić, Radovan - 64
 Mašić, Slobodan - 45
 Matić, Goranka - 98 99
 Matić, Veran - 171 205
 Mazovjecki, Tadeuš (Mazowiecki, Tadeusz) - 176/177
 Merkuri, Melina - 58 59
 Mesić, Stjepan - 228
 Metikoš, Borjanka - 191
 Mićanović, Dragan - 75
 Mihajlović, Dragoslav - 5
 Mihić, Gordan - 109
 Mikić, Ankica - 193
 Mikijelj, Mensura-Lula - 84
 Mikulić, Mirjana - 191
 Milani, vajar - 36
 Milanović, Slavko - 74
 Milenković, Miroslav - 81

Miler, Eduard (Miller, Eduard) - 63
 Miler, Hajner (Müller, Heiner) - 47 64
 Milivojević-Tadić, Anđelka - 201
 Milojević, Miloje - 142
 Milošević, Arsa - 127 219
 Milošević, Olga - 118 218
 Milošević, Slobodan - 9 10 53 54 57 67 74 78
 98 100 176 197 204 206-208 211 213 228
 229
 Miljanić, Rade - 67
 Miljatović, Vid - 75
 Minčnok, Ema - 112
 Minić, Jelica - 201 205
 Minkus, Ludvig (Minkus, Ludwig) - 111
 Miranović, Buba - 100
 Mirić, Ninko - 175
 Mirković, Miodrag - 153
 Mistral, Frederik (Mistral, Frédéric) - 218
 Mitrinović, Dimitrije - 153
 Mitrović, Andrej - 80 205
 Mišković, Milorad - 221
 Mjasin, Leonid (Massine, Leonid) - 36
 Mladenović, Borivoje - 127 219
 Mladenović, Lepa - 162 211
 Mordkin, Mihail - 227
 Moro, Žaklin (Moreau, Jacqueline) - 108
 Morokvasić-Miler, Mirijana - 80 81
 Mrmak, Sava - 109 127 219
 Musolini, Benito (Musolini, Benito) - 10 66
 Musorgski, Modest - 31 33
 Muha, Alfons (Mucha, Alphonse) - 133

N

Nagurski, Jan (Nagurski, Ian) - 23 24 36
 Nakarada, Radmila - 205
 Nalis, Antun - 109
 Naumov (Savić-Begović), Borka - 29 34 80
 Naumov, Gordana - 80
 Nebrigić, Dejan - 228
 Nenadović, Branka - 177
 Nešić, Dobrosav - 208 227
 Nikolaj, Alvin (Nikolais, Alwin) - 134
 Nikolić, Aleksandra Saša - 67 80
 Nikolić, Milan - 205
 Nikolić, Milan-Peca - 129
 Nikolić, Vanja - 169
 Nikšić, Snežana - 45-48
 Nisnjević, Anatolij - 112
 Nižinski, Vaslav - 134
 Novković, Ivan - 208
 Nurejev, Rudolf - 39

Nj

Njaradi, Jasmina - 81

O

Obradović, Dositej - 75
 Obradović, Katarina - 148
 Obradović, Konstantin - 84 162 211 229
 Ognjanović, Neda - 67
 Ognjanović, Ognjanka - 67
 Ognjenović, Vida - 70 154 205
 Otašević, Dušan Duško - 46
 Otašavić, Miroslava Miruška - 46

P

Pajović, Dejan - 141
 Papas, Irena - 59
 Paracelzijus (Paracelsus) - 16
 Park, Merl (Park, Merle) - 137
 Parlić, Dimitrije - 111 112 122 139 152 153
 Parnel, Rut - 146
 Pašović, Haris - 55
 Pavičević, Borka - 80 84 162 205
 Pero, Žil (Perrot, Jules) - 109
 Pervan, Slavko - 139
 Pešić, Vesna - 80 162 178 180
 Petar Veliki, car - 31 33
 Petipa, Marijus (Petipa, Marius) - 111 112
 154 158 223
 Petković, Mirko - 67
 Petrovci, Enver - 63 101 102 200 226
 Petrović, Snežana - 64
 Pilipenko, Lidija - 108 140 148 153 226
 Placer, Majkl (Platzer, Michael) - 169
 Pokorni, Temira - 111 122 127 153
 Poljakova, Jelena - 146
 Pomer Eše, Sofija Aleksandrovna fon
 (Pommer Esche von) - 23 24 33 36
 Popov, Nebojša - 75 162 178
 Popović, Aleksandar Aca - 45
 Popović, Boris - 178
 Popović, Borislav - 118
 Popović, Miloš Miša - 226
 Popović, Sandra - 191
 Popović, Zlatomir - 81
 Potočnjak, Draga - 78
 Požlep, Helena (Požlep, Helena) - 21
 Prebil, Žarko - 122 153
 Prevo, Pjer (Prevost, Pierre) - 25 33 36 39
 Prevo, Sonja (Prevost, Sonia) - 23 25 33 36
 39 80
 Prišing, Manda - 193
 Prodanović, Čeda - 177
 Prokić, Nenad - 96
 Prokofjev, Sergej Sergejević - 107 111 147
 Prpa, Branka - 100
 Prcela, Frano - 176
 Punji, Čezare (Pugni, Cesare) - 39 108 152

217

R

Radič-Miljatović, Amalija - 77
 Radišević, Danijela - 191
 Radojković, Slobodan Bobica - 48 94
 Rajić, Nikola - 218
 Rajković, Pjer - 46
 Ramadanović, Džej - 91
 Raspopović, Desanka Desa - 176
 Ravnjak, Vili - 77
 Reynolds, Sofi (Reynolds, Sophie) - 176
 Ribnikar, Vladislava - 74
 Rifenštal, Leni fon (Riefenstahl, Leni von) - 67
 Ristić, Bojana - 133
 Ristić, Dina - 29
 Ristić, Dušan - 112 226
 Ristić, Jovan - 29
 Ristovski, Danica - 48
 Robins, Džerom (Robbins, Jerome) - 134
 Rodrigez, Hoakin (Rodriguez, Joachin) - 118
 Ros, Erik (Ross, Eric) - 118
 Rosandić, Ružica - 224
 Ruskaja-Boreli, Ija (Ruskaia Borelli, Jia) - 36

S

Savić-Begović, Borka v. Naumov Borka
 Samardžić, Slobodan - 74
 Selimović, Meša - 118
 Semjonova, Marina - 118 218
 Sifnios, Duška - 108 146 148
 Silina, Irina - 33
 Simić, Dušan - 122 125 153 219
 Simić, Vojislav - 127
 Simon, Andre (Simon, André) - 140
 Simović, Ljubomir - 64 220
 Singer, Paris (Singer, Paris) - 133 134
 Slapšak, Svetlana - 58
 Solomun, Zoran - 191
 Sorkočević, Antun - 73 221
 Spinoza, Baruh de (Spinoza, Baruch de) - 90
 Spulstra, Hans (Spoelstra, Hans) - 9 12 206 213-215
 Srdić, Duša - 220
 Staljin, Josif Visarjonovič - 66
 Stambolović, Vuk - 96
 Stanić, Tihomir - 67
 Stanković, Bora - 63
 Stanojević, Biljana - 201
 Stefanović, Ivana - 48 61 66 67 73 80 84 133 135 154 155 221
 Stefanski, Serž (Stefanschi, Sergiu) - 114
 Stojanović, Gordana - 96 193 209
 Stojisavljević, Milica - 127

Stravinski, Igor - 86 107 218
 Subotić, Bora - 146
 Subotić, Gojko - 19 64
 Subotić, Irina - 7 12 18-25 48 64 94-96 102 103 164 220
 Subotić, Ivana - 7 64
 Subotić, Jelena - 7 64
 Sujić-Vitorović, Mira - 122
 Sužnjević, Nikola - 225
 Svilanović, Goran - 162

Š

Šantić, Gojko - 41 218
 Šantić, Slavko - 75 182
 Šedlih, Bosiljka - 81
 Šekspir, Vilijam (Shakespeare, William) - 94 112 220
 Šešelj, Vojislav - 93 123
 Šimić, Olja - 193 194
 Šipenko, Aleksej - 74
 Šnajder, Slobodan - 55 155 220
 Šo, Bernard (Shaw, Bernard) - 94
 Šopen, Frederik (Chopin, Frederik) - 24 129 169
 Šotra, Zdravko - 31 217
 Šparemblek, Milko - 156
 Šper, Albert (Speer, Albert) - 81
 Šram, Hilde (Schramm, Hilde) - 81 89
 Šreder, Gerhard (Schroeder, Gerhard) - 207
 Štajn, Peter (Stein, Peter) - 45
 Štraus, Johan (Strauss, Johann) - 111 129
 Štrljić, Milan - 123
 Šušljik, Goran - 75

T

Tabački, Miodrag Mića - 66 87
 Tadić, Ljuba - 45-48
 Tadić, Ljubivoje - 48 201 226
 Tarega, Francisko (Tarrega, Francisco) - 118
 Tarle-Crnogorac, Tuga - 122
 Tasić, Nikola - 205
 Tasovac, Predrag - 67
 Tauber, Čarls (Tauber, Charles) - 191
 Teršelić, Vesna 167 192
 Teslić, Petar - 127 219
 Tolstoj, porodica - 33
 Tomić, Dušica - 111 114 148
 Tomić, Slobodan - 175
 Tončić, Bojan - 227
 Tontiće, Stevan - 88
 Trbić, Vasilije - 29
 Trbić, Vesna - 29
 Trgovčević, Ljubinka - 81 205
 Trifunović, Zorica - 80

Trišić, Jovanka - 191
 Trninić, Dušan - 41 80 106 111 112 118 119 122 126-128 142 146 152-154 218 219 226
 Tuđman, Franjo - 176
 Turajlić, Srbijanka - 205
 Turgenjev, porodica - 33

 U

 Ugrešić, Dubravka - 7 64
 Unamuno, Migel (Unamuno, Miguel) - 218

 V

 Zablaćanski, Milenko - 48
 Zajcev, Milica - 112 122 226 229
 Zajović, Staša - 80 162 200 201
 Zamurović, Milan - 118 218
 Zlatković, Sanja - 96 97

 Ž
 Žarković, Spomenka - 191
 Žilnik, Želimir - 45 48

Indeks imena | 279

Vaganova, Agripina - 112
 Vagner, Rihard (Wagner, Richard) - 86
 Vajda, Andžej (Wajda, Andrzej) - 47 48 123 220
 Vajnonen, Vasilij - 112
 Valc, Saša (Waltz, Sasha) - 64
 Vam Kat (Wan, Kat) - 169 171
 Van Gog, Vinsent (Van Gogh, Vincent) - 90
 Vandekeybus, Vim (Vandekeybus, Wim) - 141
 Vasić Milanka Mima - 46
 Vasić Mihailo Miki - 46
 Veber, Urs (Weber, Urs) - 171
 Vebster, Džon (Webster, John) - 63 221
 Vogel, Laslo (Vogel, Laszlo) - 66 74
 Vejvoda, Ivan - 74 205
 Veličković, Vladimir Vlada - 46
 Vens, Sajrus (Vance, Sirus) - 175
 Vergilije - 15
 Verina, Vreni (Verina, Vreni) - 108 217
 Vivaldi, Antonio (Vivaldi, Antonio) - 169
 Vikić, Miljenko - 127 219
 Vlajčić, Milan - 46
 Vojnović, Dunja - 28
 Vranešević, Predrag Peđa - 48
 Vučić, Radomir - 111-113 127 218 219
 Vučićević, Branko - 205
 Vučković, Nataša - 201
 Vučković, Tamara - 75
 Vučo, Beka - 94
 Vučo, Biljana, v. Kovačević Vučo, Biljana
 Vuisić, Pavle - 109
 Vujjić, Ivana - 69
 Vujković, Svetozar - 19 20
 Vukićević, Sonja - 98 122 219
 Vukićević, Zarije - 20 24
 Vuković, Milan - 178
 Vuletić-Naumović, Marica - 107
 Vunići, Ljuljeta (Vuniqui, Luleta) - 201
 Vušković, Lina - 80

Monografija Jelena Šantić

Edicija *Iz istorije Narodnog pozorišta u Beogradu*

Izdavačka delatnost
Narodnog pozorišta u Beogradu
11000 Beograd, Francuska 3

Grupa 484
11 000 Beograd, Gračanička 10

Za izdavača
Ljubivoje Tadić
Vesna Golić

Urednik publikacija
Željko Hubač

Stručni saradnici
Jelica Stevanović
Jovan Tarbuk

Knjigu priredile
Irina Subotić
Irina Ljubić

Recenzenti
Sonja Liht
Isidora Stanišić

Indeks imena
Slobodanka Kovačević

Redaktura i lektura
Spomenka Krajčević

Dizajn knjige i korica
Jana Nikolić

Tehnički urednik
Mališa Vučković
Svetozar Stankić

Autor fotografije na koricama
Ivo Eterović

Autori fotografija
Vladan Elaković, Ivo Eterović, Ivan Ivanov, Vojko Ivica, Dragan Jevremović, Dragoljub Kažić, Miroslav Krstić, Zdravko Marjanović, Goranka Matić, Vesna Pavlović, Tomislav Peternek, Mile Stefanović, Milinko Stefanović, Zoran Sekulović, Gojko Subotić, Dobrivoje Urošević.
Korišćene i fotografije iz foto zbirke Narodnog pozorišta u Beogradu, Muzeja pozorišne umetnosti Srbije i Jelene Šantić.

Veliku zahvalnost dugujemo Ani i Vibeu Blaku nesebičnim i dugogodišnjim prijateljima i saradnicima Jelene Šantić i Grupe 484, koji su svojom donacijom omogućili da ova knjiga bude realizovana.

Štampa i povez
.....

Tiraž
500 primeraka